

*Van oude jongens,
de dingen
die voorbij gaan...*

Een sociale geschiedenis
van de Binnenlandse Veiligheidsdienst
1945-1998

Eleni Braat

Van oude jongens, de dingen die voorbij gaan... | Een sociale geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-1998 | Eleni Braat

PER UNDA ADVERSAS

SBN 978-90-9027081-4

789090270814

Van oude jongens, de dingen die voorbij gaan...

Een sociale geschiedenis van
de Binnenlandse Veiligheidsdienst
1945-1998

Observatiepost (particuliere fotocollectie oud-BVD'er)

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.

© Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
Ontwerp omslag en binnenwerk: Zalsman, Zwolle

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978-90-9027081-4
NUR 680

Eleni Braat

VOORWOORD

In 2010 vierde de AIVD zijn 65ste verjaardag. De dienst heeft deze gelegenheid aangegrepen om zijn huidige historicus terug te laten blikken op zijn verleden. Voormalig diensthistoricus Dick Engelen had dit bij eerdere gelegenheden al meermalen gedaan. Deze keer wilden we in ons verleden een grotere nadruk leggen op de mensen achter de BVD als organisatie: de BVD'ers zelf. Het resultaat van deze terugblik ligt nu voor u.

Over de menselijke kant van de oude BVD heeft tot nu toe veel misverstand en wellicht ook onbegrip bestaan. Noodgedwongen. Maar met het verstrijken van de tijd is het nu mogelijk meer nuance aan te brengen in dit verleden. Ik hecht er waarde aan dat onze diensthistoricus Eleni Braat deze kant van de geschiedenis heeft belicht, onze voormalige collega's een gezicht heeft gegeven, en daarmee de weg heeft geopend naar een breder begrip voor hun (noodzakelijke) werkomstandigheden tijdens de Koude Oorlog. Het werk en grotendeels ook het leven van BVD'ers werd bepaald door geheimhouding, die tijdens de Koude Oorlog buitengewoon strikt kon zijn. De consequenties zijn ingrijpend geweest, op positieve en negatieve manier, op professioneel en op persoonlijk vlak.

De publicatie van deze 'oude jongens, de dingen die voorbij gaan...' is voor de AIVD ook een manier om afscheid te nemen van de oude BVD, om zijn geschiedenis kritisch te bekijken, en om er lering uit te trekken. Inderdaad, er zijn sinds de jaren negentig veel 'dingen voorbij gegaan'. De oude BVD en de nieuwe AIVD blijken ver van elkaar verwijderd. De huidige AIVD heeft te maken met nieuwe dreigingen, nieuwe krachtenvelden, en een nieuwe generatie medewerkers. Bijvoorbeeld, onder de nieuwe generatie medewerkers zijn nu ook vrouwen goed vertegenwoordigd, in verschillende functies en op verscheidene niveaus, in tegenstelling tot hoe dit bij de oude BVD was. Het 'need to know'-principe blijft een noodzakelijke voorwaarde in ons werk, maar de toepassing ervan neigt nu vaker naar een 'need to share'-principe dan het geval was bij de BVD. De combinatie van het 'need to know'- en het 'need to share'-principe blijft een paradox waar iedere inlichtingen- en veiligheidsdienst altijd een goede balans in moet blijven zoeken, maar gelukkig kan ik stellen dat de huidige AIVD minder last heeft van de nadelige gevolgen van het 'need to know'-principe. Ook is de oude BVD onvergelykbaar met de AIVD in de sterk toegenomen interactie met de samenleving. De ontwikkeling van grotere transparantie en verantwoording is vlak voor het einde van de Koude Oorlog in stroomversnelling geraakt. Ik zet deze ontwikkeling doelbewust voort.

Dit boek is een goed voorbeeld van de waarde die de AIVD blijft hechten aan transparantie, dialoog, en maatschappelijke verantwoording over zijn verleden, voor zover de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten dit toelaat. Sinds 1990 gaat onze dienst op professionele en open wijze om met zijn geschiedenis, waarbij de restricties op openheid doelbewust van juridische en niet van politieke aard zijn geweest. Onder

inlichtingen- en veiligheidsdiensten waren we een wereldwijde voorloper in deze openbare geschiedschrijving. Met dit boek vervolgen we deze traditie. Voorwaarde daarbij is dat we onze diensthistoricus de onafhankelijkheid en vrijheid hebben gegeven om zelf een keuze te maken uit de bronnen in ons archief en om eigenstandig tot haar conclusies te komen, ongeacht of deze nadelig of voordelig waren voor de huidige AIVD. De bevindingen en inzichten in dit boek zijn daarom die van Eleni Braat, en vertegenwoordigen geen (officiële) standpunten van de huidige AIVD, de dienstleiding van de AIVD, of de minister van Binnenlandse Zaken. Deze scheiding tussen inhoudelijke en politieke verantwoordelijkheden beschouw ik als een voorwaarde voor integer historisch onderzoek naar ons verleden.

Ik hoop dat u dit boek met plezier zult lezen. Het scheidt een verantwoord en toegankelijk beeld van de mensen achter de oude BVD in de context van hun tijd. Het laat een BVD zien waarbinnen een grote verscheidenheid aan mensen werkte die – en dat deed mij genoeg te lezen – nadachten over het juridisch kader en de consequenties van hun werk. Er bleek ruimte voor weerwoord en discussie, en deze ruimte werd actief benut. De oude dienst was een product van zijn tijd en bewoog daar ook bewust in mee, onder andere door de werving en selectie van personeel – ook al leidde dit tot enige strubbelingen. Met plezier las ik dat de oude BVD een warme en zorgzame organisatie was en dat hij daardoor een goed tegenwicht kon bieden aan de persoonlijke lasten van een dubbelleven. Ook heb ik genoten van de inventiviteit en handigheid waarvan BVD'ers zich bedienden om goed te kunnen omgaan met hun dubbelleven en de geheimhouding naar buiten toe. Kortom, de organisatiecultuur van de oude BVD is in dit boek op mij overgekomen als één die gebouwd was op geheimhouding ten eerste, maar ook saamhorigheid en diversiteit, professioneel enthousiasme, inventiviteit, handigheid en discussie – met uiteraard alle tegenstrijdigheden van dien.

Zoetermeer, mei 2012

Rob Bertholee
Hoofd AIVD

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
I ONTMOETINGEN MET DE BVD	9
1 Op zoek naar nieuwe rekruten	11
2 Verwachtingen en eerste indrukken van nieuwe BVD'ers	21
3 Waarom bleven BVD'ers bij hun dienst?	31
II SAMENBINDENDE EENHEID: WAT VERBOND BVD'ERS?	39
1 Sporen uit de Tweede Wereldoorlog	41
2 Saamhorigheid	59
3 Loyaliteit	75
4 Geheimhouding buiten de BVD	81
III EENHEID IN VERSCHIEDENHEID: HOE ONDERSCHIEDEN BVD'ERS ZICH ONDERLING?	95
1 Geheimhouding binnen de BVD	97
2 Functionele hokjes	107
3 Indische Nederlanders	129
4 De blauwe ader	135
IV DRIJVEREN VOOR VERANDERING	141
1 Generaties	143
2 Opleidingsniveau	151
3 Vrouwen	159
4 Hiërarchie en inspraak	173
5 Geslotenheid en openheid	185
V TOT SLOT	203
Eindnoten	209
Literatuur en bronnen	243

INLEIDING

Ik weet niet of ik hier wel iets zinnigs over te zeggen heb, waarschuwt een vroegere BVD'er, terwijl hij weifelend gaat zitten voor ons gesprek. Ik had hem gevraagd te spreken over zijn herinneringen aan de werksfeer binnen zijn dienst. Wanneer hij eenmaal zit, volgen nog meer waarschuwingen: 'Wat zou er nu zo interessant zijn aan de vroegere werksfeer binnen de BVD? En waarom zou deze sfeer nu zo bijzonder zijn?' Ik hoef er niet op te antwoorden. Het zijn vragen die hij zichzelf stelt en waarop hij zelf, hardop nadenkend, antwoord probeert te vinden. Hij heeft geen bezwaar dat ik ondertussen de memorecorder aanzet. Stil luister ik naar zijn overpeinzingen. Hij spaart zichzelf niet en worstelt met het verwoorden van zijn herinneringen en zelfs met het vinden van verklaringen voor zijn herinneringen. Die dag sprak deze vroegere BVD'er, tot zijn eigen verbazing, drie en een half uur lang, zonder onderbreking. Bevlogen, betrokken, diepgravend, oprecht, open en persoonlijk. Hij was één van de 37 voormalige BVD'ers die in 2010 hun herinneringen met mij gedeeld hebben over de werksfeer binnen hun dienst. Op hun verhalen is dit boek vooral gebaseerd.

Voor ieder die wil proeven aan een willekeurige werkdag binnen de voormalige BVD, zijn de verhalen van deze vroegere BVD'ers boeiend. Verleidelijk zijn ze bovendien voor ieder die verder wil kijken dan de BVD als organisatie, instantie, ondoorgrondelijke entiteit. Het waren mensen die de BVD bemanden, operaties regisseerden en achter de beeldvorming van de dienst zaten. Toch hebben historici de BVD voornamelijk van de buitenkant kunnen bestuderen, zoals men dat doet met een ver, onbekend land. Zo'n land is dan een natie, een duidelijk omljnd geheel, wier onbekende, anonieme inwoners geen gezicht hebben. In deze verre perceptie zijn burgers eenvoudig onderschikt aan hun nationaliteit, denken ze en verlangen ze zoals hun machthebbers dat doen. Weinig oog is er voor de verschillen tussen de inwoners van dat onbekende land, voor hun overeenkomsten, achtergronden, drijfveren en onderlinge discussies. Stigmatisering en generalisaties over dat land liggen dan bovendien op de loer.

Natuurlijk gaat deze vergelijking niet helemaal op voor de BVD. Een blik op de binnenkant van de BVD was voor een buitenstaander zeldzaam en is dat nog steeds. En toch is deze blik onontbeerlijk voor een beter en genuanceerder beeld van het werk van de dienst. Dat werk is tenslotte een resultaat van de omstandigheden waarin BVD'ers moesten werken en van de geneugten, beperkingen en voordelen van die bijzonderheden. Geheimhouding, bijvoorbeeld, was een voorwaarde voor het werk van de BVD, maar kon het ook bemoeilijken. Het kon de sfeer leven in blazen, maar ook schaden. Dit boek is bedoeld voor iedereen die behoefte heeft te weten wat voor mensen er achter de BVD schuilden, werkten, wat voor mensen de BVD bewogen, hoe en waarom dat gebeurde.

Dat luik naar de binnenkant van de BVD zal ik in vier fases openen. De eerste fase is letterlijk en figuurlijk een introductie en een voorproefje voor de rest van het boek. Hier neem ik de lezer mee in hoe nieuwkomers de BVD ervoeren. Daarbij hoort de werving van nieuw personeel op basis van coöptatie, anonieme en open advertenties; verwachtingen en eerste indrukken van nieuwe BVD'ers; en de redenen waarom nieuwe BVD'ers bij hun dienst bleven. Het voordeel van nieuwkomers is dat ze veel gewoonten binnen de BVD nog in hun ruwe vorm bezagen. Daarmee zijn deze ontmoetingen met de BVD een miniatuur van wat de lezer in de rest van het boek te wachten staat. Op deze miniatuur richt ik vervolgens een vergrootglas. Dat vergrootglas opent de geschiedenis van de dienstcultuur aan de hand van wat BVD'ers samenbond, wat hen scheidde en waardoor de cultuur veranderde.

Een samenbindende cultuur is de tweede fase waarmee ik de binnenkant van de BVD open. Een gedeeld oorlogsverleden, gedeeltelijk in de illegaliteit, bond de eerste generatie BVD'ers samen. Deze eerste generatie zorgde er voor dat de oorlog op verschillende manieren in de naoorlogse dienst bleef voortleven. Oorlogservaringen zorgden voor een bepaalde gedrevenheid om bij de dienst te blijven. Bovendien was het verleden in de illegaliteit een bron van verholen trots. Maar die eenheid onder BVD'ers werd ook vergroot door de instandhouding van een sterk groepsgevoel binnen de dienst, de loyaliteit ten opzichte van de werkgever en de geheimhouding naar buiten toe. Deze samenbindende karakteristieken beïnvloedden de dienstcultuur op verschillende manieren.

Een cultuur van verscheidenheid is de derde fase waarin ik deze geschiedenis open. Geheimhouding versterkte de eenheid, maar zorgde binnen diezelfde eenheid ook voor verscheidenheid. Anders gezegd, geheimhouding binnen de dienst, noodzakelijk voor het werk, kon het saamhorigheidsgevoel als dienst temperen. En diezelfde interne geheimhouding verbond BVD'ers juist op het kleinste niveau: binnen hun afdeling. Dit zorgde ervoor dat elke afdeling een duidelijke identiteit had. Naast de verschillende afdelingen zorgden ook Indische Nederlanders en BVD'ers met een politieachtergrond voor verscheidenheid binnen de BVD. Op hun eigen manier beïnvloedden deze verschillende afdelingen en groepen de werksfeer binnen de BVD. Ze zijn de derde fase om beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van de dienstcultuur.

In de vierde en laatste fase neem ik de lezer mee in ontwikkelingen die de dienstcultuur, geleidelijk of plotseling, hebben opgeschud. Deze ontwikkelingen deden BVD'ers nadenken over welke cultuur nodig was voor hun werk, hoe veranderingen die benodigdheden bijslepen en verduidelijkten. Deze veranderingen zijn vooral in gang gezet door de komst van nieuwe generaties. Nieuwe generaties veroorzaakten strubbelingen binnen de dienst, wakkerden nieuwe en gevoelige discussies aan en bestreden hiërarchische omgangsvormen en de mate van inspraak. Met hun komst steeg ook het opleidingsniveau binnen de dienst. En dit deed de vraag rijzen of een hogere opleiding wel nodig was voor het werk. Een derde verandering was de voorzichtige opkomst van vrouwen binnen de dienst, op leidinggevende posities en vooral binnen het operationele werk. Dit veranderde, heel langzaam, het idee dat het operationele werk alleen bestemd was voor mannelijke talenten. Een laatste verandering die BVD'ers deed nadenken over de benodigdheden van hun werk en cultuur was het groeiende belang van de buitenwereld. Hoewel de relatie tussen de BVD en de buitenwereld al sinds de

jaren zestig een onderwerp van discussie was, kwam het debat in de jaren negentig in een stroomversnelling terecht. De cultuur van de BVD, waarbij geheimhouding noodzakelijk en onderscheidend was, veranderde zo ingrijpend.

Wanneer dan het luik naar de geschiedenis van de werksfeer geopend is, zal de lezer beter begrijpen waarom bepaalde gewoonten binnen de BVD bestonden, wat hen deed slijten, ontstaan, opborrelen, of juist verdwijnen. De laatste bladzijde zal hij omslaan met een beter begrip waarom de BVD een bepaalde cultuur nodig had, wat de geneugten en offers daarvoor waren, de positieve en negatieve kanten, en hoe BVD'ers dit alles zelf bezighield.

Deze vier fases zijn een manier om de geschiedenis van de dienstcultuur overzichtelijk te maken. Het zijn geen absolute opsommingen van wat BVD'ers verbond, scheidde en wat de cultuurveranderingen deed versnellen. De indeling grijpt ingewikkelder in elkaar. Een greep uit die ingewikkeldheid: Geheimhouding bond BVD'ers samen ten opzichte van de buitenwereld, maar scheidde hen juist binnen de dienst; nieuwe generaties zijn niet los te zien van discussies over een grotere openheid van de BVD naar de buitenwereld toe, van de opkomst van vrouwen, van de mate van interne en externe geheimhouding en van het groeiende opleidingsniveau. Toch komen deze onderwerpen in verschillende hoofdstukjes aan bod. De eerste naoorlogse generatie zorgde voor eenheid en saamhorigheid binnen de BVD, maar onderscheidde zich juist ook, vooral van jongere generaties, en zorgde daarmee voor verscheidenheid binnen de dienst.

Het zijn vooral herinneringen van oud-BVD'ers die dit boek leven in hebben geblazen. Dit is een tweede verduidelijking bij het lezen van dit boek. Deze vroegere BVD'ers zijn de getuigen van een verdwenen werksfeer. En op deze manier zal ik, veelal anoniem, over ze schrijven: als getuigen, vroegere BVD'ers, 'gesprokenen' of, in de verwijzingen, als gesproken bronnen. De meeste getuigen blijven noodgedwongen anoniem. Het kan daarom moeilijk zijn onderscheid tussen hen te maken. Dat onderscheid probeer ik in de tekst op verschillende manieren toch aan te brengen, terwijl het in de verwijzingen altijd duidelijk zal zijn over hoeveel gesproken bronnen het gaat.

Herinneringen zijn subjectief, net zoals geschreven bronnen. Subjectief of niet, herinneringen bestaan. Mensen herinneren zich iets, omdat ze iets op een bepaalde manier beleefd hebben. En juist door het onweerlegbare bestaan van die beleving zijn herinneringen het onderzoeken waard. Het is de betekenis van die herinneringen waar het in dit boek vooral om draait: Waarom herinneren mensen zich wat ze zeggen zich te herinneren? Hoe spelen hun eigen functie, ervaringen, persoonlijkheid, leeftijd daar in mee? En waarom komen hun verhalen wel of niet overeen met wat anderen zich over hetzelfde onderwerp herinneren? Aan deze vragen en de antwoorden erop, verbind ik nieuwe vragen, vergelijkingen en conclusies. Zo krijgt het boek vorm.

Herinneringen heb ik gestut en verrijkt met discussies, meningen en tegenstellingen uit het interne blad 'Het Spionnetje': de tweede bron van dit boek. Het blad was een uitgave van de ontspanningsvereniging van de BVD. Lange tijd was het een kleurrijke uitlaatklep voor de gemoederen van veel BVD'ers en een buitengewoon waardevolle

bron voor een geschiedenis van de dienstcultuur. Van braaf in de jaren vijftig, veranderde het blad in de jaren zestig en zeventig naar tegendraads en provocerend, om in de jaren tachtig weer in rustiger vaarwater te komen.

Herinneringen zijn de belangrijkste oriënterende bron voor een geschiedenis van de werksfeer. Het zijn de enige middelen waarmee we vat kunnen krijgen op verdwenen gezichten, geluiden, stemmingen en omgangsvormen. Herinneringen van oud-BVD'ers zijn daarom de ruggengraat van dit boek. Maar toch, enkel en alleen herinneringen vond ik niet voldoende voor de benadering van een verdwenen dienstcultuur. Herinneringen zijn namelijk niet altijd precies en soms is die precisie nodig voor de schets van een context. Al vertellend gebruikten getuigen bijvoorbeeld vaak woorden zoals 'vaak', 'veel', 'weinig', 'relatief' en, als lastigste, 'vroeger'. Deze onnauwkeurigheden heb ik in het boek vaak verduidelijkt met cijfermateriaal en feiten. Maar ook zelf schrijf ik regelmatig in termen van 'veel', 'weinig' of 'vaak' wanneer ik het over herinneringen van mijn getuigen heb. In die gevallen staat telkens in de verwijzingen om hoeveel sprekers van de in totaal 37 het gaat.

Een laatste verduidelijking voor het lezen van dit boek, tenslotte. Het boek vormt een geheel, maar is ook opgebouwd uit behapbare gedeelten. Hierdoor kan de lezer elke hoofdstukje onder de vier delen, naar eigen believen, apart tot zich nemen. De keerzijde van deze behapbare leesbaarheid is wel dat ik bepaalde termen of gewoonten soms meerdere keren uitleg. Dit doe ik zo beknopt mogelijk.

Aan de gesprekken met voormalige BVD'ers over de vroegere werksfeer heb ik veel plezier beleefd. Maar ook de voormalige BVD'ers leken vaak graag te vertellen over hun herinneringen. Velen wilden me doen begrijpen waarom de cultuur was zoals hij was. Overigens gaven ze daarbij, soms ongevraagd, duidelijke grenzen aan bij wat ze wel en niet wilden en konden vertellen. Buitenstaanders van deze verdwenen werksfeer kunnen nu de vruchten plukken van het plezier dat oud-BVD'ers hebben beleefd aan het vertellen over hun herinneringen.

METHODOLOGISCHE VERANTWOORDING

Dit boek is een sociale geschiedenis van de BVD. Om me te oriënteren op dit brede onderwerp heb ik gesproken met een aantal huidige AIVD'ers en ze gevraagd waar ze aan dachten bij de 'cultuur' van de vroegere BVD. Naar aanleiding van deze gesprekken heb ik een aantal thema's geformuleerd, zoals interne en externe geheimhouding, groepsgevoel en loyaliteit, waar ik me vervolgens verder in verdiept heb. Ik verwachtte dat ze een constante waren geweest in de werksfeer van de BVD en dat ze de werksfeer gevormd en veranderd hadden. Op deze thema's heb ik vragen geformuleerd, die ik aan 37 gepensioneerde of bijna gepensioneerde BVD'ers/AIVD'ers heb voorgelegd.

De gesprekken die ik vervolgens heb gevoerd, varieerden van één tot vijf uur. Met sommige mensen heb ik bovendien meerdere keren gesproken en er zat één dubbelinterview bij. In elk gesprek heb ik geprobeerd alle thema's aan bod te laten komen waarvan ik dacht dat ze de cultuur van de BVD hadden gevormd. Dat is bijna altijd gelukt, waardoor ik over elk thema bijna 37 herinneringen heb verzameld. Maar soms lukte het niet. Van de gesprekken wilde ik namelijk geen vraaggesprekken maken. Ik heb iedereen zo veel mogelijk zelf aan het woord gelaten en hun verhalen heb ik zo min mogelijk gestuurd. Hierdoor benaderden mensen mijn thema's vaak uit onverwachte hoeken.

De mensen met wie ik gesproken heb zijn tussen 1951 en 1997 bij de BVD in dienst gekomen: vijf van hen tussen 1951 en 1960, acht van hen tussen 1961 en 1970, vijf van hen tussen 1971 en 1975, tien van hen tussen 1976 en 1980, vier van hen tussen 1985 en 1990, en drie van hen tussen 1991 en 1997. Gemiddeld hebben ze 28,7 jaren bij de BVD gewerkt en sommigen werken nog steeds bij de AIVD. De persoon die het meest recent in dienst getreden is, deed dat in 1997. Ik heb hem gesproken over zijn eerste tijd bij de BVD en daarom heb ik de onderzochte periode laten eindigen in 1998. De herinneringen van al deze mensen heb ik opgenomen, letterlijk getranscribeerd, gecategoriseerd en op die manier gebruikt voor mijn onderzoek. In dit boek verwijs ik telkens naar de gecategoriseerde transcriptie van de interviews. Bijna alle sprekers heb ik geanonimiseerd. Een uitzondering hierop zijn de (plaatsvervangende) diensthoofden en de BVD'ers die al eerder met hun echte naam of met een pseudoniem in de openbaarheid zijn getreden.

Ik heb relatief veel mensen geïnterviewd die in de periode tussen 1975 en 1980 in dienst van de BVD zijn gekomen. De mensen uit deze lichter stonden in 2010 op het punt de AIVD te verlaten met functioneel leeftijdsontslag, of hadden dat net gedaan. Bovendien heeft de BVD in de periode tussen 1975 en 1980 ook veel nieuwe mensen aangenomen en was deze lichter dus groot. Het relatief kleine aantal herinneringen van BVD'ers die bijvoorbeeld in de periode 1951-1960 in dienst zijn gekomen, heb ik aangevuld door veelvuldig gebruik te maken van het interne blad van de ontspanningsvereniging uit, met name, de periode 1953-1975. Voor dit boek gebruik ik dus gesproken en geschreven bronnen.

De lezer die geïnteresseerd is in een sociale geschiedenis van de BVD, heeft niet veel materiaal tot zijn beschikking. Dick Engelen, voormalig diensthistoricus van de BVD/AIVD, heeft in zijn proefschrift en zijn daaropvolgende publicaties veel geschreven over de geschiedenis van de BVD.¹ Dit zijn bijzonder waardevolle publicaties, omdat Engelen vrijwel volledig onontgonnen gebied betreedt. Daarbij brengt hij operaties, aandachtsgebieden van de BVD en organisatorische veranderingen aan het licht. Maar zijn insteek blijft meer operationeel, institutioneel en organisatorisch van aard, dan cultureel en sociaal. Wie meer wil proeven aan het sociale verleden van de BVD kan de memoires van het eerste diensthoofd Louis Einthoven lezen. Tot 1961 was hij diensthoofd en in 1973 publiceerde hij ze. Betrokken schrijft hij over bijvoorbeeld zijn periode bij de voorloper van de BVD: het Bureau Nationale Veiligheid. Hij was bovendien een getalenteerd schrijver. Een andere bijdrage aan de sociale geschiedenis van de BVD is een vijfdelige radiouitzending van de VPRO uit 1998.² Hierin worden, met toestemming van de BVD, gepensioneerde BVD'ers geïnterviewd over, onder andere, de werksfeer binnen hun dienst. Deze uitzending is vooral waardevol omdat er mensen aan het woord komen over de periode tussen 1945 en 1951. Over deze periode heb ik zelf niemand meer kunnen spreken. Vroegere BVD'er Frits Hoekstra publiceerde in 2004, zonder toestemming van de AIVD, zijn herinneringen aan het werk bij de dienst.³ Hij besteedde veel aandacht aan de werksfeer en zijn boek is bovendien prettig te lezen. Maar feitelijk klopt zijn boek niet altijd. Een andere literatuursuggestie op het gebied van de sociale geschiedenis van de BVD is een publicatie van Chris Vos (e.a.) uit 2005: 'Verhalen over de BVD'.⁴ Het is geschreven naar aanleiding van een aanbevelenswaardige tweedelige documentaire voor de NPS uit 2004. De documentaire ging over de het werk bij de BVD.⁵ In de documentaire en zijn boek besteedt Chris Vos (e.a.) onder andere aandacht aan de gevolgen van geheimhouding. Zijn bevindingen zijn voor een groot deel gebaseerd op gesprekken met oud-BVD'ers. Een laatste suggestie is een serie artikelen in het 'Nederlands Dagblad' uit 2006, uit het dossier 'Christenen bij de BVD'.⁶ Herman Veenhof schrijft hier over de gereformeerde component binnen de BVD. Hij laat verschillende oud-BVD'ers aan het woord.

ONTMOETINGEN MET DE BVD

1 OP ZOEK NAAR NIEUWE REKRUTEN

Binnen de BVD bestond een grote diversiteit aan werk. Veel BVD'ers geloofden dat de dienst bij zijn nieuwe rekruten oog moest hebben voor specifieke eigenschappen. Maar de meningen waren verdeeld over welke eigenschappen dit precies moesten zijn: hoog opgeleid of moest de nadruk liggen op praktisch inzicht? Nieuwsgierig of juist niet? Kritisch of meer volgzaam? Jong of wat ouder? Het zijn allemaal vragen die een debat omlijsten over de cultuur van de BVD en aan bod zullen komen in de volgende hoofdstukken. Eerst kijken we hier naar waar en hoe de dienst zijn nieuwe mensen vond.

De BVD kwam op verschillende manieren aan zijn personeel: relaties uit een gedeeld oorlogsverleden, familieleden en kennissen, verwante broeders in inlichtingenkringen, krijgsmacht en politie en, tenslotte, via (anonieme) advertenties. Met die methodes verzekerde de dienst zich niet altijd van de meest gekwalificeerde of gemotiveerde mensen, maar dat leek vaak niet de prioriteit: betrouwbaar personeel was van het grootste belang, omdat dit de beste waarborg was voor de bescherming van staatsgeheimen. Maar waar en hoe vond men betrouwbaar personeel?

Die zoektocht had sterk te maken met het feit dat, zeker tot ruwweg eind jaren zeventig, de BVD een eigenaardige instelling was om bij in dienst te treden. Dat kwam door zijn reputatie en verborgenheid.

In de jaren zestig en zeventig leed de BVD, vooral onder jongeren, aan een obscure reputatie waardoor de dienst voor veel Nederlanders geen aantrekkelijke werkplek leek. Als de BVD bekend was, was dat vaak in negatieve zin. Zo legde een vroegere BVD'er uit:

Als je een collega niet zo erg mocht – die waren er niet zo veel [...] – dan zei je tegen hem 'ik hoop dat jij nog eens de voorpagina haalt'. Dat is het ergste wat je kan overkomen. [...] Er is zelden of nooit iets positiefs geschreven over ons.'

Heimelijkheid was een tweede reden waardoor de BVD een opmerkelijke plek was om mee in aanraking te komen: bij grote delen van de bevolking was de veiligheidsdienst onbekend. Bovendien is de dienst, door zijn overwegend anonieme advertenties tot aan het einde van de jaren zeventig, lange tijd onzichtbaar gebleven op de arbeidsmarkt. Velen wisten dus niet bij welke instelling ze solliciteerden en ook na een eerste gesprek hadden sollicitanten geen precies, of zelfs een verkeerd, idee van het werk dat hen te wachten stond. Pas aan het einde van de jaren zeventig begon de BVD regelmatig openlijk nieuw personeel te werven, hoewel een eerste experiment daartoe al uit 1965 dateert.

1. COÖPTATIE: EEN GEDEELD OORLOGSVERLEDEN

De BVD bestond in zijn begintijd vooral uit mensen met gedeelde oorlogservaringen. Een oorlogsverleden in de (goede) illegaliteit was wat een deel van de BVD'ers tot in de jaren vijftig en zestig gemeen had en op die gronden wierf de dienst zijn eerste mensen. Vooropleiding of opleidingsniveau speelde een kleine rol.

Het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de voorloper van de BVD, was massaal, chaotisch en bont. Dat was het gevolg van de naoorlogse situatie en de manier waarop het Bureau zijn personeel had geworven: dat was gehaast verlopen, waarbij mensen zich vaak op onzorgvuldige wijze het BNV in hadden gewerkt.

In 1945 en 1946 richtte het BNV zich op verdachten van (Duitse) spionage, collaboratie en sabotage. Louis Einthoven, één van de drie oprichters van de Nederlandsche Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd het nieuwe hoofd van het BNV.⁸ Overigens liep hij niet over van enthousiasme in zijn nieuwe benoeming als hoofd.⁹ Zo snel mogelijk moest het BNV alle overgebleven inlichtingendienstjes van Nederlandse verzetsgroepen mét hun archieven in zijn gelederen sluiten; dit om te voorkomen dat deze dienstjes zelf heksenjachten op 'verdachten' zouden ontketenen. Einthovens tactiek kwam dus neer op zoveel mogelijk mensen naar het BNV halen. Vaak was dat de enige manier om aan archieven te komen: *de mensen verkochten zich [namelijk] met de dossiers*.¹⁰

De manier waarop de verzetsman Piet Storm in dienst is genomen, geeft een impressie van de haast waarmee het BNV op zoek was naar zijn personeel. Door zijn ervaringen uit de concentratiekampen Vught en Sachsenhausen woog Storm in 1945 nog maar 33 kilo, waardoor hij niet kon lopen en geen werk had. Dit belette een kennis uit zijn oorlogsverleden niet hem te vragen *bij ons* te komen werken. Het probleem van Storms fysieke weerloosheid loste het BNV op door hem te plaatsen op het zittende herculeswerk van de dossiervorming. Dat was overigens ook zijn eigen keuze: het BNV stond nog zo in de kinderschoenen dat Storm zelf mocht verzinnen wat voor type werk hij wilde doen.¹¹

De naarstige zoektocht naar personeel betekende niet dat het BNV iedereen klakkeloos aannam, zo legde voormalig BVD'er Cees van den Heuvel uit in 1998:

*Ik moest dus met een aantal medewerkers iedereen checken die binnenkwam bij dat BNV. Nou, daar kwamen lui binnen met het pistool nog los in de holster! ... bij wijze van spreken. En die kwamen zich melden en die zeiden 'het is toch vanzelfsprekend dat wij hier aangenomen worden!' Nou, dat was natuurlijk niet het geval, dus daar is nog heel wat keet over geweest om lui dus te weren. [...] Maar de voornaamste taak was dus om ervoor te zorgen dat geen verkeerde elementen, nazi's en dergelijke, dat Bureau penetreerden.*¹²

Deze toestroom van mensen uit allerlei hoeken van de illegaliteit mondde binnen een paar maanden uit in een bont gezelschap van ongeveer 1000-1300 man.¹³ Het gezelschap deed zijn werk in het statige Grand Hotel te Scheveningen en andere aangenaam ogende locaties in Scheveningen en Den Haag.¹⁴

De groep was bont, het werk van het BNV was gericht op de restanten van Duitse oorlogsnetworken en het Bureau had zijn personeel uit verschillende verzetsgroepen gerekruteerd. Maar deze kleurrijke, anti-Duitse verscheidenheid betekende niet dat het BNV uit communistische verzetsvijvers viste, als communisten al interesse hadden gehad in het BNV. Leden of sympathisanten van gereformeerde verzetsgroepen, de Nederlandsche Unie of de inlichtingengroep uit de oorlog, de Groep Albrecht, waren veruit het meest populair.

De massale en chaotische toeloop van BNV-personeel was uitzonderlijk en kon niet lang duren. In 1946 ging het BNV over in de Centrale Veiligheidsdienst (CVD). Deze richtte zich, vanuit verschillende locaties in Den Haag,¹⁵ op de 'nieuwe situatie', die geleidelijk voornamelijk het communisme als middelpunt nam. Nu veel dossiers hun waarde verloren hadden, wees Einthoven veel mensen, die zich eerder met de dossiers hadden 'verkocht', *het gat van de deur*.¹⁶ Veelvuldig wees hij naar dat gat van de deur, want van de ongeveer 1000-1300 medewerkers van het BNV bleven er maar 122 over in de CVD.¹⁷ Wat bij de CVD overbleef was *een hele andere sfeer dan bij het BNV. Er zaten [sic] een aantal ambtenaren uit Londen, Nederlanders dan weliswaar, die daar gezeten hadden bij de Nederlandse dienst. Keurige mensen. En het was dus allemaal heel, heel anders*.¹⁸

Voor de 122 gunstelingen was het niet altijd duidelijk waarom de keuze specifiek op hen was gevallen. Het was niet de gewoonte hier een verklaring voor te vragen: *ik was veel te blij dat ik in de nieuwe dienst kwam*,¹⁹ legde Storm enthousiast uit.

Net als het BNV was ook de CVD geen lang bestaan beschoren en de meningen verschillen erover of de dienst, zonder goed werkende staatsorganen, ooit echt als centrale veiligheidsdienst heeft kunnen functioneren.²⁰ Al in augustus 1949 veranderde de CVD in de BVD en behoorde vanaf toen tot het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Hoewel bureau B van de CVD zich ook al bezighield met het communisme, legde de jonge BVD daar nog meer nadruk op.

Door deze nieuwe aandachtsvelden kreeg de jonge BVD steeds meer oog voor eventuele communistische sympathieën bij zijn nieuwe rekruten. Ook echtgenotes of echtgenoten met dit soort affiniteiten nam de dienst uitgebreid onder de loep. Dit zou zijn vruchten hebben afgeworpen: *Geen enkel lid van het personeel is ooit communist geweest*, verklaarde Cees van den Heuvel kordaat. *Dat weet ik zeker. [...] Elke [buitenlandse] dienst [had] daar last van, [...], [maar] bij de BVD is het niet gelukt*.²¹ Een zogenaamd 'ambtenarenverbod' uit 1951 heeft het weren van communisten bovendien een paar jaar lang gelegitimeerd.²² De dienst was hoe dan ook niet dol op eigen personeel dat politiek actief was. Maar deze politieke activiteit was een rekbaar begrip en in de praktijk viel het eigenlijk steeds meer mee.²³

Tot het midden van de jaren vijftig groeide de dienst heel snel: van 151 mensen in 1949 naar 657 in 1956.²⁴ De eerste generatie BVD'ers bleef veelal in dienst en nieuwe aanwas bleef voortkomen uit oorlogscontacten binnen verschillende verzetsgroepen en werkkampen in Nederland en Nederlands Indië. Dit blijkt uit eigen ervaringen van de weinige, nog levende getuigen van deze naoorlogse periode en uit hoe deze getuigen

zich de achtergronden van hun collega's herinneren: een groot aantal gereformeerde 'verzetsstrijders' zou in deze eerste decennia de scepter hebben gezwaaid binnen de BVD, hoewel moeilijk is na te gaan of dit daadwerkelijk zo was.²⁵

2. COÖPTATIE: FAMILIELEDEN EN KENNISSEN

Eén van de beste garanties om aan betrouwbaar nieuw personeel te komen, vond de BVD – of dacht te BVD te vinden²⁶ – in het aanstellen van familieleden en kennissen van collega's. Het verwelkomen van familieleden en kennissen verkortte bovendien de lengte van de antecedentenonderzoeken bij nieuw personeel.²⁷ Onduidelijk is welk percentage van het BVD-personeel via familie of kennissen bij de dienst aan zijn werk is gekomen.²⁸

Zeker is dat een gedeelte van het personeel via familie of kennissen bij de dienst is gekomen. Onder het beperkt aantal gesprokenen was dat in ongeveer 23% van de gevallen zo,²⁹ min of meer gelijkmatig verdeeld over de periode 1950-1997. Verschillende vroegere BVD'ers herinneren zich dat, wanneer nieuw personeel nodig was, ze regelmatig de vraag kregen of er nog familie was die daar geschikt voor kon zijn.³⁰ Ook stelden BVD'ers zelf familieleden voor.³¹ Bovendien vonden, op één uitzondering na,³² alle gesprokenen het opvallend dat er over de hele periode veel familiebanden waren binnen de BVD en sommigen omschreven de BVD dan ook als een 'familiebedrijf'. De bedrijfsarts voelde zich vaak een huisarts.³³

Zo'n omschrijving hoeft niet alleen te wijzen op het aannemen van familieleden, maar kan ook te maken hebben met de langdurige relaties en huwelijken die op het werk ontstonden. Hoe meer vrouwen de BVD aannam, hoe evenwichtiger de man-vrouw verhouding werd, hoe meer gezinnen binnen de dienst ontstonden.³⁴ Deze relaties hebben er natuurlijk toe bijgedragen dat veel vroegere BVD'ers zich hun dienst als een familiebedrijf herinneren. Maar ze staan los van de werving van nieuw personeel, dat familiebanden had met bestaand personeel.

Net zo interessant als de vraag of de BVD nieuw personeel via familiale kruiwagens binnenhaalde, is de vraag waar deze familieleden veelal terecht kwamen. In de jaren vijftig en zestig zaten bloedverwanten vaak in de beveiliging of waren het jonge vrouwen die als secretaresse of kantinepersoneel werkten en meestal niet lang in dienst bleven: het ging over het algemeen over de lichtere functies. In de bedrijfsvoering zaten toen veel minder familieverbanden.³⁵

Een vroegere BVD'er, betrokken bij het wervingsbeleid in de jaren zeventig en tachtig, vertelt hierover.

Werving was [...] ook heel sterk gericht [op dat zoeken] naar mensen die er eigenlijk al een beetje bijhoren of dat van huis uit hebben meegekregen [...]. [Dat deden we] door heel veel vacatures eerst intern bekend te stellen. [...] Er was een grote voorkeur voor als pa daar werkte, dan moesten we de zoon ook maar in dienst nemen. Bepaalde trekjes van een familiebedrijf had het ook wel. Nou, soms is dat heel goed, maar soms kan dat ook echt heel verkeerd uitpakken. Hoop ellende die dat met zich mee kon brengen.³⁶

Die ellende ontstond vooral bij conflicten, waar niet alleen één persoon onder leed, maar zijn collega-familieleden ook.³⁷ Ook moesten BVD'ers ervoor oppassen behoedzaam te roddelen:³⁸ *je [...] moest [niet] gaan roddelen over mensen voordat je zeker wist met wie ze waren getrouwd*, luidt de raad van een vroegere BVD'ster.³⁹ Een verstrekkender nadeel van deze coöptatie was het gebrek aan voldoende concurrentie: op deze manier *haalde je niet altijd de beste binnen*.⁴⁰ Sommigen hebben het idee dat pas in de jaren tachtig of zelfs na de grote reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen in 1989-1991 meer ruimte was gekomen om mensen van 'buiten' aan te nemen.⁴¹ Toch zijn er ook veel vroegere BVD'ers die al vanaf de jaren zeventig hun werk bij de BVD hebben gevonden via advertenties en sommigen al vanaf de jaren zestig.

3. VERWANTE BROEDERS: INLICHTINGENKRINGEN, KRIJGSMACHT EN POLITIE

De krijgsmacht en politie waren belangrijke vijvers waaruit de BVD zijn nieuwe personeel kon vissen. Bijna 23% van de gesprokenen was bij de BVD terechtgekomen vanuit de krijgsmacht, politie en, in een enkel geval, de toen nog jonge Inlichtingendienst Buitenland. Deze mensen waren gevraagd door de BVD of hadden zelf gesolliciteerd, via een open sollicitatie of anonieme advertenties van de dienst. De inhoud van het werk bij de dienst zorgde voor hen zelden voor grote verrassingen. Dit was vooral zo als ze op hetzelfde terrein, zoals volgwerk, verbindinginlichtingen of radio-interceptie, hun werk vervolgden. Ik heb geen duidelijke golfbewegingen gezien in het aantal nieuwe rekruten met een achtergrond bij inlichtingenkringen, de krijgsmacht of politie.

4. ADVERTENTIES

Wij bestaan en we gaan niet doen alsof we niet bestaan. [...] Jullie moeten blij zijn dat we dit blijven doen en je moet trots zijn als je daar kan komen werken.⁴²

In deze duidelijke bewoordingen maakte Arthur Docters van Leeuwen, diensthoofd tussen 1988 en 1995, helder dat de BVD zijn personeel moest kunnen werven via open advertenties. In werkelijkheid gebeurde dit al kortstondig in de jaren zestig en vervolgens regelmatig vanaf het einde van de jaren zeventig. Toch heeft het lang geduurd voordat de BVD zich als veiligheidsdienst durfde te manifesteren voor het werven van zijn personeel.

Vanaf het midden van de jaren vijftig plaatste de dienst in vacaturekranten van de overheid, dagbladen en tijdschriften anonieme, cryptische advertenties. Tot in de jaren zeventig vroeg de BVD, in bijvoorbeeld 'Vrij Nederland' en de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant', sollicitanten *met sociaal-politieke belangstelling* en, in sommige advertenties, *intelligent van aard, voor een groot kantoor, een overheidsinstelling in het westen des lands* of een soortgelijke omschrijving waarmee de dienst zich maskeerde.⁴³ Een uitzondering op deze cryptische advertenties was een advertentie uit 1964 voor de zogenaamde Jonge

Intelligente Medewerkers (JIMs), waarin 'Binnenlandse Zaken (BVD)' openlijk zocht naar jonge afgestudeerden.⁴⁴ Maar voor overige functies bleef de BVD nog overwegend anoniem adverteren. In de jaren zeventig reageerden sollicitanten op vacatures van het 'Ministerie van Binnenlandse Zaken', ook al bleef het type werk onduidelijk. Daarin werden bijvoorbeeld *medewerkers gevraagd [...] voor werk in teamverband in binnen- en buitendienst ten behoeve van het verzamelen van informatie bij particuliere en overheidsinstanties.*⁴⁵ Pas aan het einde van de jaren zeventig stapte de BVD voorzichtig, en maar voor een paar functies, van zijn anonimiteit af.

De lange periode in de anonimiteit was te wijten aan veiligheidsoverwegingen en, zoals Docters van Leeuwen impliceert, een terughoudende manier om over het bestaan van de dienst te spreken. Ook is het aannemelijk dat de angst voor infiltratie heeft gezorgd voor een terughoudendheid in een open zoektocht naar nieuw personeel en daarmee voor een persistente anonimiteit ten opzichte van de buitenwereld.

Bij het Haagse kantoor van een grote instelling
kunnen enige

INTELLIGENTE JONGE MENSEN

(20 tot 30 jaar)

geplaatst worden, die hun HBS- of gymnasium-
opleiding voltooid hebben en — bij voorkeur —
de moderne talen machtig zijn. — Voldoet U aan
deze voorwaarden en hebt U belangstelling voor
SOCIALE EN STAATKUNDIGE ONDERWERPEN
dan bieden wij U — na een ruime stage — een
werkkring met gunstige perspectieven.

Het aanvangssalaris bedraagt, afhankelijk van leef-
tijd en ervaring, ca. f 7.500 tot f 12.500 per jaar,
exclusief vakantietoeslag en evt. huurcompensatie.

Bij gebleken geschiktheid is na één jaar opname
in het pensioenfonds mogelijk.

Belangstellenden nodigen wij uit een handgeschre-
ven brief met uitvoerige inlichtingen omtrent op-
leiding, diploma's, huidige en event. vorige werk-
kring(en), referenties e.d. te richten onder nummer
82833 aan het bureau dezer courant.

Geheimzinnige vacature voor JIMs (NRC, 4 september 1965)

Wat bewoog sollicitanten om op een anonieme advertentie te reageren en hoe verging het ze vervolgens in de sollicitatieprocedure?

Over de beweegredenen zijn deze vroegere sollicitanten kort: velen hadden geen flauw idee wat hen te wachten stond, maar *ik dacht van goh, nou ja ... het trok mij wel aan.*⁴⁶ Op grond van wel heel summiere informatie stuurden ze vervolgens een brief naar een postbusnummer. Vaak was het lang wachten op een uitnodiging voor een gesprek. Wanneer de uitnodiging dan kwam, zat hij in een bruine enveloppe met een zwarte binnenkant. Zo kon de postbode, als hem het idee bekreop de enveloppe voor zich in het zonlicht te houden, niet te weten komen dat de geadresseerde op de Haagse Kennedylaan 25 was uitgenodigd.

De sollicitant wist op dat moment namelijk nog steeds alleen maar dat hij bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken had gesolliciteerd. Meer niet. Bij een enkeling verried de zwarte binnenkant van de enveloppe de identiteit van de afzender⁴⁷ en enkele anderen kwamen erachter doordat ze Hagenaren vertelden dat ze op de Haagse Kennedylaan 25 verwacht werden. Voor veel Hagenaren was de locatie van de BVD namelijk een algemeen bekend geheim: het benzinstation aan de overkant hielp, in de telefoongids, zijn bezoekers met de aanwijzing *tegenover de BVD*, de trambestuurders van lijn 11 waarschuwden bij de halte Houtrustbrug hun reizigers met *alle BVD'ers uitstappen!*⁴⁸ en taxichauffeurs waren over het algemeen ook op de hoogte. *Ik kreeg het al te horen van een taxichauffeur*, vertelt een vroegere sollicitant uit 1973 over de rit naar zijn sollicitatiegesprek.

*Toen ik zei tegen de taxichauffeur waar ik zijn moest, kreeg ik te horen: 'meneer, dat is het geheimzinnigste gebouw van heel Den Haag.' Ik vroeg: 'hoe dat zo?'. 'Nou, meneer, dat kan ik niet zeggen, maar het is erg geheimzinnig.' Ik was dus voorbereid door de taxichauffeur dat het heel geheimzinnig zou zijn. En toen kwam ik aan bij een geel bakstenen gebouw [...] met een heel antennebos op het dak. En toen begon het langzaam duidelijk te worden.*⁴⁹

Sommige sollicitanten wisten dus waar ze zich naartoe begaven. In de meeste gevallen kregen ze pas tijdens het eerste gesprek de eigenaardige vraag voorgeschied of ze wel wisten waar ze waren. Vervolgens: wat ze ervan vonden dat ze bij de BVD waren en wat hun associaties bij de dienst waren. Op die mededeling en vragen waren de reacties heel verschillend en dat heeft vooral te maken met het imago van de dienst in de jaren zestig, zeventig en tachtig.⁵⁰ *Je had toch de indruk dat het een club was, die met de voeten alles trad wat opgeschreven was,*⁵¹ herinnert een sollicitant zich uit 1965 over de beeldvorming van de dienst. Voor hem was dat een reden om bij zijn sollicitatie de boot even af te houden. Toch is hij later in dienst getreden.

De meeste mensen werden koud noch warm van de mededeling waar ze terecht waren gekomen, maar anderen schrokken, namen een afwachende houding aan of vonden het spannend. *Ik dacht 'we zien wel waar het schip strandt'. Ik vond het toch wel spannend*, vertelt een sollicitante uit 1985. *Ik kwam thuis en ik zei tegen [mijn man]: [op fluisterton] 'weet jij waar ik geweest ben?' Hij zei: 'nee, bij [het Ministerie van Binnenlandse*

Zaken] toch?'. Ik zeg: 'nee, bij de BVD... [...] maar ik mag er niet over praten'.⁵²

Een paar sollicitanten hadden eenvoudigweg nog niet eerder van de BVD gehoord. Een sollicitante uit 1978 vertelt over haar reactie tijdens het eerste gesprek.

Dus ik kwam daar en ze zeiden 'weet u waar u gesolliciteerd heeft?' en ik zei 'nou, bij Binnenlandse Zaken' en ze zeiden 'nee, dit is niet Binnenlandse Zaken' en ik zei 'oh ... op die advertentie stond toch echt Binnenlandse Zaken'. 'Nee, dat is de BVD.' Ik kijk ze zo aan 'de BVD...'. Ik zei 'nou, dat zegt me nog niks, hoor.' Nee, dat zei me echt niks!⁵³

De BVD nam deze sollicitante toch aan. Ze was geen uitzondering in dat ze niets afwist van het bestaan van de dienst, maar dat bleek in meerdere gevallen geen belemmering om mensen aan te nemen. De betrouwbaarheid van sollicitanten was belangrijker dan hun bekendheid met de dienst.

Sommige sollicitanten wilden niets met de BVD te maken hebben en maakten zich tijdens dat eerste gesprek meteen uit te voeten. Een voormalige BVD'er van de afdeling personeelszaken herinnert zich een dergelijk geval.

Ik herinner me één keer een man [die], toen ik de mededeling deed [met welke dienst hij in gesprek was], [hij] zijn papieren bij elkaar [schoof] en zo wegliep. [Hij] wilde er niets mee te maken hebben! Zonder een hand te geven of iets te zeggen ... hij stond op, liep het kamertje uit en verliet het gebouw. Nou, dat was duidelijk wat hij ervan vond.⁵⁴

De ontvangst bij het eerste gesprek was veelal beleefd en de gesprekken waren prettig. Dat heeft op velen indruk gemaakt. Veel getuigen beginnen er uit eigen beweging over te spreken.

Ik werd opgevangen door [...] een buitengewoon keurige man. En die vroeg waar ik vandaan kwam, wie ik was – en dat klopte, want daar was een brief van – wat ik ging doen, 'nou, solliciteren' – dat klopte ook – en of ik reiskosten had, 'ja dat was zo', en die zou ik vergoed krijgen en dat vond ik heel netjes. En dat is een heel aardig gesprek geworden.⁵⁵

Gesprekken die op dit eerste gesprek volgden, waren vaak opzettelijk meer ongemakkelijk en soms niet heel vriendelijk:⁵⁶ een sollicitant uit 1980 vertelt over hoe hij tegenover drie oudere BVD'ers moest zitten, zij achter een tafel en hij middenin de kamer; hoe ze hem het hemd van het lijf vroegen over zijn hobby's, zijn familie, zijn vriendin of juist het ontbreken van een vriendin, zijn loyaliteit en zijn beweegredenen om bij de BVD te willen werken.⁵⁷ Bij een tweede gesprek verwachtte de dienst dus dat zijn sollicitant een stevige motivatie had verzonnen om bij de BVD te willen werken. In de jaren zestig moesten de hoger opgeleide stagiairs, voorbestemd om later leidinggevende functies te bekleden, verschijnen voor een nog grotere delegatie, toen de Bloedraad genoemd.⁵⁸ Hij omvatte de hoofden van vier directies en het hoofd personeelszaken.⁵⁹ Deze samenstelling laat zien hoeveel aandacht de dienst toen besteedde aan deze nieuwelingen, die in de jaren zestig veelal een curiositeit waren.

De lengte en geheimzinnigheid van de sollicitatieprocedure kon bij sollicitanten voor problemen zorgen. Door het uitgebreide antecedentenonderzoek duurde elke sollicitatieprocedure vele maanden tot soms wel anderhalf jaar, waardoor sommigen toen al ander werk gevonden hadden. Totdat het antecedentenonderzoek, de psychologische en medische testen achter de rug waren, hield de BVD zijn nieuwe rekrut bovendien in het duister over de precieze inhoud van het werk. Bij heel geheime afdelingen, zoals de tapkamer, leerde de nieuweling pas op de werkvloer zelf over de inhoud van zijn werk. Die langdurige onwetendheid kon irritatie wekken.⁶⁰

Het rekruteren via anonieme advertenties betekende dat mensen vaak onbewust bij de dienst terechtkwamen. Het voordeel was dat infiltranten op die manier minder gemakkelijk een ingang konden vinden bij de dienst, dat de dienst op de achtergrond bleef en dat de zoektocht naar nieuw personeel en dus een groei van de dienst geen aandacht zou trekken. Het nadeel was dat de BVD op deze manier niet de meest betrokken of gemotiveerde mensen voor het veiligheidswerk aantrok.

5. CONCLUSIES

De BVD was in de eerste plaats op zoek naar betrouwbaar personeel. Gekwalificeerd personeel was van secundair belang. Het belang van mensen die vóór hun sollicitatie al gedreven waren voor het veiligheids- en inlichtingenwerk leek nog kleiner. Dat blijkt althans door het plaatsen van anonieme advertenties.

Betrouwbare mensen hoopte men vooral te vinden door politieke uitersten te weren. Dit kon het beste door te zoeken in bekende milieus, zoals een gedeeld oorlogsverleden, dezelfde familie, vriendenkringen of verwante organisaties zoals de politie of de krijgsmacht.

Toch heeft de BVD niet alleen in bekende vijvers gevestigd voor zijn nieuwe personeel. Zelfs het merendeel lijkt te zijn binnengekomen via advertenties. Met anonieme advertenties liep men meer risico op onbetrouwbaar personeel, maar men vermeed tenminste doelbewuste infiltratie via open vacatures. Hoewel anoniem, begon de dienst via zijn advertenties meer waarde te hechten aan de kwalificaties van zijn personeel. Een voorbeeld waren de groeiende eisen aan het opleidingsniveau van de nieuwe rekruten.

Zolang anonieme advertenties voortbestonden, bleef de motivatie van nieuwe mensen om bij de BVD te werken ondergeschikt aan hun betrouwbaarheid en kwalificatie. Dit is pas langzaam en stapsgewijs veranderd en de uiteindelijke gewoonte van open vacatures paste in het grotere zelfvertrouwen dat Arthur Docters van Leeuwen zijn dienst vond toebehoren. De manier waarop de wervingsmethoden zich hebben ontwikkeld laat duidelijk zien hoe de hiërarchie verdeeld was tussen betrouwbaar, gekwalificeerd en gemotiveerd personeel.

2 VERWACHTINGEN EN EERSTE INDRUKKEN VAN NIEUWE BVD'ERS

Sollicitanten hadden uiteenlopende verwachtingen over de BVD en, eenmaal in dienst, evenveel uiteenlopende eerste indrukken. Vroegere BVD'ers herinneren zich hun verwachtingen van nieuwe collega's, hun eerste indrukken van de ervaren BVD-équipe, de heersende omgangsvormen en de sfeer op het werk, hun ontvangst als nieuwkomer, de introductie cursus en, uiteindelijk, de eerste indrukken van het eigenlijke werk. Een bonte schakering aan impressies.

Dit pallet is een voorproefje van wat ons in de volgende hoofdstukken te wachten staat. Daar zal ik deze karakteristieken, die BVD'ers in het begin vaak nog in hun ruwe vorm opvielen, uitgebreider onder de loep nemen.

1. VERWACHTINGEN VAN NIEUWKOMERS

Tussen de jaren zestig en negentig is veel meer openheid ontstaan over de BVD. Die openheid beïnvloedde de verwachtingen van sollicitanten.

Vanaf het einde van de jaren zestig liet de BVD vaker van zich horen dan daarvoor. Grote initiatiefnemer was diensthoofd Andries Kuipers. Hij werd gedreven door nieuwe aandachtsgebieden van de BVD. Volgens hem was de uiterlijke schijn van het communisme veranderd, hoewel de wezenlijke dreiging ervan weinig. Kuipers werd ook gedreven door de maatschappelijke aandacht voor de dienst, affaires met negatieve publiciteit als gevolg en de zorgen binnen de dienst over het imago van de BVD. Kuipers was niet gediend van de modieuze term 'imago' of 'image'. Hij vond het een teken van zwakte zich hierover zorgen te maken. Wel vond hij dat zijn BVD maatschappelijke acceptatie nodig had en daarom een grotere openheid naar de buitenwereld toe.⁶¹ Opmerkelijk is zijn televisieoptreden, amper een jaar na zijn aantreden als diensthoofd. *In de loop van de jaren heb ik er veel over nagedacht, deelde hij daar zelfverzekerd en rustig zijn overpeinzingen met de journalist, over zo'n dienst die eigenlijk opgezet wordt om de vrijheid te verdedigen en die toch ook weer zo gemakkelijk het risico met zich meebrengt dat bepaalde vrijheden zouden kunnen worden geraakt. En in die tegenstellingen voel je dan de problemen heel sterk voor je. U kunt zich dat toch wel voorstellen?* Kuipers nam de journalist en de kijkers mee in zijn gedachten.

In de jaren zestig stelde de BVD zich dus opener op dan hij daarvoor had gedaan. Maar ondanks deze kleine stappen in de richting van een grotere openheid, bleef de publiciteit redelijk spaarzaam en de maatschappelijke kennis over de dienst oppervlakkig.⁶²

Uit deze spaarzame publiciteit ontstond, onder veel (jonge) Nederlanders, een neiging tot wantrouwen en kritiek.⁶³ Ook was, tot aan het einde van de Koude Oorlog, irritatie niet vreemd door de geheimzinnigheid en vermeende trage en sporadische inlichtingen van de BVD.⁶⁴ Een grote stap uit deze geheimzinnigheid zette het ondernemende diensthoofd Arthur Docters van Leeuwen tussen 1988 en 1995. Hij gaf jaarverslagen uit, creëerde sympathie, zette een veel grotere openheid in gang, en vergrootte hiermee de kennis over de BVD. De dienst werd acceptabeler, omdat zijn toegevoegde meerwaarde duidelijker werd.⁶⁵

Voordat onze 37 getuigen voet bij de BVD hadden gezet, wist een derde van hen niets over de dienst.⁶⁶ *Het waren gewoon drie letters*,⁶⁷ vertelt een nieuwkomer uit 1975. En ook Theo Bot, later plaatsvervangend diensthoofd, keek in 1990 verbaasd en geamuseerd op toen hij over de BVD hoorde. Hij dacht dat de dienst na het einde van de Koude Oorlog was opgeheven.⁶⁸ Toch had een meerderheid van de mensen wel een voorstelling of verwachting van de dienst voordat ze ermee in aanraking kwamen.

De meeste mensen associeerden de BVD met spionage,⁶⁹ maar dan bij een dienst met bevoegdheden die *wel netjes geregeld zouden zijn. Het is Nederland, per slot van rekening*.⁷⁰ Overigens riep deze spionage niet bij iedereen enthousiasme of nieuwsgierigheid op.⁷¹ Een tweede associatie bij de letters BVD was het communisme,⁷² maar vervolgens liepen de verwachtingen uiteen: maar een enkeling dacht dat de dienst zich ook richtte op rechts extremistische groeperingen;⁷³ een verontruste vader van een sollicitante in de jaren tachtig vreesde dat zijn dochter voortaan mannen het bed in zou moeten lokken om aan informatie te komen;⁷⁴ en een sollicitant in de jaren zeventig dacht bij de BVD in eerste instantie aan antecedentenonderzoeken en de Molukse treinkapingen in 1975 en 1977 bij Wijster en De Punt respectievelijk, *maar dat was dan meer de BVD die in een snelle Porsche, samen met de Rijkspolitie van Den Haag, naar [het oosten van het land] mocht reizen*.⁷⁵

Voor veel studenten tijdens de Koude Oorlog was de aandacht van deze geheimzinnige organisatie een verscholen bron van trots. *Het was niet een bron van angst*, vertelt een voormalig studente uit Nijmegen en daarna sollicitante bij de BVD.⁷⁶

Het beeld van de Porsche en, meer algemeen, de mystiek, romantiek en fantasie bleven voortleven.⁷⁷ Bij sommigen prikkelden deze beelden de nieuwsgierigheid: *Daar weet je alles net iets eerder dan op andere plekken. Dat was wel allemaal in mijn jeugdige nieuwsgierigheid van belang*,⁷⁸ legt een sollicitant uit de jaren zestig uit.

Kortom, geheimzinnigheid en fantasie gingen hand in hand, maar louter fantasie was bij de meeste mensen niet voldoende om positieve associaties op te roepen. Laten we nu kijken naar wat nieuwkomers, na deze uiteenlopende verwachtingen, als eerste opviel bij de BVD toen ze eenmaal in huis waren.

2. EERSTE INDRUKKEN: DE OUDERE GARDE BIJ DE BVD

Vanaf de jaren zestig tot aan het midden van de jaren tachtig viel het veel nieuwkomers op dat ze terecht waren gekomen bij een oudere BVD met vooral veel mensen van na hun vijftigste levensjaar.⁷⁹ *Er zaten nogal wat oudere dames*, vertelt een nieuweling op

een secretaresseafdeling in 1974. *Ik was heel jong, ik was 19, en in het begin dacht ik 'waar ben ik hier terecht gekomen'. Ik had het niet gelijk naar mijn zin*.⁸⁰

Veel van deze vooral oudere BVD'ers, die de dienst in de jaren zeventig bemanden, hadden bovendien overeenkomstige professionele achtergronden. Een nieuwkomer uit 1978 vertelt hierover wat hem toen opviel.

En dan kom je allemaal grijze, oude mannen tegen, die je dus echt argwanend aan zitten te kijken van 'wat ben jij voor snotneus?'. 'Van de politie?'. 'Nee'. 'Rijkspolitie zeker?'. 'Nee'. 'Defensie? Marine? Luchtmacht? Landmacht? Allemaal nee, nee, nee, nee, nee. 'Wat kom je hier dan doen? Waar kom je vandaan?' [...] 'Rijkswaterstaat?'. 'Werd niet begrepen op dat moment. Achteraf heb ik wel begrepen waarom ze dat niet begrepen, want ik was natuurlijk een hele vreemde eend in de bijt.⁸¹

De eerste naoorlogse generatie was in de jaren zeventig de ervaren BVD-équipe geworden en deze generatie benadrukte bijzonder vaak zijn verzetsverleden.⁸² Mensen hadden veelal een achtergrond bij de krijgsmacht en politie,⁸³ in Nederland of Nederlands Indië. Uit Nederlands Indië waren het vooral mensen uit het Nederlands Indisch bestuur en de Nederlands Indische politie,⁸⁴ of mensen die op een andere manier voor de koloniale autoriteiten hadden gewerkt. Tenslotte was het opmerkelijk dat deze oudere naoorlogse generatie in de jaren zeventig weinig Nederlanders van allochtone komaf telde,⁸⁵ afgezien van de Indische Nederlanders. Dit kwam niet overeen met de samenstelling van de Nederlandse maatschappij in die tijd.

Kortom, tot ruwweg het midden van de jaren zeventig viel het nieuwkomers vooral op dat hun nieuwe collega's vaak veel ouder waren dan zij. Ook hadden deze oudere collega's vaak dezelfde professionele achtergronden. Verder gingen typering van de oudere garde niet. *Dat zou ook fout zijn. [...] Stel je voor dat ik iemand tegenkom en dat ik meteen [denk] 'ja, dat is een BVD'er'*.⁸⁶

3. EERSTE INDRUKKEN: OMGANGSVORMEN

Welke gevolgen had de aanwezigheid van deze oudere garde, tot aan ongeveer het begin van de jaren tachtig, voor de onderlinge sfeer bij de BVD? Al in de jaren vijftig leek de BVD voor een nieuwkomer een gesloten gemeenschap⁸⁷ met een hechte groep medewerkers. *Het was allemaal ouwe jongens krentenbrood* en iedereen groette elkaar, herinnerden BVD'ers zich uit de jaren veertig en vijftig.⁸⁸ Ook in de jaren negentig hielden mensen *elkaar [nog] stevig [vast], zowel in het positieve als negatieve*.⁸⁹

Doordat BVD'ers een hechte groep vormden, hing er een *tamelijk gemoedelijke sfeer*.⁹⁰ Het was er *prettig, heel prettig*.⁹¹ Een keerzijde was dat er *enorm veel gekletst werd*. Doordat men buiten de dienst niet mocht spreken over het werk, ontstond wel eens de indruk dat men dat binnen de dienst overcompenseerde: *Echt een dorp en niet echt netjes altijd*.⁹² Andere nadelen van zo'n gesloten gemeenschap waren versteende menselijke verhoudingen met trage organisatorische vernieuwing, gebrekkige interne kritiek en angst voor de buitenwereld tot gevolg.⁹³ Een enkeling vond het een *stijve bedoening*.⁹⁴

Deze hechte, gesloten gemeenschap liet, in de jaren zeventig en tachtig, ook een

gezagsgetrouwe indruk achter bij zijn nieuwe, jongere collega's:⁹⁵ *luister maar vooral naar je leidinggevende, want die weet het wel*⁹⁶ was het devies volgens een nieuweling uit 1979. Gezagsgetrouwheid versterkte de loyaliteit aan de dienst, die zelfs zo ver ging dat sommigen zich *getrouwd* voelden met de BVD.⁹⁷ De grote betrokkenheid bij het werk leidde tot *een beetje god-en-vaderlandgevoel. Dat vond ik heel opvallend en leuk*, vertelt Theo Bot die in 1991 bij de dienst kwam. *Het was echt met groot hart voor de zaak en [een] super loyaliteit aan het bedrijf. [...] Betrokkenheid en hart voor de zaak. Dat was echt zeer doorleefd.*⁹⁸ Op hem had die betrokkenheid een aanstekelijke werking:

*Het is een dienst die toen wel mijn hart heeft gestolen, ondanks dat ik, [toen ik er werkte], het vaak niet eens was met wat ze deden, dat de cultuur ouderwets was, etc. De mensen zijn mij toen dierbaar geworden.*⁹⁹

Naast gesloten, hecht, loyaal en betrokken was de gemiddelde ervaren BVD'er beroepshalve wantrouwend; of *laat ik het zo zeggen: hij [liep] niet over van vertrouwen. En [hij had] vaak toch een dubbele agenda: 'wat zal hij of zij daarmee bedoelen? kan ik daar last van krijgen?*¹⁰⁰ In het veiligheidswerk gaat men tenslotte niet altijd uit van de beste intenties van de mensen en organisaties die men bestudeert. En die instelling pasten sommige BVD'ers ook toe op de medemens in hun persoonlijke leven. Dan was sprake van beroepsdeformatie.

Dit wantrouwen namen BVD'ers niet alleen over uit manoeuvres die nodig waren in het operationele werk. Het kwam ook voort uit de vertrouwelijkheid van het werk en de bescherming van inlichtingen en bronnen. Wanneer nieuw personeel eenmaal binnen was, gingen niet alle deuren voor hen open. Vooral rond bepaalde afdelingen, waar mensen tapverslagen uitwerkten of radiosignalen intercepteerden, bleef een geheimzinnige sfeer hangen.¹⁰¹ BVD'ers deelden hun informatie onderling niet automatisch. Dit was het zogenaamde *need to know*-principe. De Engelse term doet modern aan, maar het principe is het niet: al in de jaren veertig had de eerste generatie BVD'ers deze wapenspreuk overgenomen van de meer ervaren, Britse collega's.

Op velen gaf de BVD een leuke en spannende eerste indruk en sommigen zagen zelfs hun romantische verwachtingen verwezenlijkt. Een vroegere BVD'er herinnert zich zijn eerste indrukken in 1966.

*Ik werd geacht om negen uur mij te vervoegen bij het hoofd [van de afdeling C] en dat was toen Piet Gerbrands. En Gerbrands was oorlogsheld en Indoloog. [...] Maar waar ik onder de indruk van was en dat bevestigde ook mijn romantische beeld van die dienst een beetje: Gerbrands zat gehuld in een legerjas met zijn kont op het bureau een heel belangrijk telefoongesprek te voeren. En ik dacht dus: zo is het dus. Ik zou bijna zeggen, de wereld van Peter Stuyvesant. Maar dat is de wereld van de contraspionage.*¹⁰²

Overigens bleek twintig jaar later de avontuurlijke geest van Peter Stuyvesant verdwenen bij de directie contraspionage. Een vroegere BVD'ster vertelt over haar indrukken van diezelfde directie in 1985.

*Dan kwam je binnen bij hoofd C of PHC [...] en die hadden vaak alleen maar een boekje of een grote krant. [...] Die hoofden, die hadden een bruin leven, zal ik maar zeggen; 'wat doen die eigenlijk de hele dag?' Het was een hele relaxte sfeer, er was geen pressie, er was niks. Alleen maar als er echt iets was, [...] dan moest dat een keer aan zo'n minister gemeld worden. [...] Bij B was het anders, [...] maar bij C, dat was bijna op sterven na dood, zullen we maar zeggen. Dat was echt heel flegmatiek.*¹⁰³

Vlak daarna, aan het eind van de jaren tachtig, bemerkte Arthur Docters van Leeuwen moeilijke verhoudingen, angst voor de buitenwereld, onzekerheid over de toekomst, een stroeve relatie met politiek Den Haag, veel bureaucratie en moeizame veranderingen. Desondanks had de BVD toch *moderne mensen*, die niet in het verleden leefden.¹⁰⁴ Twee jaar na het vertrek van Docters van Leeuwen bespeurde, in 1997, het latere diensthoofd Sybrand van Hulst, opvallend genoeg, opnieuw slechte verhoudingen in het management, een ongeïnteresseerde Haagse politiek en kreeg hij te horen dat het een *dienst [was] die volstrekt in verwarring was, niet goed functioneerde*. Wat Minister Dijkstal hem deed begrijpen, loog er niet om, ook al nam Van Hulst dit wel met een korrel zout: *De dienst staat op omvallen. Als hij over twee jaar niet weer op orde is, dan zou hij moeten worden opgeheven.*¹⁰⁵ Overigens kan deze uitspraak ook voortkomen uit de stroeve verhoudingen tussen, aan de ene kant, voormalig diensthoofd Nico Buijs, Van Hulsts voorganger en, aan de andere kant, de ambtelijke top van het ministerie van Binnenlandse Zaken en de minister.

Had de grootscheepse reorganisatie van Docters van Leeuwen echt zoveel van zijn vruchten verloren dat de BVD al in 1997 op instorten stond? Oud-BVD'ers hebben dat in onze gesprekken niet beaamd. Het is onwaarschijnlijk dat zowel in 1988 als 1997 deze onheilspellende inschattingen over de interne verhoudingen volledig gegrond waren. Ze kunnen beïnvloed zijn door de positie van de sprekers, die beiden diensthoofd waren en daardoor meer aansluiting hadden bij het beeld dat in de buitenwereld van de BVD heerste. Dat beeld, dat het bestaansrecht van de dienst na de Koude Oorlog steeds meer in twijfel trok,¹⁰⁶ kan ertoe hebben geleid dat een diensthoofd in deze periode een grotere noodzaak tot verandering zag dan een collega zonder externe contacten. Daarnaast kunnen deze weinig opbeurende inschattingen te maken hebben met de menselijke reactie van een nieuw diensthoofd dat hij vaak verbeterpunten zal zien in zijn organisatie.

4. DE ONTVANGST

Omgangsvormen en de sfeer op het werk bepaalden hoe de BVD zijn nieuwkomers ontving. In de jaren vijftig, herinneren vroegere BVD'ers zich uit die tijd, was de ontvangst *goed* en was de aanpassing aan de nieuwe werkomgeving gemakkelijk.¹⁰⁷ Vervolgens, in de jaren zestig, herinnerden velen zich de ontvangst als *buitengewoon voorzichtig*: ervaren BVD'ers bleven hun nieuwelingen lang als onervaren beschouwen¹⁰⁸ en bleven hen na binnenkomst een tijd afwachtend gadeslaan om te kijken *wat voor een*

vogel ze hadden binnengehaald.¹⁰⁹ Dat gadeslaan ervoer een nieuwe jonge sollicitant in 1969 zodanig dat hij er vanuit ging dat hij na het eerste kennismakingsgesprek naar huis gevolgd werd: *Ze gaan misschien wel kijken [...] wat ik ga uitvreten of kijken of ik misschien gestuurd ben door een of andere organisatie ...*¹¹⁰

Die terughoudendheid kwam voort uit het vertrouwelijk karakter van het werk en de behoedzaamheid om een onbekende te initiëren in kennis die men tot dan toe alleen aan jarenlange bekende collega's had toevertrouwd. Deze voorzichtigheid, die een ervaren BVD'er zich in zijn werk had aangemeten, moet bovendien de bedachtzaamheid ten opzichte van nieuwelingen hebben aangewakkerd. Daarnaast heeft het leeftijdsverschil tussen de relatief oudere gevestigde garde en de vaak jonge nieuwe medewerkers dit effect waarschijnlijk vergroot. Tenslotte kwamen in de jaren zestig relatief weinig nieuwe mensen binnen,¹¹¹ wat geleid kan hebben tot een ontwenning bij de oudere garde om nieuwe mensen te ontvangen en initiëren in het werk.

In de jaren zeventig herinnert een getuige zich de situatie anders: nieuwelingen bleven een schaarse bezienswaardigheid, maar de ontvangst was minder voorzichtig.

*Ik kan mij herinneren dat [...] ... met [...] z'n vieren kwamen we binnen. [...] Je werd gelijk opgenomen in de familie, als het ware. Iedereen hielp je, iedereen sprak je aan, je kon overal vragen stellen. Je werd gelijk goed opgenomen. Je voelde je gelijk thuis wat dat betreft. En zeker als je natuurlijk zo'n baan als ik had, bij de postkamer, dan kwam je ook overal. Dus je leerde gelijk een hoop mensen kennen. Het was heel leuk!*¹¹²

5. DE LANGE AANLOOP: INTRODUCTIECURSUS EN STAGE

Het duurde lang voordat de BVD zijn nieuwe mensen de vrije hand liet op hun nieuwe werkplek. Daar ging eerst nog tenminste één opleiding en een stage aan vooraf.

Een medewerker die in 1961 overstapte van de politie naar de BVD, verbaasde zich erover dat zijn nieuwe collega's een ander type rechercheurs waren dan bij de politie, maar *wel, tot [zijn] grote verbazing, echte vaklui, die serieus met hun werk bezig waren;* dit terwijl er *geen officiële, [buiten de dienst erkende] opleiding voor deze mensen was.*¹¹³ Die opleiding gebeurde intern. Er waren veel soorten interne opleidingen met elk hun eigen, cryptisch omschreven, diploma.¹¹⁴

Van de jaren vijftig tot en met negentig begon bijna elke nieuweling aan de introductie cursus of basis cursus. Voor administratieve dienstmedewerkers was een korte introductie cursus, maar voor mensen die operationeel werk zouden doen duurde de cursus zes tot acht weken.¹¹⁵ Het opleidingsinstituut van de BVD zat, tot het midden van de jaren zeventig, in een mooi, statig herenhuis aan de Haagse Groot Hertoginnelaan. Veel nieuwelingen waren ervan onder de indruk. De opleidingsruimten waren goed ingericht met een talen practicum, een filmzaal en een kantine.¹¹⁶ Overigens verried de afgezonderde locatie dat de nieuwelingen in opleiding nog niet echt tot de dienst behoorden.

*En daar brachten wij de dagen door in een hele heldere, ouderwetse lessituatie. Daar stond een keurige man voor een bord voor de klas die ons heel solide uitlegde wat er allemaal aan de hand was. [...] Er zat ook wat ideologische vorming aan vast.*¹¹⁷

Het was een professionele setting, toegewijde docenten... *de stof vroeg aandacht,*¹¹⁸ je moest maanden blokken.¹¹⁹ Bijna iedereen, die de cursus vanaf de jaren zestig tot en met tachtig doorliep, herinnerde zich hem als streng en heel klassikaal: hoorcolleges, scripties, beoordelingen, examencomités en mondelinge en schriftelijke examens waar men verplicht voor moest slagen.¹²⁰ Het was *zeer indringend.*¹²¹ De cursus was een onderdeel van de selectieprocedure. Als men namelijk niet slaagde, was het *einde verhaal.*¹²²

In de praktijk bleek het zakken voor een examen niet zo onherroepelijk te zijn. In april 1979 gaf het opleidingsinstituut een introductie cursus aan ongeveer twintig nieuwkomers. Er zakten toen zes mensen. *Dat was ongekend en ongehoord in de geschiedenis van de BVD! Dat was nog nooit gebeurd!*¹²³ Eén van deze zes gezakten zou een paar maanden later een nieuwe kans krijgen, waar hij zijn instructeurs *bij de gratie Gods en op [z]ijn blote knieën [voor moest] danken, dat [hij] daar nog werd toegelaten.*

Maar ook deze tweede kans benutte deze berouwvolle nieuwkomer niet ten volle. Deze keer doordat hij met een collega achterin de klas ging zitten en het *heel goed naar [zijn] zin* had. Na de eerste twee onvoldoendes, waarvan één voor een examen over het communisme, *dat [...] me ook helemaal niks [interesseerde]!*, werden hij en zijn collega op het matje geroepen bij het hoofd van de afdeling E. Vervolgens moesten ze allebei voor in de klas gaan zitten, verdeeld over verschillende rijen.¹²⁴

Ondanks deze uitzonderingen boezemde de introductie cursus nieuwkomers wel een zeker ontzag in. Met deze behoorlijke drempel bij de voordeur stoomde de dienst zijn nieuwe mensen in korte tijd klaar voor het werk. Maar het was ook een efficiënte manier om het ongemotiveerde kaf van het koren te scheiden.

Aangezien weinig mensen in het begin iets afwisten van het werk van de BVD, was de introductie cursus een belangrijk medium voor het creëren van een *gemeenschappelijke basis* en de vormgeving van opvattingen over het werk van dienst.¹²⁵ De BVD dompelde zijn nieuwe mensen onder in het staatsrecht, de staatsinrichting, politieke stromingen, het juridische kader waarbinnen de BVD moest opereren, de dreigingen die zijn pad kruisten, werkwijzen binnen het veiligheidswerk en de veiligheidsdiscipline.¹²⁶ De *hoofdschotel* was toch wel het onderwijs in de Marxistische, socialistische en communistische leer.¹²⁷ *Alles was voortdurend gelardeerd met communistische leer, zeg maar.*¹²⁸ *Ze gingen er helemaal op los.*¹²⁹ Maar, herinnert een ander zich, *had je ernstige bezwaar tegen die definitie, zoals het communisme als vijand [...] ja, dan kon je er natuurlijk mee ophouden. Maar ik was het met de definitie wel redelijk eens, dus vandaar dat ik hier nu nog zit.*¹³⁰ Enige ideologische eensgezindheid was dus wel nodig.

Aan het einde van de jaren tachtig werd de introductie cursus vrijblijvend.¹³¹ Binnen het opleidingsinstituut vond een kleine minderheid dat men nieuwe collega's moest beoordelen op hoe ze hun werk deden en niet op het behalen van hun examens.¹³² Toch sleet het schoolse voorbeeld moeilijk. Een hervorming van de introductie cursus in het begin van de jaren negentig, gebaseerd op zelfstudie en opdrachten, bleek geen succes. Dat kwam onder anderen doordat veel leidinggevendenden moeite hadden met nieuwe lesvormen en voorstander bleven van het klassikale model: *Het concept van 'opleiden is in een klasje, met een leraar ervoor, die vertelt hoe het moet.'*¹³³

Na de introductiecursus begon een stage. De nieuwkomer liep aan de *lijn van de mentor*.¹³⁴ De BVD ging er vanuit dat zijn nieuwe mensen lang zouden blijven. Stagiairs moesten in één à twee jaar op verschillende plekken binnen de BVD werken om de dienst *goed te leren kennen*.¹³⁵ Die rondloop begon, van de jaren veertig tot de jaren tachtig, vaak bij de Afdeling Centrale Documentatie.¹³⁶

*[Ik] herinner [...] me dat je ook wat langer moest zitten in het archief, want je moest ook archiefonderzoek doen. [...] Je moest een stageopdracht maken. [...] Ik heb zeker één à twee maanden in het archief gezeten, want je moest wegwijs raken in de documentatie, in de systematiek van documenteren en archiveren. Daar werd heel veel belang aan gehecht.*¹³⁷

De administratie [was] echt de backbone van de organisatie,¹³⁸ beaamde een ander uit dezelfde generatie van het einde van de jaren zeventig. Na het archief konden nieuwe collega's met de volgploeg mee en werkten ze bij verschillende directies en afdelingen. Ze leerden op die manier snel veel mensen persoonlijk kennen.

6. DE LANGE AANLOOP TEN EINDE: OP DE WERKPLEK

Na de lange aanloop van de sollicitatieprocedure, het antecedentenonderzoek, de introductiecursus en de stageperiode kwam de nieuwkomer dan op zijn nieuwe werkplek terecht. Wat viel hem daar als eerste op?

Velen hadden het naar hun zin:¹³⁹ ze vonden het gemakkelijk zich aan de nieuwe omgeving aan te passen, ze vonden de spanning en actie *geweldig, schitterend of reuzespannend*, de sfeer was *gemoedelijk, vriendelijk, warm en serieus*. Het waren zulke *leuke mensen [met] zulke leuke verhalen. Het was echt enorm leuk*.¹⁴⁰ *Iedereen hielp je, iedereen sprak je aan, je kon overal vragen stellen. Je werd gelijk goed opgenomen. Je voelde je gelijk thuis*.¹⁴¹

Een minderheid was teleurgesteld. Dat kwam bijvoorbeeld door de lange aanloop tot aan de werkplek en de aanhoudende geheimzinnigheid waardoor de dienst zijn nieuwe mensen lang in het duister hield over wat voor werk hen nu precies te wachten stond.¹⁴²

Teleurstelling was er bovendien doordat sommigen geen routinematige werk verwacht hadden. Door de geheimzinnigheid rondom de BVD leefde de dienst bij veel Nederlanders en sollicitanten fantastischer dan hij in werkelijkheid kon zijn. Bij indiensttreding pakte dit voor een verse analist of 'caseworker' in de jaren zestig *minder romantisch, minder groots [uit]*. *Er waren heel kleine, bureaucratische, ambtelijke dingen die je moest doen. [...] Misschien zat er wel wat achter, spionage of zo, maar het werk zelf was een briefje schrijven, of een rapportje of een samenvatting, en een aanbeveling van 'hier moeten we meer aan doen, want...'*¹⁴³

Een enkeling viel het in de jaren zeventig op dat op het werk weinig flexibiliteit was. Op sommige afdelingen waren mensen zeer aan hun eigen werkzaamheden verknocht. Star vond deze nieuwe BVD'ster in het begin haar nieuwe werk in 1974.¹⁴⁴ Dat BVD'ers

zo verknocht aan hun werkzaamheden waren, kan te verklaren zijn door de hechte gemeenschap binnen de dienst en de langzame groei van de dienst in de jaren zestig en zeventig.

7. CONCLUSIES

Verwachtingen en eerste indrukken van nieuwe BVD'ers van de jaren vijftig tot negentig waren uiteenlopend en soms tegenstrijdig. Om hier enige orde in aan te brengen, sluit ik hier af met een aantal oorzaken die deze variatie van verwachtingen en indrukken hebben beïnvloed.

Een algemeen groeiende kritische houding onder jongeren vanaf de jaren zestig heeft voor kritiek op de BVD gezorgd. Verwachtingen en eerste indrukken van de BVD waren grotendeels gebaseerd op de geheimzinnigheid en de spanning waarin de BVD, zeker tot aan het einde van de Koude Oorlog, was gehuld. Een sfeer van geheimzinnigheid en spanning leidde bij sommige sollicitanten tot nieuwsgierigheid, maar bij anderen juist tot irritatie. Jonge, 'kritische' mensen in de jaren zestig en zeventig, waarvan Nederland er toen veel had, hebben er zeker toe bijgedragen dat de geheimzinnige en spannende associaties bij de BVD eerder tot irritatie dan tot nieuwsgierigheid leidden.

Kritische jongere werknemers brachten een groeiende behoefte aan openheid en verantwoording voor de BVD met zich mee. Het televisieoptreden van Andries Kuipers is hier een begin van. De dienst zag toen de noodzaak enige openheid van zaken te geven. Vervolgens heeft de openheid van de dienst in de jaren negentig met Arthur Docters van Leeuwen zijn zenit bereikt. Tegen die tijd wisten nieuwe sollicitanten waar ze solliciteerden, waren dus geïnteresseerd in het werk van de BVD en konden over een duidelijker beeld beschikken van de dienst. Deze ontwikkeling is een grote en belangrijke geweest voor BVD'ers, hun zelfbeeld en de sfeer op het werk.

De eerste indrukken van nieuwe sollicitanten, tenslotte, zijn lange tijd bepaald door de naoorlogse generatie BVD'ers, die tot aan het einde van de jaren zeventig bij de dienst is gebleven. Bovendien groeide de dienst van het einde van de jaren vijftig tot het einde van de jaren zeventig maar mondjesmaat, waardoor de dienst vergrijsde en een hechte groep bleef vormen. Nieuwkomers hadden daarom vaak het idee in een warm bad terecht te komen. Er zaten voordelen aan dit warme bad, zoals de snelle gewinning voor nieuwkomers, maar aan de hechte groep zaten ook nadelen, zoals de argwaan die oudere generaties soms tegenover de jongere generaties uitten.

3 WAAROM BLEVEN BVD'ERS BIJ HUN DIENST?

Wat zorgde ervoor dat nieuwe BVD'ers in dienst bleven? En is daar een ontwikkeling in te zien? De meeste getuigen of gesprokenen hebben een (heel) lange loopbaan achter de rug bij de BVD. Daar hadden ze natuurlijk redenen voor. Ongetwijfeld liep binnen de dienst niet uitsluitend monter volk rond. BVD'ers die snel zijn vertrokken, uit ontevredenheid of bij gebrek aan enthousiasme voor hun werk, heb ik voor dit hoofdstuk niet gesproken.¹⁴⁵ Daarom moet ik me hier beperken tot hen die tevreden genoeg waren om te blijven en heb ik hun gevraagd wat hen bond aan hun dienst.

1. IDEALISME

Veel vroegere BVD'ers schrijven idealistische drijfveren toe aan oudere generaties. Jongere generaties zouden een idealistisch élan missen en de dienst aandoen om voornamelijk praktische redenen, zoals het verrijken van hun CV. De leeftijd van mijn getuigen beïnvloedde de manier waarop ze over de motivatie van hun jongere generaties spraken: de generatie uit de jaren vijftig verweet jongere generaties uit de jaren zestig en zeventig dezelfde afname van idealisme als deze generaties, op hun beurt, deden bij de generaties uit de jaren negentig. Zo zegt Ton Kievits, nieuwkomer in de jaren zestig en later plaatsvervangend diensthoofd:

Die hele ontwikkeling, zoals we die nu een beetje doorlopen van het begin jaren zestig tot de jaren negentig, die leidt ertoe dus dat iemand die hier [in de jaren negentig] in dienst treedt op een heel andere manier binnenkomt; niet met een missie.¹⁴⁶

Zijn teleurgestelde kijk op deze gang van zaken zou dus te wijten zijn aan de teloorgang van idealistische beweegredenen. Inderdaad lijkt Arthur Docters van Leeuwen in de jaren negentig een andere waarde te hechten aan idealisme als gehuldigde eigenschap om bij de BVD te werken. *Idealisme is niet de manier waarop je een organisatie moet besturen*, vertelt hij en licht dan toe hoe hij zijn mensen toesprak.

Je moet praktisch zijn, je moet op eigen gronden rationeel zijn, redelijk zijn, een soort verlicht eigenbelang nastreven. Als we allemaal idealistisch met elkaar zitten zijn, daar hebben we niks aan. [...] Dat had men nog wel een beetje te veel gedaan. [...] De strijd tegen het kwaad, het communisme, [...] dat moest je toch eigenlijk met idealisme doen. Maar we hebben ook gewoon een praktisch probleem: we willen hier gewoon een aantal dingen niet. We willen zeker niet dat mensen [die dingen] hier in het geheim voorbereiden. Daar hoef ik helemaal geen idealist voor te zijn. [...] Ik verwacht een behoorlijke inzet. [...]

Men moest nog wel even afscheid nemen van, zeg maar, dat idealistische 'wij zijn eigenlijk de échte bewaker van de democratie'. Nou, dan lachte ik ze echt vierkant uit: 'wat is dat nou toch voor onzin?' Wij moeten een hele nuttige functie vervullen, die ik ook te vuur en te zwaard zal verdedigen. Maar wij zijn niet de bewaker van de bewakers enzo. Dat zijn wij dus niet.¹⁴⁷

Beide sprekers vinden dat BVD'ers zich inderdaad met minder idealisme aan hun werk hechtten naarmate de binding met de Tweede Wereldoorlog verzwakte: de één constateert dat weemoedig, de ander tevreden.

Klopt het wel dat dit idealisme verminderde? Wat moeten we hier eigenlijk verstaan onder idealisme? Met andere woorden, wat is het verschil tussen beide visies en wat nemen beide sprekers of generaties elkaar nu precies kwalijk?

De veronderstelde 'missie' van de naoorlogse BVD'er kwam voort uit een voornemen dat de Tweede Wereldoorlog zich niet meer moest kunnen herhalen.¹⁴⁸ Het was de BVD die Nederland voor dit kwaad moest behoeden. Tot het midden van de jaren zeventig zouden sommige BVD'ers een vluchtkoffertje met een vals paspoort en een pistool hebben en dat verraadde de mentaliteit van een gedeelte van de 'post-verzet' generatie: *wij waren een fighting unit en als het moest, dan gingen we er vandoor en dan gingen we onze zaak elders voortzetten.*¹⁴⁹ Zo omschrijft Ton Kievits, die later (1987-1995) plaatsvervangend diensthoofd werd, de instelling van zijn vroegere mentoren. Deze eerste generatie BVD'ers dacht *een kleine bijdrage te kunnen leveren aan de problemen die dus eigenlijk in die Oostbloklanden, achter het IJzeren Gordijn [...] [leefden];¹⁵⁰ of om die communisten om zeep te helpen, daar een bijdrage aan te leveren. En niet zozeer de mannen zelf, maar het systeem. Tenslotte heb je [...] ook aardige communisten;*¹⁵¹ Deze 'post-verzet' generatie waren mensen die *het werk deden, omdat ze vonden dat ze het moesten doen.*¹⁵² Kortom, *je kwam binnen met een missie, met idealen om het land te verdedigen en dat was een baan voor het leven.*¹⁵³

Inderdaad noemen de eerste generaties, die tot in de jaren zestig in dienst zijn gekomen, vaker hun oorlogservaringen, angst voor het communisme en de noodzaak het land te verdedigen als redenen om bij de BVD te zijn gebleven. Zo had Piet Storm, voordat hij bij het Bureau Nationale Veiligheid begon, nog nooit van het BNV gehoord. Toen hij eenmaal had begrepen dat het Bureau oud-collaborateurs opspoorde, *leek het [hem] wel wat.*¹⁵⁴ Ook zochten mensen uit deze generatie eenvoudigweg een baan, omdat ze anders zonder werk bleven zitten.¹⁵⁵

Deze praktische kant sluit gedeeltelijk aan bij de bevindingen van de Commissie Wijnveldt. Tussen 1946 en 1948 onderzocht deze commissie het functioneren van het BNV. Bij het BNV, zo constateerde de Commissie, zou een te groot *samenraapsel van personen [hebben gezeten], waarvan verschillende nooit in een dergelijke dienst hadden moeten worden opgenomen en die er een plaats zochten aangelokt door de lust tot avontuur, de kans op hoge salarissen en vele emolumenten (levensmiddelen, kleding, auto's), het zich veroveren van een machtspositie met de bevoegdheid tot arrestatie en huiszoeking over te gaan.*¹⁵⁶

De volgende generatie, die vanaf de jaren zestig in dienst kwam, drukt zich idealistisch voorzichtig en minder krachtig uit. Deze mensen hadden de Tweede Wereldoorlog

vaak niet bewust of helemaal niet meegemaakt en veel van hun leeftijdsgenoten waren niet vies van de romantiek van het communisme. Zo vertelt een nieuwkomer uit 1973 hoe hij de sfeer onder zijn leeftijdgenoten in die periode heeft beleefd.

Iedereen was links, er was zo'n hele linkse sfeer, waardoor je niet eens meer durfde te zeggen dat je voor de NAVO was en dat je toch [...] [geloofde in] [...] die dominotheorie van Vietnam valt, Cambodja valt, Laos valt en waar houdt het op. [...] Ik heb het dus wel altijd als een zeer reële dreiging ervaren, terwijl iedereen, in mijn ogen, mee heulde met het modieuze communistische gedoe en het antimilitarisme, dat ik ook een soort negativisme vond van [je] eigenlijk gewonnen geven.¹⁵⁷

Jonge BVD'ers in de jaren zestig en zeventig voelden zich veelal minder bedreigd door het communisme dan hun oudere mentoren op de dienst. Zo begon het anticommunisme of een angst voor het communisme langzaam een kleinere rol te spelen als reden om bij de dienst te blijven. In 1976 leidde dat tot een discussie in 'Het Spionnetje' of het werk bij de BVD een speciale motivatie vroeg.¹⁵⁸ De (jonge) redactie vroeg zich af:

Kun je als 'doodgewone opportunist' (ik werk alleen voor FLO en BVD-plus)¹⁵⁹ of als iemand die de dienst als 'een gekke organisatie' ziet, geen goeie BVD'er zijn en een behoorlijke werkprestatie leveren?¹⁶⁰

Velen van de generatie van de jaren zeventig vonden het belangrijk, maar ook *leuk* om te werken bij een maatschappelijk *nuttige* organisatie of een organisatie die *iets doet voor de democratie.*¹⁶¹ Die overtuiging groeide naarmate nieuwkomers door hun werk zagen dat *verrek, er gebeuren allerlei dingen in Nederland en het is maar goed, dat iemand daar wat aan doet, [...] want anders dan wordt het onprettig in Nederland.*¹⁶² Een ander beschouwde deze gewaarwording ook als een gevolg van het volwassen worden en het besef dat maatschappijen kwetsbaar zijn.¹⁶³ De algemene houding onder deze generaties van de jaren zestig en vooral zeventig en tachtig was: *Deze dienst doet goede dingen.*¹⁶⁴ De oorlog speelde geen rol meer.

2. HET OUDERLIJK HUIS

Opvoeding, familieachtergrond en het beroep van een vader waren belangrijke vormende elementen voor de gedrevenheid van veel BVD'ers. Dat leid ik af uit de gesprekken met vroegere BVD'ers. Veel van hen vonden het namelijk belangrijk me hierover te vertellen om me zo beter te laten begrijpen waarom ze zo lang bij de BVD zijn gebleven. Dit suggereert dat de sfeer thuis aansloot bij de sfeer op de dienst.

Het ging om oud-BVD'ers wier vaders bij de politie of de krijgsmacht hadden gewerkt,¹⁶⁵ uitgesproken anticommunistische ideeën aanhingen of voor de oorlog een afkeer hadden van de NSB.¹⁶⁶ Een oud-BVD'er wijdt uit over de oranjegezinde, vaderlandslievende, gezagsgetrouwe en anticommunistische sfeer waarin hij was opgevoed: *Het gaat te ver om te zeggen dat ik nou echt zwaar ideologisch gemotiveerd was [om bij de BVD te willen blijven], maar er zat wel iets van bij.*¹⁶⁷

Anderen vonden het belangrijk hun indirecte verband met de Tweede Wereldoorlog te benadrukken: ook al hadden ze de oorlog zelf niet (bewust) meegemaakt, thuis werd wel veel over de oorlog gesproken. In die sfeer groeide men op.¹⁶⁸ Het idee dat de BVD is ontstaan als reactie op de oorlog, kon dus ook voortbestaan bij hen die geen oorlogservaring hadden.

Zo blijkt dat de opvoeding en sfeer binnen het ouderlijk huis, vooral door inspiratie van de vader, een omlijsting vormden waardoor idealistische motieven op de lange termijn beter konden gedijen. Hieraan *appelleerde*¹⁶⁹ het werk bij de dienst meer.

3. POLITIEK-MAATSCHAPPELIJKE INTERESSES

Net na de Tweede Wereldoorlog schoten de geboortecijfers in de voormalig oorlogvoerende landen scherp omhoog. De kinderen, die in de jaren zestig en zeventig volwassen werden, hadden alleen indirect contact met de Tweede Wereldoorlog, waren vaak hoger opgeleid dan hun ouders en vonden dat op allerlei gebieden emancipatie nodig was. Het belangrijkste was dat ze omgeven waren door heel veel leeftijdsgenoten, die allen zagen dat de Koude Oorlog steeds verder in een impasse geraakte. In een notendop kan de combinatie van deze grote groep jonge mensen en een stagnerende Koude Oorlog twee veranderingen verklaren: protesten in de jaren zestig en zeventig en de algemeen grote politieke betrokkenheid van jongeren uit die twee decennia.¹⁷⁰

Deze veranderingen hebben de BVD op veel manieren beïnvloed; ook in de redenen waarom generaties uit de jaren zestig en zeventig bij de dienst wilden blijven. Mensen die in deze tijd in dienst kwamen, omschreven zichzelf vaak als politiek-maatschappelijke geïnteresseerd en vonden het belangrijk dat ze bij de BVD met onderwerpen te maken kregen die bij hun interesses aansloten.¹⁷¹

4. EXCLUSIVITEIT EN TROTS

Of nieuwkomers nu bewust bij de BVD hadden gesolliciteerd of niet, voor de meeste nieuwkomers was de BVD onbekend. De eerste paar weken ving het interne opleidingsinstituut de nieuwkomers op. In deze introductieperiode besprak en onderwees het instituut hen onder andere waarom de dienst van belang was. Een vroegere BVD'er vertelt over deze introductietijd.

*[Dan] werd je geleerd wat de dienst deed en wat de politieke achtergronden waren; communisme, alles wat van belang was. En ook dat zorgde er op een bepaalde manier voor dat je [...] ... het gevoel [had] van 'goh, we zijn eigenlijk best wel een aparte club, best wel belangrijk tot op zekere hoogte. Ook wel iets om trots op te zijn dat je daar aan mee kan werken'. Dat werd daardoor wel versterkt.*¹⁷²

Vooraf via zijn opleidingsinstituut stimuleerde de dienst dus interesse, besef van het belang van de BVD, maar ook een gevoel van exclusiviteit en trots bij zijn nieuwe rekruten.¹⁷³ De nadruk op de exclusiviteit van het werk was een logische en eenvoudige

manier om nieuwe mensen aan zich te binden. Sommigen, vooral zij die in het operationele werk hebben gezeten, noemden het later nog steeds als één van de redenen voor hun binding met de BVD.¹⁷⁴

5. ROMANTIEK, SPANNING EN PLEZIER

Het avontuur, het jongensboekdecor en het plezier hebben er altijd voor gezorgd, ook bij de naoorlogse generatie, dat BVD'ers zich aan hun dienst verbonden voelden. Zo vertelt een chauffeur, die zijn werk in de jaren vijftig begon:

*Toen ik daar voor het eerst kwam, ik vond het geweldig. Want ik was een jonge vent, ik vond het heerlijk autorijden, ik vond het schitterend [...] met die karren. Ik vond het prachtig. En dan dat dag en nacht en soms [...] zeiden [ze] 'kijk uit' of 'we moeten opletten voor dit' ... het was avontuur! [...] Kijk, dat hele leven, dat boeide. Als je een beetje vent bent, dan vind je dat schitterend.*¹⁷⁵

Ook de romantiek van de heimelijkheid en spanning trok aan.¹⁷⁶ Toch was de overkoepelende aantrekkingskracht voor de meeste mensen eenvoudigweg het plezier in het werk.¹⁷⁷ Dat plezier zou zich vaker hebben voorgedaan bij specialisten dan bij generalisten, meent een specialist die zijn werk als hobby beschouwde. Hoe meer generalisten de dienst kreeg, vooral vanaf de jaren negentig, hoe minder hobbyisten er waren, gelooft hij, en hoe minder plezier in het werk.¹⁷⁸

Ook zij die vooral op zoek waren geweest naar een (willekeurige) nieuwe baan en in het begin daarom de kat uit de boom keken of hun nieuwe werkplek met nonchalance betraden, kregen snel veel lol in hun werk:¹⁷⁹

*Dat is zo'n beetje de reden waarom ik hier gekomen ben; niet uit idealisme of zo, absoluut niet, maar, ja gewoon, er werd gevraagd 'wil je naar de overheid?'. Ja, waarom niet. [...] Nou, en zo ben ik hier binnengekomen. Ja, en toen begon het feest. En niet meer weggegaan.*¹⁸⁰

Anderen hadden teleurstellende ervaringen gehad met eerdere banen of studie en hadden zich plechtig voorgenomen voortaan alleen maar leuk werk te doen.¹⁸¹ Zo zag een jurist bij de BVD de dienst als een *manier om te ontsnappen aan rechten en ja, vervelende bezigheden die het dagelijks bestaan vormden*. Hij hoopte bij de dienst een bestaan te vinden waarbij je met dingen bezig bent die je niet als werk ervaart, weet je wel, die je gewoon leuk vindt, [...] die niet alledaags zijn. Ook wilde hij *ontsnappen aan de gewone, dagelijkse sfeer van het ambtenarenbestaan*.¹⁸² Bij de BVD pakten al deze wensen zo gunstig uit dat zijn afkeer voor rechten verdween en hij, als ambtenaar bij de dienst, zelfs weer als jurist aan de slag ging.

6. DE PROFESSIONELE DREMPEL BIJ VERTREK

Een andere praktische reden waarom mensen bij de BVD bleven, was de belemmeringen die ze dachten te ondervinden om weg te gaan. Het was, zeker na lange tijd in het operationele werk, moeilijk om de dienst te verlaten. Oud-BVD'ers noemden deze hinder, terloops en veelal in een andere context, als een van de oorzaken waarom ze lang in dienst waren gebleven.

Het was ten eerste moeilijk om de BVD te verlaten, omdat BVD'ers bij een eventuele nieuwe werkgever moesten zwijgen over hun werkzaamheden bij de dienst en, bij het operationele werk, zelfs over de BVD als werkgever. Daarnaast was de drempel om weg te gaan hoog, omdat dienstmedewerkers in een geïsoleerde gemeenschap werkten waarin ze zich zelden aan anderen buiten die omgeving konden spiegelen. Hierdoor ontstond onzekerheid over ieders kwaliteiten.¹⁸³ Dit gold vooral tot in de jaren tachtig.

7. DE EMOTIONELE DREMPEL BIJ VERTREK

Een emotionele reden waarom mensen aan de dienst verknocht raakten en bleven, had te maken met hun sociale leven: BVD'ers spraken buiten de muren van de dienst weinig of niet over hun werk, wat vaak een rem was op het sociale leven buiten de dienst. Hierdoor deelden veel BVD'ers hun leven intensief met elkaar. *Je klankbord lag binnen*,¹⁸⁴ vertelt een vroegere BVD'ster. Er ontstonden vriendschappen, relaties, huwelijken en zelfs gezinnen. Enthousiast vertellen alle gesprokenen over het saamhorigheidsgevoel en de zorgzaamheid die onder BVD'ers leefden. Hierdoor raakte je *vreselijk veel kwijt als je hier weg bent*,¹⁸⁵ en was ook dit een drempel bij vertrek.

8. CONCLUSIES

Bij gesprekken over redenen om bij de BVD te blijven, verwijzen veel getuigen in eerste instantie naar idealistische bagage en de kleinere rol die deze is gaan spelen. Toch is deze theorie van teloorgang te kort door de bocht.

De eerste generatie, die tot in de jaren zestig binnenkwam, verbond zijn beweegredenen vaker aan oorlogservaringen dan de generaties daarna dat deden. Nieuwe generaties vanaf de jaren zestig gebruikten vaak minder zware bewoordingen wanneer ze zeiden het belangrijk te vinden om bij een 'maatschappelijk nuttige organisatie' te werken. Toch geven zowel de naoorlogse generatie als de daaropvolgende generaties blijk van idealisme.

Vooraf het verschil in bewoordingen verdoezelt dat het in de praktijk waarschijnlijk niet veel uitmaakte of iemand bij de BVD werkte om het land te verdedigen uit angst voor het communisme of dat iemand er werkte omdat hij het een 'nuttige' organisatie vond. Wat bedoelde men namelijk met landsverdediging? Men kon gehecht zijn aan het verdedigen van de liberale democratie, de maatschappelijke orde of de economische belangen van Nederland. Dit zijn ook de redenen waarom latere generaties de BVD een 'nuttige' organisatie vonden.

Een andere vraag waar sommige getuigen hardop over nadachten is of de gepercipieerde vermindering van een 'missie' zoals de landsverdediging te beklagen of te bejubelen was. Ook al is idealisme een verleidelijke toelichting voor de keuze van een bepaalde loopbaan, we moeten het gewicht van dit soort drijfveren niet overschatten. In alle leeftijdsgroepen zaten namelijk mensen die zich vooral om praktische redenen met de dienst verbonden voelden. Bij hen ging het om het avontuur, de romantiek en vooral het plezier. Anders gezegd, veel mensen voelden zich met de dienst verbonden uit eigenbelang.¹⁸⁶ Ook zij, die dit soort redenen als eerste noemden, voelden zich genoeg gemotiveerd om lang bij de BVD te blijven. Naast idealisme en eigenbelang, was er tenslotte nog, tot op bepaalde hoogte, de hinder om de dienst te verlaten: mensen dachten moeilijker over te kunnen stappen naar een nieuwe werkgever.

**SAMENBINDENDE
EENHEID.
WAT VERBOND
BVD'ERS?**

I SPOREN UIT DE TWEEDE WERELDOORLOG

De Tweede Wereldoorlog had op Nederlanders grote indruk gemaakt, lag nog vers in het geheugen, en de ervaringen en herinneringen daaraan konden mensen samenbinden. Zo ook bij de eerste generatie BVD'ers. Deze mensen hadden dikwijls in de oorlogsjaren, op een gevaarlijke of ongevaarlijke manier, verzet geboden tegen de Duitse bezetter, hadden gevangen gezeten in kampen in Nederland of Nederlands Indië, of bezagen, meer algemeen, hun naoorlogse herwonnen vrijheid met een ander oog dan dat ze hun vrijheid voor de oorlog beschouwden. Ook andere ervaringen hadden mensen binnen het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de voorloper van de BVD in 1945-1946. Dit BNV had namelijk ook mensen in zijn gelederen die zich een vals verzetsverleden toedichtten. Al deze verschillende sporen uit de oorlog kwamen op de werkvloer op verschillende manieren tot uitdrukking. Binnen de dienst hebben de ervaringen van deze eerste generatie BVD'ers de sfeer binnen de dienst lange tijd beïnvloed.

De chaos waarin het BNV het licht zag, was een eerste, duidelijk gevolg van de Tweede Wereldoorlog. Maar van langere duur en veel aangenamer, zijn de herinneringen geweest aan de collega-verzetsstrijders binnen de BVD. Tot aan het einde van de jaren zeventig, toen de laatsten van deze generatie met pensioen (functioneel leeftijdsontslag) gingen, telde de dienst relatief veel mensen met een verleden in de illegaliteit. Deze BVD'ers, die zich tijdens de oorlog hadden verzet tegen de Duitse bezetting op een manier waardoor ze zelf gevaar liepen, riepen binnen de dienst ontzag op. Ook waren ze vaak invloedrijk. Ze *bepaalden*¹⁸⁷ de dienst en brachten een *aparte sfeer*¹⁸⁸ met zich mee. Het is die 'aparte sfeer' waar ik hier vooral naar wil kijken.

De oorlog leefde voort via BVD'ers met een verzetsverleden en via BVD'ers met ongevaarlijke vormen van verzet of oorlogservaringen van gevangenschap en angst. Ook zij brachten gewoonten met zich mee, die de werksfeer hebben beïnvloed en waarvan sporen tot in de jaren negentig, dus ver na hun pensionering, zijn terug te vinden.

De meest in het oog springende sporen zijn de idee van de BVD als wezenlijk onderdeel van de landsverdediging; de algemene neiging tot wantrouwen en angst; de compartimentering binnen de dienst; de vrijheid in het opereren; het gereformeerde stempel op de dienst, zoals dat in de voorstelling van veel oud-BVD'ers voortleefde; de secundaire betekenis van opleiding; en tenslotte, de familiariteit onder collega's. Al deze karakteristieken zijn mede terug te voeren op ervaringen van BVD'ers tijdens de Tweede Wereldoorlog.

1. DE GRIJZE ILLEGALITEIT BINNEN HET BUREAU NATIONALE VEILIGHEID (BNV)

Verzetwerk en veiligheidswerk hadden veel met elkaar gemeen. In beide gevallen kon het prijsgeven van identiteiten ernstige of zelfs dodelijke gevolgen hebben. Daarom was communicatie heimelijk en verliep via tussenpersonen. Daarbij kon het vertrouwen in een ander riskant zijn, maar was het ook nodig om te kunnen samenwerken. Een andere overeenkomst was de behoefte aan overtuigingskracht en psychologisch inzicht: dit was onontbeerlijk om mensen te bewegen een onderduiker te herbergen en om mensen informatie te laten verstrekken hoewel ze daarmee zelf gevaar konden lopen. Daarnaast was zowel het verzet- als veiligheidswerk spannend, soms gevaarlijk en bracht gewetensvragen met zich mee. Bovendien maakten verzetsgroepen gebruik van menselijke bronnen voor het achterhalen van Duitse intenties en de betrouwbaarheid van anderen. Voor mensen uit de illegaliteit moeten deze overeenkomsten de keuze voor het pas opgerichte BNV hebben beïnvloed. Maar velen voelden zich ook tot het BNV aangetrokken door een drang naar avontuur.

Een nachtmerrie, zo herinnerde Einthoven zich in zijn mémoires uit 1973 zijn begintijd bij het BNV.¹⁸⁹ Een woeste troep beaamde een tijdgenoot.¹⁹⁰ De onstemdheid van Einthoven was niet zozeer te wijten aan de brede taken van het BNV, maar vooral aan de kwaliteit van het *overgrote deel* van zijn nieuwe ambtenaren:

*Sommigen van mijn 'officieren' zetten hun levenstrant uit de illegaliteit rustig voort. Ze stalen bijv. auto's van fatsoenlijke burgers onder het motto 'NSB-bezit'. Misbruik van wapenbezit kwam herhaaldelijk voor. Pogingen om me van deze vreemde schutters te ontdoen, lokten steevast het excuus uit dat ik begrip diende te hebben voor de moeilijke bezettingsjaren en dus wat door de vingers moest zien. Overal was een ernstig verval van morele normen.*¹⁹¹

Ook een BVD'er die in 1951 bij de dienst kwam en de Tweede Wereldoorlog had doorgebracht in een Japans kamp in Nederlands Indië, vertelt hoe zijn ouders hem na de oorlog moesten heropvoeden; samen met andere *ruige jongens* uit het kamp moest hij *weer tot de beschaving worden teruggeroepen*.¹⁹² Piet Stavast, naar wie een zaal vernoemd was in het gebouw van de BVD in Leidschendam, beschrijft in zijn mémoires ook hoe ontberingen in kamp Vught voor verruwing zorgden. Hij bracht een groot deel van de oorlogsjaren als gevangene door, ontsnapte en werd lid van de Landelijke Knokploegen, een verzetsorganisatie die de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers ondersteunde. Na de oorlog kwam hij bij de BVD werken.

*Honger verstikt al spoedig bij velen alle edele gevoelens. Mensen die in het normale leven een prettig karakter tonen en zeer kameraadschappelijk met anderen weten om te gaan, ontpoppen zich nu plotseling als aarts-egoïsten. Wij kenden elkaar niet meer. Als honden liepen we heen te draaien om hen die beter af waren en reeds een pakket van thuis of het Rode Kruis hadden ontvangen. [...] Maar de meeste bezitters waren er veelal zuinig op. Ieder voor zich en God voor ons allen, scheen hier te gelden.*¹⁹³

Maar, volgens Einthoven, was het niet uit noodzaak dat zo een groot deel van het BNV-personeel de beschaving uit het oog was verloren. Hun ruwe levenstrant beviel hen eenvoudigweg. Tot zijn frustratie, legde Einthoven in zijn mémoires uit, was hij gedwongen om in de praktijk iedereen aan te nemen die hem oorlogsgegevens kon verschaffen. Anders kreeg hij hun dossiers niet. Toen deze BNV'ers eenmaal op hun plek zaten, liet hij hun antecedenten onderzoeken door *enige van [zijn] betrouwbaarste medewerkers*. Ook al is nog onduidelijk waar deze antecedentenonderzoeken precies op gebaseerd waren,¹⁹⁴ de resultaten waren *ronduit onthutsend: Collaborateurs en zelfs verraders – allen illegalen van het laatste uur – hadden zich in het apparaat binnen weten te dringen*.¹⁹⁵

Deze nieuwe medewerkers moesten verdachten van Duitse spionagenetwerken verhoren. Verhoortechnieken beheerste bijna niemand en zij die dat wel deden, verdwenen al snel naar de politie of marechaussee. Tot grote teleurstelling van de nieuwbakken, minder getalenteerde ambtenaren, die wel bij het BNV bleven, waren de verhoren minder spannend dan de activiteiten waar ze zich tijdens de oorlog aan gewaagd hadden. Het verhoorwerk bij het BNV had bovendien *te snel een eind [gemaakt] aan [hun] lucratieve en vrije leventje, waardoor ze het werk aan alle kanten saboteerden en zo lang mogelijk wilden rekken*, schreef Einthoven.¹⁹⁶

*Ik slaagde er maar niet in de ergste knoeters uit het apparaat te verwijderen; zij bleken over hoge relaties te beschikken, klaagde Einthoven. Er was nog maar één oplossing: de voortijdige opheffing van het BNV. Iedereen zou dan automatisch ontslagen worden. Met een groep zorgvuldig geselecteerde ambtenaren kon ik dan met een echte veiligheidsdienst beginnen.*¹⁹⁷ Die echte veiligheidsdienst werd in beginsel de Centrale Veiligheidsdienst (CVD), die in 1949 overging in de BVD.

2. HERINNERINGEN AAN DE 'VERZETSSTRIJDER'

De BVD 'is voortgekomen uit het verzet'. Deze vaak gehoorde overtuiging, ook al vertekent hij enigszins de werkelijkheid, was voor latere generaties vaak een bron van trots en eenheid: de (oud-)collega 'verzetstrijder' diende als boegbeeld van de BVD, inspiratiebron en voorbeeld voor anderen. Het 'woeste' BNV-kaf was inmiddels van het koren gescheiden. Dit koren zal ik hieronder nauwkeuriger onder de loep nemen en bezien hoe deze verzetsmensen voortleefden in de herinnering van jongere generaties: Wie waren eigenlijk 'verzetstrijders'? Waarom zouden er relatief veel bij de BVD hebben gezeten? Om welke redenen bewonderden BVD'ers hun collega's met een verleden in de illegaliteit? En hoe is deze bewondering steeds abstracter geworden?

Een 'verzetstrijder' is niet iemand die zijn afkeuring tegenover het Duitse nationaal-socialisme en de bezetting liet zien op een, voor hem, ongevaarlijke manier. Dit soort onschadelijke verzetjes, zoals de tong uitsteken achter de rug van een Duitse soldaat, waren er in Nederland heel veel.¹⁹⁸

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog zou de dienst relatief veel mensen tellen, meer dan het Nederlandse gemiddelde, die zich juist op een risicovolle manier

verzet hadden tegen de Duitse bezetters. Het is moeilijk om dit te verifiëren, zowel binnen de BVD als in de samenleving: tijdens de oorlog bleven sommigen namelijk zwijgzaam over hun verzetsactiviteiten, terwijl anderen na de oorlog vaak overdreven of er zelfs over logen.¹⁹⁹ Ook hebben veel mensen zich pas bij verzetsgroepen aangesloten vanaf het najaar van 1944, toen de hoop op een geallieerde overwinning groter werd.²⁰⁰ 'Verzet '44-'45' werden ze in Nederland wel eens spottend genoemd.²⁰¹ Deze gevolgen van de plotselinge laatoorlogse en naoorlogse toename van 'verzetsstrijders' heeft het Bureau Nationale Veiligheid aan den lijve ondervonden. Op veel plekken doken 'verzetshelden' op, die ook bij het BNV onderdak vonden.

Ook al zijn er dus geen betrouwbare cijfers voorhanden, het is wel aannemelijk dat het veiligheidswerk niet alleen avonturiers heeft aangetrokken, maar ook mensen die zich tijdens de oorlogsjaren principieel, idealistisch en moedig hadden gedragen. In het veiligheidswerk konden ze zich namelijk blijven inzetten voor veel idealen die ze tijdens de oorlog ook nagejaagd hadden. Bovendien konden ze een gedeelte van hun werkwijze in verzetsgroepen blijven voortzetten binnen de BVD. Niet heel verbazingwekkend is het dat deze mensen vooral gelijkgezinden voor het veiligheidswerk geschikt vonden en deze gelijkgezinden daarom ook aantrokken. De verzuilde maatschappij versterkte deze neiging bovendien.

Om wat voor mensen ging het en wat had hun leven in de illegaliteit behelsd? Piet Stavast heb ik al eerder genoemd en ook diensthoofd Andries Kuipers van de Groep Albrecht had een verzetsverleden. In de gesprekken met vroegere BVD'ers doken daarnaast drie namen opvallend vaak op. Het waren die van Bill Visser, Ad de Jonge en 'Piet Storm'. Getuigen spraken over hen met bewondering en hun verzetsverleden sprak tot de verbeelding. Via hun oorlogsverleden kunnen we een kijkje nemen in de illegaliteit en beter begrijpen waarom deze ervaringen bij velen tot de verbeelding spraken. Deze drie boegbeelden, die ik hier als voorbeeld neem, leefden binnen de dienst geromantiseerd en geabstraheerd in herinneringen voort.

Bill Visser, als hoofd van de afdeling 'Russen' bij de directie C (contraspionage), met een *giga-kennis van de Russische modi operandi*, belichaamde de invloedrijke en onbeïnvloedbare chef. Zo herinnerde een veel jongere collega zich, die hem in 1976 ontmoette: *Dat was nou typisch zo'n figuur die ooit voor [een] [...] Amerikaanse Inlichtingendienst achter de linies is gedropt in Nederland [sic] en die dus spannende dingen heeft gedaan. Dat was echt zo'n man die helemaal de baas was, weet je wel, en daar luisterde dan ook iedereen naar en hij gaf ook orders, bij wijze van spreken. En daar moest je ook vooral geen tegenwerking van hebben.* De vroegere jonge BVD'er lacht hier luid, en hij vervolgt: *En als hij boos was, dan was ook iedereen bang, weet je wel, zo'n type. [...] Als hij wat zei, dan moest je dat gewoon doen. [...] Daar liepen er wel meer van rond, de echte oudere mannen, die de baas waren. En die overigens helemaal niet onaardig waren, hoor.*²⁰²

Die 'spannende dingen' waren dat Visser in het begin van de Tweede Wereldoorlog had gewerkt voor de Geheime Dienst Nederland, een organisatie die in het geheim inlichtingen verzamelde op militair, politiek en economisch gebied voor het Bureau Inlichtingen Londen. Daarna had hij zich vrijwillig aangemeld voor inlichtingenwerk in Duits bezet gebied. De Amerikaanse Office of Strategic Services (OSS) heeft hem vervolgens als parachutist in de Oostenrijkse Alpen gedropt, waar hij *militaire*,

*politieke en economische gegevens [verzamelde], [...] black propaganda [maakte] en [...] partizanenorganisaties [hulp verleende].*²⁰³ Visser had dus niet alleen een verzetsachtergrond, maar hij was ook één van degenen uit de eerste naoorlogse generatie BVD'ers, die al ervaring had met het verzamelen van inlichtingen.

Bij zijn overlijden herinnerde de dienst zich hem als *een boegbeeld van de BVD tijdens de Koude Oorlog. Een aimabele, bijzonder integere persoonlijkheid die respect afdwong bij medewerkers, leiding, zusterdiensten en ... ongetwijfeld bij zijn tegenstanders.*²⁰⁴

Een andere opvallende persoonlijkheid, die tijdens gesprekken in 2010 nog steeds bewondering oproept, was Ad de Jonge. Hij was opmerkelijk als een innemend type²⁰⁵ en als een beleden, bescheiden, erudiete en analytisch scherpe man. Oud werknemers van de CIA dachten in de jaren negentig nog steeds met veel bewondering aan hem terug. *The brains of the BVD*, noemden ze hem. Bovendien zou hij onder meer de Chinese Culturele Revolutie voorzien hebben.²⁰⁶ Ook opmerkelijk was De Jonge door zijn actieve PvdA-lidmaatschap, dat ongewoon was toen hij in 1951 in dienst kwam. De Rode Jonkheer, werd hij daarom wel genoemd. Zijn intelligentie kwam bovendien tot zijn recht bij de kleine interne denktank Staf Buitenlandse Politiek (SBP) (1964-1967) en de directie B (1967-1976). Maar opvallend was hij ook door zijn oorlogsverleden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd De Jonge, na een krap jaar in de illegaliteit, gearresteerd voor *illegale journalistiek*. Tot 1945 zou hij in verschillende concentratiekampen zitten, waaronder Natzweiler-Struthof, één van de beruchte Nacht en Nebel-kampen. Mensen zouden er spoorloos moeten verdwijnen. Met groot persoonlijk risico vervalste De Jonge er tientallen keren de handtekening van een SS-arts om gevangenen ziek te melden, die er anders dwangarbeid hadden moeten verrichten.²⁰⁷ In het kamp leerde De Jonge het Duits uit de onderwereld spreken. Ondanks deze ervaringen bleef hij na de oorlog geen rancunes voelen ten opzichte van het Duits en Duitsland.²⁰⁸ In het kamp zat hij ook met communisten samen en heeft hij, naar eigen zeggen, de werking van het communisme ervaren en leren kennen, wat hem in zijn latere werk bij de BVD beïnvloed heeft.²⁰⁹ In zijn antecedentenonderzoek stond dat mensen, die hem goed kenden, hem *typeerden als iemand die nooit en te nimmer een 'ambtenaar' zou worden.*²¹⁰ Toch werd en bleef De Jonge het tot aan zijn pensioen bij de BVD.

Een derde man, tenslotte, die velen zich nog herinneren, was 'Piet Storm'.²¹¹ Door zijn operationele werk sprong hij minder in het oog dan Bill Visser en Ad de Jonge.

In het begin van de oorlog weigerde Storm al zijn radiotoestel in te leveren, wat bij ontdekking genoeg reden zou zijn geweest om hem te arresteren. Maar een arrestatie, zij het om andere redenen, liet niet lang op zich wachten: om *anti-Duitse acties* werd hij opgepakt en opgesloten. Na zijn vrijlating sloot hij zich aan bij de Landelijke Knokploegen. In 1943 wijdde hij zich aan *het in brand steken van Duitse vrachtwagens, wagens met lading voor het spergebied, en zweefvliegtuigen* Opnieuw werd Storm gearresteerd, gevangen genomen in Scheveningen en vervolgens naar het concentratiekamp Vught gebracht. Later werd hij op transport gezet naar de kampen Sachsenhausen en daarna Rathenow, waar hij uiteindelijk door de Russen is bevrijd.²¹² Drieëndertig kilo licht keerde hij in 1945 terug naar Nederland.

'Bevlogen' waren deze verzetsmensen in hun werk.²¹³ Bovendien waren ze invloedrijk, door hun persoonlijkheid, maar ook door hun functie. Zelf vond Piet Storm het overigens opmerkelijk dat verzetsmensen zo'n lange tijd hun invloed bleven behouden: *Het [is] natuurlijk waanzin om iemand, die in het verzet heeft gezeten DAAROM een goede functie te geven. [...] Ik zou [...] durven zeggen, dat er wat dat betreft in onze Dienst wel een beetje waanzin is geweest.*²¹⁴

Ook anderen viel het op dat deze groep BVD'ers met een verzetsverleden zeer *invloedrijke mensen* op hoge posities waren,²¹⁴ zoals bijvoorbeeld het hoofd van de BVD Andries Kuipers. Ook het verleden van Louis Einthoven uit de Nederlandsche Unie, om die reden meer omstreden, sluit hierbij aan. *De grote mannen [binnen de BVD], dat waren gewoon verzetshelden en die bepaalden [in] de jaren dat ik hier jonge ambtenaar was [...] gewoon het beeld,* vertelt een jongere oud-BVD'er.²¹⁶

Deze opmerkingen zijn vooral interessant om de denkbare gevolgen: als BVD'ers met een verzetsverleden inderdaad gemakkelijker 'goede' of hogere functies kregen toebedeeld, mogen we veronderstellen dat hun werkwijzen en ideeën de sfeer op de dienst meer hebben beïnvloed dan als deze mensen vooral administratieve functies hadden bekleed.

Wanneer vroegere jongere BVD'ers over het verzetsverleden van hun oudere collega's spreken, is het opmerkelijk hoe vanzelfsprekend ze over de bravoure en invloed van deze mensen vertellen. Velen herinneren zich de mannen van het eerste uur – veel vrouwen waren er niet – als 'verzetsstrijders'. Woorden zoals 'verzetsstrijder', 'verzetsheld', 'oorlogsheld' of zelfs 'icoon' verrieden de bewondering van deze jongere generaties.²¹⁷ Overigens is het onduidelijk waar deze jongere generaties hun bewondering op baseerden en in hoeverre ze hun beeld van deze mensen idealiseerden: oorlogservaringen waren tenslotte geen dagelijkse gespreksstof en achtergronden van collega's waren niet altijd bekend.²¹⁸ Piet Storm, bijvoorbeeld, was zo zwijgzaam over zijn verzetsverleden dat een collega er pas over hoorde toen Storm het verzetsherdenkingskruis kreeg.²¹⁹

De bewondering van deze jongere generaties was niet altijd gebaseerd op verenigbare kenmerken: *verzetsmensen zouden rustige, simpele mensen [zijn], heel eenvoudig, stil, die goed hun werk deden;* niet door hun opleiding, maar door hun *houding en levensstijl [...] en praktijkervaringen* zouden ze aantrekkelijk zijn geweest voor de dienst.²²⁰ Het zouden *heel kleurrijke figuren zijn; [...] niet doorsnee,*²²¹ geen hechte groep,²²² maar toch een *vrij homogene groep.*²²³

Deze omschrijvingen zaten vol tegenstrijdigheden. Bovendien plaatste een kleine minderheid zijn vraagtekens bij het oorlogsverleden van deze eerste generatie BVD'ers. Onder de gesprokenen was één BVD'er die zich afvroeg of ieder zich wel met recht een verzetsverleden toedichtte.²²⁴ Deze getuige, bij de dienst gekomen in 1966, behoorde tot een lichte jongere, veelal hoger opgeleide nieuwelingen. Sommigen van deze jongere generatie uit de jaren zestig moeten het bijzonder druk hebben gehad met alle vraagstukken die ze aan de kaak stelden. Ook het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam aan de orde: de *verheerlijking van het verleden* van het Nederlandse verzet *vráágt om 'ontmythologisering'*, schreef een jonge BVD'er in 'Het Spionnetje'. Het verzet tijdens de oorlog was tenslotte maar *gering*, vervolgde hij, waaraan *in elk geval geen 10% van de bevolking deelnam.*²²⁵ Ook al durfden inderdaad

maar weinig Nederlanders gevaar te lopen in hun weerstand tegen de bezetting, dit was een confronterende uitspraak tegenover collega's die wel een verleden in de illegaliteit hadden. Wie namelijk zelf in het verzet gezeten had, was geneigd de landelijke omvang ervan te overschatten.²²⁶ De sociale omgeving van een verzetsstrijder bestond namelijk vooral uit zijn gelijkgezinden.

Dat deze jonge BVD'er in de jaren zestig de rol van het Nederlandse verzet in twijfel trok, paste overigens in de tijdsgeschiedenis. In de jaren zestig veranderde de Europese publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.²²⁷ Daarnaast kon de 'ontmythologisering van het verzet' binnen de BVD ook voortkomen uit een generatiekloof. De morele superioriteit die sommige ouderen zich aanmaten, althans volgens de jongere generatie, kan de discussie over de rol van de illegaliteit verder hebben aangewakkerd: *Sommige mensen [...] die zich echt een beetje lieten voorstaan op het feit dat ze in het verzet hadden gezeten, uitten zich in de trant van 'ja, wat kom je eigenlijk doen? [...] Je hebt de oorlog niet eens meegemaakt!' Nou ja, dat hoorde ik dan aan.* Zo herinnert een vroegere jonge BVD'er zich over de jaren zestig.²²⁸

Een groot deel van de eerste, naoorlogse generatie bleef tot in de jaren zeventig bij de dienst, waarna ze massaal met pensioen (functioneel leeftijdsontslag) ging. Tegen die tijd was de indruk, die deze eerste generatie op zijn jongere collega's achterliet, vooral bepaald door het leeftijdsverschil. Zo herinnert een nieuwkomer uit 1977 zich dat er toen *vrij veel oudere mensen [waren]. Mensen, die op het punt stonden weg te gaan, weet je wel, oude oorlogsveteranen of mensen, die achter de linies gedropt waren, dat soort types. Echte heren in grijze pakken.*²²⁹

Het oorlogsverleden van deze verzetsmensen leefde steeds abstracter voort, zoals bijvoorbeeld de woorden 'weet je wel' en 'dat soort types' verraden. Vroegere fietskoeriers uit de oorlog, die later bij de volgploeg terechtkwamen, waren voor jongere BVD'ers in de jaren zeventig verworpen tot eenvoudigweg *bejaarde dames.*²³⁰

Nog steeds sprak, onder jongeren in de jaren zeventig, het verleden van deze 'echte heren in grijze pakken' en 'bejaarde dames' tot de verbeelding. Maar langzaam steunde dit ontzag steeds meer op indirecte en onscherpe verhalen. Het veridealiseerde. En het ontzag werd ontastbaar toen deze eerste generatie BVD'ers tegen het einde van de jaren zeventig met pensioen ging.

De generaties die vanaf de jaren tachtig bij de BVD in dienst kwamen, wisten nog dat de dienst *voortkwam uit het protestants-christelijk verzet* of vermeldden in gesprekken terloops nog het verzetsverleden van hun voorgangers. Maar veel wisten ze er niet meer over te vertellen. In gesprekken over de werksfeer legden deze generaties geen verband meer tussen de sfeer die ze zelf hebben meegemaakt en de oorlog die via de eerste generaties binnen de BVD bleef voortleven. Toch zijn er, bij nader inzien, wel een paar verbanden te leggen tussen de sporen uit de Tweede Wereldoorlog en de cultuur binnen de BVD.

3. LANDSVERDEDIGING ALS IDEEAAL

Met de Tweede Wereldoorlog vers in het geheugen beschouwden de eerste generaties BVD'ers hun dienst vaak als een onontbeerlijk onderdeel van de landsverdediging. Waar kwam dit idee vandaan en hoe uitte het zich in de praktijk?

Ongetwijfeld is deze opvatting ontstaan of versterkt doordat relatief veel BVD'ers tijdens de oorlog zich tweemaal van hun vrijheid beroofd zagen: niet alleen door de bezetting, maar sommigen ook door gevangenschap in gevangnissen of concentratiekampen. De (serieuze) woordspeling *[B]bereid de [V]vrijheid te [D]dienen* dook vaak op tot aan het einde van de jaren zeventig, toen de eerste generatie BVD'ers verdween, en verscheen ook op een enveloppe en postzegel bij het 25-jarig bestaan van de BVD.

De vrijheidsberoving tijdens de Tweede Wereldoorlog zou bovendien gevolgen hebben gehad voor de gedrevenheid voor het werk. De eerste generatie BVD'ers had minder moeite met deze gedrevenheid dan generaties die geen direct contact meer hadden met de oorlog. In 1976 schreef een BVD'er van deze eerste generatie over zijn gedrevenheid om voor de BVD te kiezen.²³¹

Je [moet] de ervaring van de oorlog zoals wij die in 1940-1945 hebben opgedaan, niet [...] verabsoluteren. Het is niet zo dat mijn politiek bewustzijn alleen in die ervaring zijn oorsprong vindt. De oorlog is veeleer aanleiding geweest om je bewust te worden van wat tevoren niet bewust bij je leefde, nl. hoe een groot goed vrijheid was. Die vrijheid, van de individu en van een heel volk, werd ons plotseling afgenomen, we werden daarmee ineens geconfronteerd. Op die manier werd de oorlog voor die generatie als het ware de ogenopener.²³²

Ook sommigen van de generatie die in de late jaren zeventig binnenkwam, geloofden dat de oorlog de gedrevenheid en het idealisme had vergroot van hun oudere mentoren.²³³ Natuurlijk kan het kloppen dat een deel van deze naoorlogse generatie zich tot de BVD geroepen voelde uit angst voor vrijheidsberoving. Maar de bewustwording kan ook tijdens hun loopbaan hebben gediend. Het is namelijk aantrekkelijk om de keuze voor een levenslange loopbaan idealistisch te onderbouwen.

Het idee van de BVD als essentieel onderdeel van de landsverdediging kan dus verband houden met ingrijpende ervaringen van vrijheidsberoving tijdens de oorlog of met een latere idealistische invulling van een loopbaan. Maar hoe uitte het idee van landsverdediging zich in de praktijk? Diensthoofd Louis Einthoven vertelde hierover in een interview in 1976 over de beginperiode van zijn dienst.

Wat wij gemeenschappelijk hadden was de motivatie. We wisten waarvoor we het deden. Van de jongste tot de oudste hebben we ons een beroerte gewerkt, dag en nacht en er werd niet gezegd van het is nu vijf uur, ik moet naar huis of het is overwerk. Het grootste gevaar voor een dienst als de BVD is dat het een ambtenarij wordt; dat is het ergste wat ik zeggen kan.²³⁴

De landsverdediging zou dus niet kunnen gedijen bij een 'ambtelijke' mentaliteit, aldus Einthoven. Hij lijkt hier te doelen op een mentaliteit zonder bezieling en betrokkenheid,

waarbij het diensthoofd zich buiten werktijden op andere zaken richt. Dit zou 'ambtelijk' zijn, typerend voor de overheid. De BVD zou anders zijn. Einthoven, zijn consorten, maar ook latere generaties bekeken de overheid alsof zij buitenstaander waren, alsof zij er geen deel van uitmaakten.²³⁵

Landsverdediging veronderstelde niet alleen onafhankelijkheid van de rest van de overheid, maar ook een oog voor de lange termijn en een vooruitziend vermogen. Ook daar moest de BVD een exclusieve rol bekleden. De Tweede Wereldoorlog zou te voorzien zijn geweest. Hij was niet een geïsoleerde, onverwachte gebeurtenis. Dit alles zouden de voorstanders van het BNV, de CVD en de BVD goed hebben begrepen. Na de oorlog was het aan de BVD te voorkomen dat de Nederlandse bevolking zich opnieuw, met ontstellende onnozelheid en weerloosheid, zou laten verrassen door een dergelijke oorlog. *In dit opzicht is het zeer verheugend dat wij er zijn*, luidde een voldane conclusie in 'Het Spionnetje'.²³⁶ *Dit plaatst ons werk, met hoeveel onaangenaamheden, onbegrip en schijnbaar onbelangrijk routinewerk het soms gepaard moge gaan, in een zeer belangrijk kader.*²³⁷ De BVD cultiveerde dus actief het belang en de exclusiviteit van zijn werk voor de landsverdediging.

Een andere gelegenheid, tenslotte, waar het idee van de BVD als onderdeel van de landsverdediging opdook, was in 2002. In dat jaar kreeg de BVD er een inlichtingentaak bij en veranderde zijn naam in Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). De nieuwe inlichtingentaak was niet voor iedereen verenigbaar met de veiligheidsstaak, tot verbazing van het toenmalige diensthoofd Sybrand van Hulst. De idee van de BVD als onderdeel van de landsverdediging was vooral defensief, terwijl de dienst met zijn inlichtingentaak inlichtingen moest gaan vergaren in het buitenland en daardoor ook offensief werd. Anders gezegd:

Het karakter van een V-taak [is] namelijk: zorg dat de ellende buiten blijft. [...] Terwijl een I-taak ten diepste gaat over, ik zou haast zeggen, het plegen van strafbare feiten in het buitenland om materiaal te verzamelen ten faveure van een nog mooier Nederland. Dus een I-taak [...] schuift wat dichter naar de geopolitieke belangen [toe] van Nederland [...] en dient niet het voorkomen van nieuwe interventies van buitenlanders in Nederland.²³⁸

Die strafbare feiten waren spionage, die de BVD van andere diensten in Nederland niet tolereerde. Zo kwam het dat zich al in de jaren negentig, na de opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland, een discussie ontstond die teruggreep op een overtuiging die in de eerste twee decennia na de oorlog al in zwang was: de BVD als onontbeerlijk onderdeel van de landsverdediging. Contraspionage, het tegengaan van inmenging van buitenlandse diensten in Nederland, was één van de pijlers van die landsverdediging. Dat vanaf de jaren negentig sprake was dat de BVD zou gaan doen wat het bij anderen altijd had bestreden, stuitte velen tegen de borst. Dit beroerde vooral de gemoederen van het toenmalige oudere deel van het middenmanagement. Sybrand van Hulst was verbaasd, maar vond [het] fantastisch om te zien, omdat de discussies scherpte gaven aan de zingevingsvraag van de inlichtingentaak naast de veiligheidsstaak.²³⁹

4. WANTROUWEN EN ANGST

Ieder van de eerste generatie BVD'ers droeg oorlogservaringen met zich mee. Sommige ervaringen waren traumatisch.²⁴⁰ Ingrijpende ervaringen, zoals gevangenschap, plaatsten niet alleen de herwonnen vrijheid op een voetstuk, maar wakkerden ook een gevoel van wantrouwen en angst aan. Dat wantrouwen en die angst zijn terug te zien binnen de BVD.

In gevangenissen en concentratiekampen waren gevangenen meer elkaars concurrenten en vijanden dan dat ze elkaar door saamhorigheid sterkten. Er zaten namelijk niet alleen communisten en gelijkgezinde politieke gevangenen, maar ook Joden, mensen die clandestien naar Engelse radiozenders hadden geluisterd, die Joden onderdak verschaft hadden of die ze juist bestolen hadden, er zaten zwarthandelaren, zwervers, Sinti en Roma (zigeuners), Jehova's getuigen, misdadigers, homoseksuelen en protestantse en rooms-katholieke geestelijken. *Lang niet allen waren idealisten [...]. Men had weinig voor elkaar over. Velen bestalen elkaar.*²⁴¹

Ook in interneringskampen in Nederlands Indië heerste wantrouwen en angst. Kampervaringen hadden voor BVD'ers gevolgen voor hun werk. Zo vertelt een voormalig gevangene in Nederlands Indië, die in 1951 bij de BVD terecht kwam:

*Ik heb dus bepaalde voorgevoelens die dan ook uitkomen. Heel gek is dat. En dat heb ik geleerd in dat [Japanse] kamp. Dat wantrouwen. Je bent zestien, je komt in een kamp van 9000 man, en dan zijn er altijd lieden die zo'n jonge knaap met zo'n babyface ... afijn, ik was daar een aantrekkelijke jongen. Maar wij hadden een kongsie van vier en wij hadden afgesproken 'als er iets met één gebeurt, dan grijpen we in'. [...] Kijk, en dan krijg je dus dat wantrouwen. [Die ervaringen] hebben ook wel invloed gehad op mijn werkzaamheden bij de dienst.*²⁴²

Deze getuige, Sreve genaamd, was niet de enige die onder deze ervaringen had geleden en daardoor had leren wantrouwen. *Ik weet niet welk zintuig dat is, maar [dat wantrouwen] is vaak uitgekomen,* herhaalt hij nog. Zijn werk bij de dienst heeft dat wantrouwen gevoed en versterkt. Wantrouwen als eigenschap is ook jongere generaties uit de jaren zestig en zeventig opgevallen bij hun oudere collega's. Het beste voorbeeld hiervan is het diepe wantrouwen ten opzichte van communisten en hun plannen om de bestaande maatschappij omver te werpen. Die angst en dat wantrouwen bleken, achteraf gezien, overdreven.

Wantrouwen ging gepaard met angst en onzekerheid en ook dit hield verband met gevangenschap. Piet Stavast schrijft in zijn mémoires over de dagelijkse appels in kamp Vught.

*Drie keer per dag was er appel. De duizenden gevangenen werden dan op de appèlplaats in lange rijen opgesteld en moesten worden geteld. Als het vereiste aantal niet klopte moest men zo lang wachten tot het wel klopte. Een en ander nam soms uren in beslag. [...] In de binnenste gelederen gingen de gevangenen dan met de ruggen tegen elkaar staan om elkaar te steunen. Zij die in de voorste rijen stonden hadden het het moeilijkst.*²⁴³

In het Japanse kamp had ook Sreve geleerd: *In het midden val je niet op.* Hij herinnerde zich: *Houd je op de achtergrond, val niet te veel op.* Ook in zijn werk paste hij dit toe.

Het was een vorm van onzekerheid en angst, die Sreve ook bij zijn werk bij de BVD was blijven voelen. Het verschil was dat die angst bij de dienst door het communisme gevoed en versterkt werd: Sreve was bang voor een derde wereldoorlog en voor het gevaar opnieuw in een gevangenkamp terecht te komen, hij was *volkomen anticommunist, tegen het IJzeren Gordijn*, en hij had de overtuiging dat alleen een goede veiligheidsdienst de dreiging uit het Oosten kon tegenhouden. *Dat is eigenlijk mijn overtuiging geworden en mijn overtuiging gebleven,*²⁴⁴ concludeert hij. De woorden 'angst' en 'bang' doken inderdaad vaak op in zijn relaas, leken geworteld in zijn oorlogservaringen en een leidraad in zijn gedrevenheid.

5 'NEED TO KNOW'

'Niemand krijgt meer informatie dan hij nodig heeft' was één van de bouwstenen van het werk van de BVD, maar ook van het werk in de illegaliteit. Kennis van informatie die men niet nodig had om mee te werken, maakte namelijk onnodig kwetsbaar en chantabel. Dit was zo binnen verzetsgroepen, waar men bijvoorbeeld elkaars naam niet wist, tussen verzetsgroepen, die zelden van elkaars bestaan afwisten, en binnen de BVD.

Directie B wist bijvoorbeeld lange tijd weinig van het werk van directie C. Directies binnen de BVD waren dus sterk 'gecompartimenteerd', zoals dit heette. Dit was, naar Brits gebruik, het *need to know*-principe, dat soms botste met het *need to share*-principe: het delen van informatie is namelijk noodzakelijk om samen te kunnen werken. Maar iemand die (heel) weinig van het werk van de ander weet, tast in het duister over welke informatie de ander nodig heeft.

Binnen de BVD waren altijd schommelingen tussen de twee credo's. Het is een gevoelig evenwicht om, aan de ene kant, samen te kunnen werken en, aan de andere kant, collega's niet te belasten met informatie die ze niet nodig hebben. Het perfecte evenwicht is niet gevonden. Misschien bestaat het zelfs niet, omdat de afwegingen vaak subjectief zijn: naargelang de functie die men bekleedt, zitten veel voor- en nadelen aan het *need to know* of juist aan het *need to share*-principe.

Afgezien van de opvallende overeenkomst tussen het werk in de illegaliteit en het werk bij de BVD, zijn er twee redenen om aan te nemen waarom een sterke compartimentering voortkwam uit oorlogservaringen.

Ten eerste valt een strikte toepassing van het *need to know*-principe samen met de aanwezigheid van de eerste, naoorlogse generatie. De eerstdaaropvolgende jonge generatie kwam in de jaren zestig binnen. Het viel hen, en hun latere opvolgers in de jaren zeventig, op dat ze in een streng gecompartmenteerde organisatie terecht kwamen. Een strikt *need to know*-principe was, geloofden ze, een creatuur van de naoorlogse generatie. Inderdaad strookten de opvattingen van de naoorlogse en jongere generatie niet helemaal. Een oudere collega in de jaren zestig herinnert zich zijn terughoudendheid bij de nieuwsgierigheid van de jonge nieuwelingen. *Bij hun vragen was ik eigenlijk, net als in de oorlog, gespitst op 'wat kan hij ermee?', 'kan het kwaad?', 'moet ik het hem wel*

vertellen?’, ‘*waarom zou ik?*’²⁴⁵ Toen de naoorlogse generatie aan het einde van de jaren zeventig de dienst verliet, viel deze adering samen met een duidelijke versoepeling van het *need to know*-principe.

Naast deze overeenkomst tussen de aanwezigheid van de naoorlogse generatie en een strikte compartimentering, was ook opvallend *waar* deze compartimentering vooral in zwang was.²⁴⁶ Dat was vooral in directie B, die zich richtte op politiek activisme, terrorisme en lange tijd vooral communisme. Bij directie C, de directie voor contraspionage, was de compartimentering minder strikt. Dit verschil viel samen met de indruk van sommigen dat bij directie B meer mensen zaten met een verzetsverleden.²⁴⁷ Dus opnieuw koppelde men compartimentering aan oorlog en, specifiek, de illegaliteit.

Maar niet alleen de Tweede Wereldoorlog heeft een striktere compartimentering aangewakkerd. Ook de Koude Oorlog, en dan vooral de eerste periode tot de jaren zestig, is daar schuldig aan geweest. Hier ging het weliswaar niet om de veiligheid van BVD'ers zelf, maar om die van hun bronnen. Als iemand de identiteit van zijn bron namelijk niet goed beschermde, kon de bron afhankelijk zijn van de genade van een totalitaire staat. De situatie in deze periode, waar de naoorlogse generatie in ondergedompeld werd, heeft de compartimentering verder versterkt.

6. VRIJE JONGENS

De BVD kon in zijn beginjaren niet steunen op een lange inlichtingstraditie, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Britse diensten. Ook al werd een paar BVD'ers in Londen de eerste kneepjes van het veiligheidswerk bijgebracht,²⁴⁸ het bleef voor de meesten toch een onbekende exercitie.

U moet zich goed voorstellen wat dat betekende, legde Einthoven in 1977 uit. *De BVD had een taak, die in het Koninklijk Besluit omschreven was, maar er was geen sterveling, die ooit voor dit werk was voorbereid.*²⁴⁹ Nu overdreef Einthoven een beetje als zou werkelijk niemand op dit werk voorbereid zijn. Tijdens de oorlog hadden sommigen, zoals Bill Visser, zich wel degelijk beziggehouden met inlichtingenwerk. Ook velen van de Groep Albrecht, een verzetsgroep die tijdens de oorlog militaire inlichtingen verzamelde, kwamen bij de BVD terecht, op vaak hoge posities, en hadden de nodige ervaring.²⁵⁰

Bij de dienst was ruimte voor vrijheid en initiatief in het operationele werk. Dit kwam juist door dit naoorlogse gebrek aan brede ervaring in het veiligheidswerk, maar ook door de individualistische en risicovolle werkwijze in verzetsgroepen. Het moedigde de vrijheid aan. Die vrijheid werd bovendien geprikkeld door de brede taakstelling van de BVD. Daarbij was er beperkt toezicht op de dienst en was het Koninklijk Besluit waar de dienst zich op baseerde vertrouwelijk.

De eerste groep BVD'ers bestond uit *een behoorlijk stel vrijdenkers*,²⁵¹ *oud-illegalen met een sterk individualistische inslag*,²⁵² *ze waren heel pragmatisch, wat ook betekende dat [...] ze de regels naar hun eigen hand zetten.*²⁵³ In de jaren zestig, getuigt een oud-BVD'er over deze eerste naoorlogse generatie BVD'ers, *was het toch ... ik wil niet zeggen een vrijgevochten bende, maar er was toch een hoop zelf uitgevonden.*²⁵⁴

Die vrijheid in het opereren bleef hardnekkig het werk bij de BVD bepalen. Het beviel velen omdat men er initiatief, creativiteit en fantasie in kwijt kon. Daarnaast bleef

die vrijheid bestaan doordat de mate van verantwoording aan minister en parlement het toeliet. Als voorbeeld vertelt een vroegere BVD'er uit 1975 over de altijd succesvolle benaderingen van nieuwe agenten.

*[De eerste generatie BVD'ers] rekruteerde mensen zonder zich te houden aan de regelgeving, dus zonder allerlei administratieve voorbereidingen. Men sprak met iemand en als na een aantal gesprekken bleek dat er een samenwerking in zat, dan ging men de zaak invoeren. Daarom dus nooit mislukte benaderingen. Heel pragmatisch!*²⁵⁵

De operationele vrijheid van de eerste jaren van de BVD kan dus inderdaad teruggrijpen op een verzetscultuur, die pragmatische en anarchistische elementen in zich had. Maar deze vrijheid hield ook stand door externe factoren, zoals de toen niet altijd noodzakelijke verantwoording naar minister en parlement toe.

7. GELOOF

Gereformeerd, koningsgezind en gezagsgetrouw waren de meeste oud-illegalen bij de BVD. In de oorlogsjaren hadden christenen en communisten nog dezelfde doelen nagestreefd,²⁵⁶ maar die samenwerking zou snel afbrokkelen.

Christenen en communisten werkten in 1945 nog samen in de Politieke Opsporingsdienst, die ‘foute elementen’ in de Nederlandse samenleving moest opsporen. Al snel daarna overtroffen de protestantse, katholieke, socialistische en liberale zuilen hun vooroorlogse invloed. Het hoofddoel van de illegalen, de strijd tegen de nazi's, was vervallen en daarmee verviel ook de samenhang tussen christenen en communisten. Van de verdeelde eenheid binnen de illegaliteit waren weinig sporen meer te bekennen.

Deze naoorlogse ontwikkeling was ook binnen de BVD te bemerken. Het waren namelijk de gereformeerde verzetsmannen die binnen de dienst ruim vertegenwoordigd waren, terwijl de voormalige communistische medepartizaan binnen een paar jaar tegenstander was geworden. Die overgang van medepartizaan naar tegenstander ging zo snel door de geopolitieke ontwikkelingen in de naoorlogse jaren. Bij de BVD was daarom nooit sprake geweest om communisten in de gelederen te sluiten, ook al hadden communisten in de illegaliteit gewerkt.

De verzuilde Nederlandse samenleving maakte het gemakkelijker en vanzelfsprekender voor gereformeerde BVD'ers om voor nieuwe collega's, binnen hun eigen zuil, naar andere, vertrouwde gereformeerden te zoeken.²⁵⁷ Deze zoektocht binnen eigen kring heeft zo lang standgehouden dat bijna alle getuigen vertelden over het grote aantal gereformeerden binnen de dienst.²⁵⁸ Deze gereformeerde generatie bleef vaak tot aan zijn pensioen, tegen het eind van de jaren zeventig, bij de BVD. Daarmee is de gereformeerde illegaliteit voor de BVD een belangrijke erfenis van de oorlog geweest: ze heeft decennialang de samenstelling van het personeelsbestand van de dienst beïnvloed.

Maar welke gevolgen had dit gereformeerd-christelijk geloof voor de sfeer op het werk? Over het antwoord hierop waren de getuigen verdeeld. Die verdeeldheid kan samenhangen met de verschillende interesses van de getuigen: sommigen waren

eenvoudigweg niet geïnteresseerd in het geloof van hun collega's en hadden dus ook geen oog voor hoe dit de sfeer had kunnen beïnvloeden. Een enkeling, die zelf uit een gereformeerd nest kwam, was het niet opgefallen dat de BVD veel gereformeerden telde; laat staan dat hun overtuiging de werksfeer beïnvloedde.²⁵⁹ In ieder geval zorgde het grote aantal gereformeerden niet voor noemenswaardige persoonlijke problemen of botsingen, zoals de bedrijfsmaatschappelijk werkster uit de jaren zestig en zeventig zich herinnerde. *Er was niemand die er last van had. Ben je gek. Helemaal niet, het kwam niet ter sprake, bij mij ook niet. Dat was helemaal geen punt. [...] Voor niemand.*²⁶⁰

Wel heeft het geloof, volgens sommigen,²⁶¹ gezorgd dat mensen met een groter idealisme, een sterkere gedrevenheid en een stevigere loyaliteit hun werk deden. Dat bemerkte een getuige vooral binnen directie B, die zich op politiek activisme richtte en waar hij oudere collega's soms hoorde spreken over dat *duivelse communisme* en die *atheïsten*.²⁶² Maar afgezien van die bewoordingen manifesteerde die christelijke motivatie zich toch weinig, meende deze BVD'er over de situatie in de jaren zestig.²⁶³

*Meestal waren die mensen ook een stuk ouder dan ik toen was, dus [...] je had er verder weinig dagelijks mee te maken, dus ook met hun opvattingen niet.*²⁶⁴

Deze herinnering is interessant, omdat hij impliceert dat tussen verschillende generaties weinig discussie was over geloof en gedrevenheid. Maar één enkeling herinnert zich dat hij, vanuit zijn atheïstische overtuiging, met ouderen discussieerde over het geloof.²⁶⁵

Overigens had het gereformeerd-christelijke geloof, dat binnen de dienst zo ruim vertegenwoordigd was, een verrassend gevolg. In de jaren vijftig en zestig hadden de BVD en CPN namelijk meer met elkaar gemeen dan zij toen misschien wel dachten.²⁶⁶ Die overeenkomsten kwamen opvallend naar voren door met name een specifieke groep binnen de gereformeerden, de zogenaamde Art. 31-ers of vrijgemaakten. Vooral in de middenhiërarchie zaten mensen van deze afsplitsing of 'vrijmaking' binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland.²⁶⁷ *Die waren extreem gereformeerd, extreem eigenwijs en die wisten het precies. En zo hadden we er heel veel,*²⁶⁸ herinnert een vroegere BVD'er zich die in 1966 bij de BVD kwam.

In hun verzetservaringen, rechtlijnigheid, integriteit, idealisme en koppigheid waren dogmatische communisten en strenge gereformeerden elkaars spiegelbeeld. Om die eigenschappen bewonderden en verafschuwden ze elkaar.²⁶⁹ Zo zei BVD'er Leen Mos: *Communisten hadden toch wel een bepaald soort consequentie, principes waar ik respect voor had. Hun politieke keuzes begreep ik niet.* En voormalig CPN'er Gerard Geelhoed viel het op dat *gereformeerden [...] geen compromissen [sloten] en [...] een rechte lijn [trokken]. Dat deden wij ook.*²⁷⁰

Tenslotte werd ook de rekrutering van nieuwe agenten beïnvloed door de gereformeerde stempel binnen de BVD en de verzuiling in Nederland. Het was namelijk gemakkelijker om agenten te rekruteren binnen de eigen protestantse zuil, met bijvoorbeeld de hulp van een ouderling die veel kon vertellen over de betrouwbaarheid en het oorlogsverleden van zijn gelovigen, dan te rekruteren in katholieke, socialistische of liberale zuilen. Hierdoor deden zich vaak bizarre situaties voor.

*Goedgelovige Nederlanders [werden] gerekruteerd om te gaan werken voor de dienst, vaak op terreinen van het communisme. Deze mensen maakten een [ogenschijnlijke] transformatie door van gelovige kerkganger naar communist en betaalden daar een hoge maatschappelijke prijs voor. [Ze] werden dus geïsoleerd van hun oorspronkelijke omgeving, werden met de nek aangekeken, vaak ook door hun kinderen en [veel van die agenten] hebben daar een hele hoge prijs voor moeten betalen.*²⁷¹

De duidelijke gereformeerde stempel op de BVD bracht dus het voordeel mee dat de dienst snel betrouwbaar personeel kon vinden binnen de eigen zuil. Maar het verscherpte de tegenstelling met het communisme. En vooral bracht het problemen met zich mee bij het vinden van agenten, die al een zekere aansluiting hadden bij een communistische of links activistische hoek.

8. OPLEIDINGSNIVEAU

Door de Tweede Wereldoorlog en vooral het werk in de illegaliteit hechtte de BVD in de beginjaren weinig waarde aan het opleidingsniveau van zijn personeel. Inderdaad is het niet verwonderlijk dat de dienst door de oorlog de opleidingseisen naar beneden heeft bijgesteld. Velen hadden hun opleiding namelijk moeten afbreken. Dat gebeurde ook op andere terreinen in Nederland. Hier kwam bij dat hoger opgeleiden in oorlogstijd minder konden profiteren van hun opleiding. Doordat ze geen specifiek ambacht beheersten, behoorden hoger opgeleiden en intellectuelen in concentratiekampen tot de categorie 'ongeschoolden' en hadden ze zelfs een nadelige positie.²⁷²

Bij het verzetswerk van de Knokploegen zou bovendien *niet de intelligentie [...] bepalend zijn maar het karakter.*²⁷³ Die mentaliteit sijpelde door binnen de BVD. Ook bij de dienst was de veelal lage opleiding van de eerste generatie geen punt van aandacht, maar waren vooral de activiteiten tijdens de oorlog van belang. Daar las de dienst het karakter en de inzet van zijn medewerkers aan af.

In de jaren zestig begon dit te veranderen. De BVD kreeg toen behoefte aan enkele 'jonge intelligente medewerkers' (JIMs). Deze nieuwe collega's waren hoger opgeleid dan hun mentoren en hadden maar een indirecte affiniteit met de oorlog. Het leidde tot (lichte) generatieconflicten, af en toe afgunst en idealisering van de oorlog als tegenhanger van de universiteit als opleidings- en vormingskader.²⁷⁴

9. FAMILIARITEIT

Een verzetsverleden kan ook gezorgd hebben voor een grotere familiariteit binnen de dienst. Sommige getuigen herinneren zich dat collega's binnen de dienst, om veiligheidsredenen, elkaar met de voornaam aanspraken.²⁷⁵ Een enkeling koppelt dat aan de oorlogservaringen van de eerste generatie BVD'ers.²⁷⁶ In de illegaliteit spraken mensen elkaar namelijk aan met valse voornamen en die gewoonte kan zich hebben voortgezet in de eerste decennia van het bestaan van de dienst. Het verschil was dat het toen echte voornamen waren. Door deze aanspreekvormen ontstond al snel een gevoel van familiariteit tussen alle hiërarchische lagen.

Eigenaardig is wel dat dit niet lijkt te stroken met andere getuigenissen. Die benadrukken in veel gevallen juist de formele omgangsvormen tot aan het einde van de jaren zeventig.²⁷⁷

10. CONCLUSIES

Onder de eerste generatie BVD'ers leefde de oorlog op verschillende manieren voort. Velen van deze eerste generatie, meestal op invloedrijke posities, hadden een verleden in de illegaliteit of hadden gevangen gezeten in gevangenissen of concentratiekampen. Die ervaringen hebben de werksfeer binnen de BVD beïnvloed, een 'aparte sfeer' gecreëerd.

Sporen uit de oorlog en illegaliteit lagen soms begraven onder latere omstandigheden. Latere omstandigheden vergemakkelijkten of versterkten namelijk het voortbestaan van sommige eigenschappen. Zo hield bijvoorbeeld de neiging tot wantrouwen stand door de aard van het operationele werk. En compartimentering binnen de dienst bleef tijdens de Koude Oorlog strikt, omdat de kwetsbaarheid van de bronnen dat vroeg. Daarnaast bleek de vrijheid in het opereren lange tijd eenvoudigweg mogelijk door het beperkte toezicht op de BVD tot aan de jaren tachtig. En de gereformeerde eensgezindheid hield gemakkelijker stand door de verzuilde Nederlandse maatschappij. De oorlogsoorlogine van deze kenmerken ligt dus begraven: ze zijn weliswaar meegenomen uit de oorlog en illegaliteit, maar behouden gebleven omdat ze goed in de latere omstandigheden pasten.

Wel veranderden de meeste kenmerken. Toen de eerste generatie BVD'ers ruwweg aan het eind van de jaren zeventig de dienst verliet, hadden ze sommige sporen, die ze uit de oorlog hadden meegenomen, tijdens hun loopbaan zien veranderen: het ideaal van de landsverdediging en de neiging tot wantrouwen en angst ontwikkelden zich tot een paradox. Een jongere, nieuwsgierige generatie had het 'need to know'-principe versoepeld. En tenslotte, de herinnering aan het verleden van oud-illegalen bij de BVD zou, na hun vertrek, verwateren.

In de eerste decennia van zijn bestaan toonde de BVD zich onafhankelijk en verzekerd van zijn onmisbaarheid in de landsverdediging. Zijn vooruitziend vermogen en wantrouwen zouden ervoor moeten zorgen dat Nederland een nieuwe wereldoorlog zou zien aankomen. Uit deze taakopvatting straalde een gevoel van exclusiviteit en superioriteit. Het paste bij de mentaliteit van sommige oud-illegalen. Deze mensen waren er namelijk op gebrand dat ze als oud-illegalen hun eenheid zouden behouden en hun idealen ook na de oorlog zouden blijven uitdragen. De vooroorlogse situatie, met op sleutelposities mensen die zich tijdens de oorlog juist niet hadden verzet, mocht niet terugkeren. Oud-illegalen zouden blijven zorgen voor de landsverdediging. Deze mentaliteit leefde voort binnen de BVD.

Interessant is dat deze superioriteit en exclusiviteit voortkwamen uit wantrouwen en angst. Dat zorgde voor een tegenstrijdigheid. Superioriteit en exclusiviteit gingen op deze manier namelijk samen met een neiging om vooral op de achtergrond te willen blijven. Deze tegenstrijdigheid bleef voortbestaan door een natuurlijke neiging de betekenis van zijn eigen werk te benadrukken. Maar ook door de aard van het operationele werk, die niet kon gedijen bij het al te prominent op de voorgrond treden.

Het *need to know*-principe, een vereiste van de illegaliteit en het werk bij de BVD, is in de jaren zestig zowel versterkt als op de proef gesteld. Versterkt is het door de

sterke eisen aan bronbescherming tijdens de Koude Oorlog. Maar op de proef gesteld is het door de komst van een kleine lichte van jonge, hoger opgeleide collega's. Hun nieuwsgierigheid versoepelde het *need to know*-principe. En het deed de vraag rijzen of een hogere, universitaire opleiding, die immers nieuwsgierigheid aanmoedigde, wel kon samengaan met een strenge compartimentering.²⁷⁸

Een derde verandering deed zich voor in de jaren tachtig, toen de betekenis van de illegaliteit als samenbindende factor verwaterde. Het verzetsverleden van de eerste generatie BVD'ers is voor latere generaties een bron van trots en eenheid geweest. Voormalige illegalen werden geroemd om hun moed, standvastigheid, idealisme en het leed dat ze hadden weten te doorstaan. Maar herinneringen moet men cultiveren om ze niet in vergetelheid te laten raken. En dat gebeurde nauwelijks na het vertrek van deze generatie. In de jaren tachtig was het grootste deel van de eerste generatie vertrokken. De nieuwelingen van de jaren tachtig wisten weinig meer van het verzetsverleden van hun voorgangers. Eén van de redenen is ongetwijfeld dat het verleden tot die tijd van mond tot mond werd overgebracht en daardoor snel opdroogde, idealiseerde of vervormde. Het verlangen naar een brede institutionele en operationele dienstgeschiedenis ontstond namelijk pas in de jaren negentig.

2 SAAMHORIGHEID

De BVD leek op een warm bad, een zorgzame familie, een hechte vriendenclub, een vertrouwd studentencorps. Elke getuige vertelt, soms uitvoerig en altijd enthousiast, over de voordelen van het groepsgevoel en de zorgzaamheid binnen de dienst tot in het midden van de jaren negentig. Bijna iedereen kende elkaar, velen hadden plezier in hun werk, men zorgde goed voor elkaar, en binnen de dienst ontstonden vriendschappen, verhoudingen, of huwelijken waar vaak kinderen uit voortkwamen. Maar niet alles was louter vreugde. Zoals families en vriendengroepen kunnen lijden onder een al te grote sociale controle, ruzies en roddels, konden ook BVD'ers daar onder gebukt gaan.

Over het algemeen, vertelt een vroegere BVD'er over de periode vanaf zijn komst in 1977, *is de sfeer hier altijd beter geweest dan [bij] de gemiddelde organisatie.*²⁷⁹ Het is twijfelachtig of deze vroegere BVD'er ervaring had op een andere werkplek. Bovendien blijft het onduidelijk wat hij bedoelt met 'de gemiddelde organisatie'. Maar in ieder geval associeert hij zich er niet mee. De BVD zou iets bijzonders zijn.

Die bijzonderheid van de dienst, die ervoor zorgde dat werknemers zo verslingerd raakten aan elkaar, wil ik hier ontleden. De verbondenheid en zorgzaamheid uitte zich in het dagelijkse werk op verschillende manieren en ze beïnvloedden de sfeer tussen collega's. Daar zaten voor- en nadelen aan. En tenslotte, waarom was dat esprit de corps bij de BVD zo sterk?

1. PLEZIER EN VRIENDSCHAP

BVD'ers beleefden veel plezier aan hun dienst en ze waren enthousiast over hun werk en collega's. Door dat enthousiasme en plezier ontstond een zeker gevoel van verbondenheid met elkaar. De sfeer was vertrouwd, gezellig, gemoedelijk, soms feestelijk. BVD'ers zochten op het werk en buiten werktijden elkaars gezelschap op, bijvoorbeeld via allerlei activiteiten van de personeelsvereniging. Bij die georganiseerde activiteiten, waar de hele dienst welkom was, drijven een paar tekenende karakteristieken naar boven voor het dienstbrede groepsgevoel.

Opvallend is hoeveel getuigen, uit zichzelf, benadrukten hoeveel plezier ze aan hun werk hebben beleefd. *Wat hadden we een plezier!*, beklemtoont een voormalig BVD'er, die in 1951 bij de dienst kwam, meerdere keren in ons gesprek.²⁸⁰ *Ik heb het daar reuze naar mijn zin gehad, moet ik je vertellen*, opent een BVD'ster uit dezelfde tijd haar enthousiaste verhaal.²⁸¹ Ook een chauffeur uit de jaren vijftig spreekt ineens snel en geestdriftig wanneer hij vertelt over hoe hard hij moest rijden, hoe hij anderen moest achtervolgen en, toen in Nederland weinig auto's rondreden, hij treinen moest bijhouden. *Als chauffeurs hadden we een hele gezellige groep. We lachten en hadden altijd veel plezier.*

En, waarschuwt hij, de BVD was rustig en netjes, maar achter de schermen lonkte het avontuur.²⁸² En weer volgt een geestdriftig relaas. Ook een ander, die in 1961 bij de dienst kwam, heeft heel plezierige herinneringen aan zijn werk bij de BVD. Hoewel, geeft hij toe, hij ook wel eens heeft gedacht 'gadverdamme'. Maar, vult hij aan, dat is het goed recht van de mens.²⁸³ Een ander, die in 1969 bij de dienst begon, kijkt met buitengewoon veel voldoening terug op zijn werk bij de dienst. Ongelooflijk veel voldoening, vult hij nog aan. En hij vervolgt zijn ode.

*En ik heb ook het gevoel van 'het had ook niet beter gekund'. En als ik het over zou moeten doen, dan zou ik waarschijnlijk weer precies hetzelfde [hebben gedaan]. [Het] zou toch een soort jongensboekwerk geweest [zijn] wat ik had.*²⁸⁴

Wel vindt hij het een zegen dat hij er op tijd mee is opgehouden, namelijk in het midden van de jaren negentig, kort na de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen. Ook twee anderen van zijn generatie bemerkten midden jaren negentig een kentering in het groepsgevoel waar ze aan waren gewend, ten negatieve.²⁸⁵ Interessant is dat twee BVD'ers, die na deze kentering bij de dienst zijn begonnen, toch ook vol overgave vertellen over de warme sfeer en de onderlinge zorgzaamheid.²⁸⁶ Een ander ziet in het teamconcept van Arthur Docters van Leeuwen, dat de oude directies verving en mensen uit verschillende functies bij elkaar in één team zette, juist een grotere saamhorigheid, omdat je dus veel meer het gevoel had van 'hé, we zijn er ook echt samen mee bezig'. Dus dat is heel positief geweest.²⁸⁷

Bij al dit enthousiasme en plezier noemden de meesten in één adem hun heel plezierige,²⁸⁸ heel fijne²⁸⁹ en buitengewoon véél aardige en intelligente²⁹⁰ collega's. Het was dus niet enkel het werk dat voor zoveel vermaak zorgde, maar ook de collega's. Soortgelijke herinneringen over het plezier in het dagelijkse werkzame leven zijn er in overvloed, ongeacht de generatie die erover spreekt.

Plezier was heel belangrijk voor de BVD. En dat plezier in het werk en collega's droeg bij aan een gevoel van eendracht, een onderlinge loyaliteit, een corpsidee, hechte banden.²⁹¹ Ook het management moedigde die verbondenheid aan en was er zelf bij betrokken.²⁹² Ik denk, vertelt een BVD'er die in 1970 bij de dienst begon te werken, dat in de periode dat ik kwam en vele jaren daarna intern ook wel heel sterk een sfeer heerste van 'nou, als we het met elkaar nou heel gezellig hebben, dan is dat al heel belangrijk. Maar natuurlijk moet er ook nog worden gewerkt. Maar vooral een goede sfeer, gezellig, leuk met elkaar optrekken. Dat de sfeer later, in het midden van de jaren negentig, iets zakelijker werd, berouwde hem overigens niet.²⁹³

BVD'ers zochten elkaar op het werk vaak op. Daarbij hielp het dat men tot in de jaren zeventig intern de telefoon niet heel regelmatig gebruikte. BVD'ers liepen daardoor veel door het gebouw rond en spraken met elkaar, zakelijk en vriendschappelijk.²⁹⁴ Zo vertelt een oud-BVD'er hoe hij die gemoedelijkheid beleefd had.

*We hadden de deuren vaak openstaan. Dan liep je bij elkaar binnen ... en koffie drinken, veel roken en ook wel – dat mocht niet, maar daarom gebeurde het wel – op de vrijdagmiddag... [...] om een uur of vier, dan gingen de deuren wél dicht. Dan kwam de fles op tafel. Jenever drinken, dat mocht eigenlijk niet, maar ... Dan bleven we wat langer hangen nog.*²⁹⁵

Ook een ander, uit dezelfde generatie, herinnert zich dat mensen regelmatig bij elkaar op de kamer zaten. 'Social gatherings' vonden overal plaats. Ik had een klein kamertje, en daar vergaderde je dan met zes of zeven mensen en die rookten allemaal, met uitzondering van mijzelf [...]. En dan kwam de koffiejuffrouw en die vroeg hoeveel koffie er moest zijn, want ze kon echt niet zien hoeveel mensen er zaten. En daar zat een stuk ontspanning en gezelligheid bij. Hij vervolgt zijn verhaal. Er werd [bovendien] gevoetbald tijdens de middagpauze op de kamers, dan werden de bureaus opzij gezet als doel. Er werd gevoetbald op de gang, practical jokes uitgehaald. [...] Als je na de pauze in de grote kamers kwam met zes, zeven mensen en daar was gevoetbald in de middagpauze, dan hing daar een geur van een oude gymzaal. En dan hingen de zweetshirts over de kastdeuren.²⁹⁶

Niet alleen het roken, vergaderen in kleine kamers en voetballen zorgden voor een gemoedelijke sfeer. Binnen de BVD van de jaren zeventig en tachtig kropen ook wel eens baby's rond of trippelden honden langs, zo vertelt althans een enkeling, wellicht wat chargerend.

*En wat vroeger ook anders was: mensen namen hun huisdieren mee, brachten de kinderen mee. Je had regelmatig baby's, die lagen daar. [...] Een kamergenoot bracht haar hond mee, dat heeft ze jaren gedaan. Uiteindelijk is het opgehouden. Ik dacht dat er toen een vogelspin ontsnapt was. Een ander had een woestijnrat, en uiteindelijk werd het te veel. Maar het heeft toch jaren geduurd. Je kon rustig je hond meebrengen. Die hond die lag daar meestal. Vroeger had je die [geluids]banden die je kon uitwerken en dat deed je met een voetpedaal. Daar kon je mee terugluisteren en doorspoelen. Ik had alleen het nadeel – die hond ging altijd op mijn voeten liggen, en dan spoelde die band weer helemaal door. Dan moest je die hond weer even een tikje geven. Dat was vroeger geen punt. Als je kon aantonen dat die hond anders de hele dag alleen was, dan nam je die gewoon mee. Het was niet dat er tientallen honden rondliepen, maar er liepen er wel een paar.*²⁹⁷

BVD'ers waren meer voor elkaar dan collega's. Vaak waren ze goede vrienden, echt goede vrienden.²⁹⁸ Ook diensthoofden stimuleerden de vriendschappelijke onderlinge sfeer. Typerend is bijvoorbeeld dat diensthoofd Louis Einthoven zijn BVD'ers tijdens de nieuwjaarstoespraak van 1960 toesprak met Vrinden. 'Het Spionnetje' schreef daarop: Laat ons hopen, dat wij altijd zo bij het begin van een nieuw jaar verwelkomd worden. Vriendschappelijkheid, het scheidt een band en het is alsof je één grote gemeenschap vormt, waarbij iedereen persoonlijk betrokken wordt.²⁹⁹ Ook in 1983 benadrukte diensthoofd Pieter de Haan het belang van onze werk- en vriendengemeenschap, die een voorwaarde is voor goed werk.³⁰⁰

Die vriendschappen tussen collega's mondden vooral uit in cafébezoeken. Toen de BVD nog op de Haagse Kennedylaan huisde, waren de cafés in de Frederik Hendriklaan, alias 'de Fred', een vaak gebruikte locatie voor pauzes, om te ontspannen of om het weekend in te luiden: een gezellige winkelstraat, waar je om de tien meter op een collega stuitte.³⁰¹ De druk [kon] af en toe hoog [...] zijn, vertelt een BVD'ster uit 1978, want iedereen werkte keihard. [...] Lange [werk]dagen, maar daar werd niet over gepiept. Gewoon gaan met die banaan. [...] Maar er was ook ruimte om te zeggen 'jongens, even zen'. [...] Als er dan wat ruimte was, dan gingen we gewoon de kroeg in en dan werd er 's middags niet echt veel meer gedaan.³⁰²

Dat was wel heel leuk, vervolgt een andere BVD'ster over de late jaren tachtig. Iedereen kwam je tegen, iedereen ging naar buiten [naar de Fred]. Er waren veel leuke eettentjes, maar je kon ook lekker rondwandelen. Ja, dat vond ik wel heel leuk. Want toen we gingen verhuizen [naar Leidschendam], heb ik dat ontzettend gemist, die buurt.³⁰³

In die uitnodigende buurt van de Fred spraken BVD'ers, tot frustratie van de dienstleiding en de beveiliging, wel eens over hun werk. In de tachtiger jaren is het *de spuigaten uitgelopen*. BVD'ers wisten te veel over elkaars werk, en Haagse cafébezoekers en passanten mogelijk ook.³⁰⁴

Georganiseerder en dus veiliger vermaak buiten werktijden vonden BVD'ers via de personeelsvereniging; op borrels, dienstfeesten en in een indrukwekkend aantal verenigingen. In de eerste bestaansjaren van de dienst bestond hiervoor de Commissie O en O (Ontwikkeling en Ontspanning), die veranderde in Nomen Nescio, waaruit vervolgens de personeelsvereniging rolde.³⁰⁵ Er waren veel activiteiten. In 1953, bijvoorbeeld, had de BVD een schaakcommissie, biljartcompetities, bridgeavonden, fotowedstrijden, leeskringen, een schietclub, een volleybalclub, een tafeltennisclub, een filatelievereniging en er werd gezwommen en gevoetbald.³⁰⁶ Een paar jaar later kwam daar een excursiecommissie bij, een kantinecommissie, een culturele commissie, een discussiegroep, een feestcommissie en een bijzonder actieve boekenclub.³⁰⁷ De personeelsvereniging had dan ook als doel *zijn leden te helpen in de bevrediging van hun verlangen naar ontspanning en culturele ontwikkeling*.³⁰⁸ Vanaf het midden van de jaren zeventig stelde de personeelsvereniging een vast borreluur in. De sfeer werd informeler, rangen en standen verloren steeds verder hun betekenis en iedereen sprak gemakkelijker met elkaar.³⁰⁹ Ook 'Het Spionnetje' droeg bij aan die meer informele sfeer. Het vervulde een verbindende rol voor iedereen en was een spreekbuis voor de werkvloer, *ook als het niet leuk was*.³¹⁰

Bij dat soort sociale gelegenheden waren soms de gevolgen merkbaar van de interne geheimhouding of de compartimentering tussen afdelingen. Tot in de jaren tachtig bleven BVD'ers hierdoor terughoudend over hun werk tegenover collega's van andere afdelingen. En dit had als gevolg, bemerkt de bedrijfsmaatschappelijk werkster uit de jaren zestig en zeventig, dat mensen zich in eerste instantie toch verbonden voelden met hun eigen afdeling. *Naar andere afdelingen liepen ze minder gemakkelijk met hun problemen en wetenswaardigheden*.³¹¹ Ook een andere BVD'er, die in 1979 bij de dienst kwam, herinnert zich dat mensen elkaar wel joviaal begroetten, maar vaak een zekere afstand bewaarden ten opzichte van mensen van andere afdelingen.³¹² Dit betekende overigens niet dat op gezamenlijke borrels of feesten pijnlijke stiltes vielen als men met een collega van een andere afdeling sprak: ook als het niet over het werk ging, waren er altijd wel gespreksonderwerpen voorhanden.³¹³

Interne geheimhouding zorgde voor onderscheid bij deze georganiseerde sociale activiteiten. De verschillen tussen oudere en jongere BVD'ers deden dat ook.³¹⁴ Dat leeftijdsverschil bestond bijvoorbeeld in de jaren zeventig en tachtig. Jongeren onttrokken zich toen wel eens aan de algemene dienstborrels en aan andere sociale activiteiten. Soms vertoonden ze zich bijvoorbeeld wel op bingoavonden, *maar meestal [...] op het moment dat de bingo afgelopen was. En dan werd het pas gezellig. Zo ging*

dat.³¹⁵ Vaker organiseerden ze feestjes bij hen thuis of buiten de dienst, herinnert een BVD'er uit de jaren zeventig zich.³¹⁶ Een ander, die in 1969 bij de dienst kwam, herinnert zich de jaren zeventig als de hoogtijdagen van de lol die jongere BVD'ers met elkaar beleefden.³¹⁷

Het groepsgevoel binnen de BVD werd dus bepaald door de manier waarop interne geheimhouding doorsijpelde in het sociale contact met andere afdelingen. Ook de leeftijdsverschillen in de jaren zeventig en tachtig beïnvloedden het sociale leven binnen de dienst. Maar daarnaast zijn er nog twee karakteristieken van het groepsgevoel binnen de BVD. Die kwamen tot uiting op de dienstfeesten. Het was de verbondenheid met collega's en de dienst, en humor.

Sommige BVD'ers kwamen nooit op dienstfeesten. Dat kon zijn omdat ze vonden *wat moet ik daar bij die kerels, die zie ik de hele dag*.³¹⁸ Maar het was ook omdat echtgenoten en (meestal) echtgenotes niet van de partij mochten zijn, laat staan ongetrouwde relaties. Dat is lange tijd een onderwerp van discussie geweest. Maar ook toen in het midden van de jaren zeventig echtgenoten en echtgenotes wel op dienstfeesten mochten komen, ging de discussie door. Toen was er namelijk voor sommige anderen juist geen lol meer aan. De feesten werden een stuk rustiger, en sommigen vroegen, tevergeefs, of de dienstleiding de beslissing niet kon terugdraaien.³¹⁹ Dit laat de tegenstrijdigheid zien tussen, aan de ene kant, de aantrekkingskracht van het vertrouwde, exclusieve gezelschap van collega's en, aan de andere kant, de wrijvingen die deze collegiale verbondenheid thuis veroorzaakte. Sommige BVD'ers voelden zich namelijk 'getrouwd' met de dienst.³²⁰

In het midden van de jaren zeventig leefden de dienstfeesten plotseling op door een bijzondere attractie. In 1975 ontstond namelijk een dienstcabaret, uniek binnen de overheid³²¹ en een uitstekende uitlaatklep voor een hechte, gesloten gemeenschap zoals de BVD. Opvallend is hoeveel getuigen nog over het cabaret spreken.³²² Via het cabaret konden BVD'ers namelijk de draak steken met hun leidinggevenden en het management van de dienst, op een ludieke manier indirecte kritiek leveren, zingen en dansen, en voordrachten geven.³²³ Het was *hartstikke leuk, echt hilarisch*,³²⁴ *om niet te missen*.³²⁵ Humor was een belangrijke samenbindende factor binnen de BVD.

Het belang van humor bleek niet alleen uit de populariteit van het cabaret, maar ook uit de grappen op kleinere schaal. *De practical jokes die werden uitgehaald, die logen er ook niet om*.³²⁶ Zo kwam een BVD'er eens terug van zijn vakantie en stonden al zijn spullen en meubels in het invalidentoilet, dat aan zijn kamer grensde, tot groot vermaak van zijn collega's.³²⁷ Ook bestaat een vals dossier uit 1948, met *Spoed!* gemerkt, waarin een collega als grap beticht wordt van colportage voor de communistische krant 'De Waarheid'. Het ging om *een zeer geraffineerd meisje met een masker van innemendheid*, schreef haar chef, maar *het verwondert mij niet! Haar gezicht stond mij nooit aan*. Er gebeurde niets ernstigs met dit geraffineerde meisje. Het rapport was een cadeau voor haar verjaardag.³²⁸ Deze grappen zouden in de jaren negentig minder vaak voorkomen. Het midden van de jaren negentig was volgens sommigen, ook op dit gebied, een keerpunt. De sfeer werd *formeler, meer ambtelijk*.³²⁹

2. ZORGZAAMHEID

Binnen de BVD zorgden mensen goed voor elkaar. Men deelde zijn wel en wee, soms uitvoerig. Ook dit gebeurde ongeorganiseerd onder collega's, en georganiseerd, wanneer bijvoorbeeld de bedrijfsmaatschappelijk werkster of de bedrijfsarts hielpen.

Het was een soort automatisme van mensen om elkaar bij te springen, vertelt een getuige met stelligheid.³³⁰ Het verhaal van een BVD'ster, die in 1978 bij de dienst kwam, beaamt dit. Ze vertelt over een keer dat ze langere tijd ziek was.

Ik ben zelf een jaar ziek geweest. [...] Meestal als je ziek bent, zijn mensen de eerste paar maanden nog vriendelijk. Maar ik ben een jaar lang door de collega's uit allerlei hoeken met kaartjes, fruitmanden, telefoontjes, ga zo maar door, [overspoeld]... Dat ik op den duur dacht van 'ik ben er even helemaal klaar mee!'. [...] [Een collega] was toen mijn contactpersoon. Het werd veel en ik voelde me niet zo lekker, dus [die collega] stroomlijnde dat allemaal.³³¹

Een andere BVD'ster van dezelfde generatie herinnert zich hoe ze zich op een dag verslapen had. Ze lag in die periode in scheiding en haar afwezigheid wekte meteen de bezorgdheid bij haar collega's. Al snel stond een collega voor haar deur aan te bellen, 'gaat het goed met je?' en 'wat is er aan de hand?'.³³²

Een BVD'ster, in 1993 bij de dienst begonnen, vertelt over de keer dat ze in de jaren negentig een spier had gescheurd. Ze moest toen nog haar appartement opknappen.

Er zijn gewoon de hele tijd mensen komen helpen! En vanaf dag één ... Op een gegeven moment werd ik gebeld. Ik had toen extra vrij genomen. Het schoot niet op. Er moest zoveel gebeuren met dat huis. Veel meer dan ik had verwacht. Het was een puinzooi. Ik werd gebeld [...] en die [collega] vroeg 'hoe gaat het met je huis?' en ik zei 'nee, vreselijk! [...] het is nog lang niet klaar!' [...]. 'Ok, we zijn er met een uurtje', [antwoordde hij vastberaden, met een zware stem]. En toen stond daar dus de halve afdeling [operaties] te behangen! En dat soort dingen gebeurde voortdurend, echt voortdurend. [...] Kijk, de naaste collega's kun je altijd aanspreken om wat dingen voor je te doen. Dat heb je bij iedere afdeling wel. Maar het was hier de hele dienst.³³³

Ook in meer georganiseerde vorm zorgden BVD'ers voor elkaar. In de jaren vijftig was daar de Commissie Onderlinge Band (COB) voor. Bij overlijden van familieleden, ziekte, huwelijken en jubilea sprong de COB in met cadeautjes en soms geld.³³⁴ In 1955, bijvoorbeeld, overleed een mannelijke collega. De dienst zamelde vervolgens geld in voor zijn weduwe. *Uitdrukkelijk wensen wij te verklaren*, schreef 'Het Spionnetje', *dat met deze inzameling wordt beoogd de bevestiging van de band tussen ons allen en niet het voorzien in sociale behoefte.*³³⁵ Maar ook collega's die wel een sociale of financiële behoefte hadden, konden aankloppen bij hun werkgever. In 1953, bijvoorbeeld, riep 'Het Spionnetje' BVD'ers op, die niet genoeg geld hadden om in de kantine te eten, om zich te melden. De dienstleiding had *een zodanige regeling [...] kunnen treffen, dat het voor hen geen bezwaar meer zal vormen, om iets uit de kantine te betrekken.*³³⁶ Ook probeerde de BVD zijn medewerkers te behoeden voor allerlei soorten onheil, zoals het

opbouwen van schulden, de gevaren van een onbekende babysitter in huis en geen of slechte huisvesting.³³⁷ Daarnaast was ook een gezond lichaam belangrijk. De bedrijfsarts liet in het interne blad van de ontspanningsvereniging regelmatig van zich horen om BVD'ers aan te moedigen meer te sporten. *Beoefen sport! Op ter keuring!*³³⁸ Ook een sportcommissie mengde zich in de lichamelijke gezondheid van BVD'ers,³³⁹ en in 1963 gaf de dienstleiding toestemming om eens per week het werk om half vijf te staken en te gaan sporten.³⁴⁰ In de jaren zestig namen de oproepen tot sport toe, soms toegespitst op de BVD. *Bent U Bol, Vet of Dichtgegroeid, doe dan mee ...*,³⁴¹ of de oprichting van *Bedrijfs hockey (Voor Doordouwers)* in 1987.³⁴²

Het werk bij de BVD, een gesloten club met geheimhoudingsplicht en hechte collegiale banden, kon tot psychische druk leiden. Dan kon zorgzaamheid onder collega's soms niet voldoende zijn. Psychische problemen waren niet alleen vervelend voor de werknemer zelf, maar ook voor de BVD als organisatie. BVD'ers konden namelijk chantabel worden en daarmee gevaarlijk voor de geheimen die ze bij zich droegen. Voor de psychische zorg van zijn mensen had de dienst daarom een bedrijfsarts ingehuurd en een bedrijfsmaatschappelijk werkster in dienst genomen.

Mannen gingen met hun persoonlijke problemen meestal naar de bedrijfsarts en vrouwen naar de bedrijfsmaatschappelijk werkster. *Als man en als BVD'er naar een vrouw [de bedrijfsmaatschappelijk werkster] gaan met je problemen ... dat deed je toch niet*, vertelt een voormalig bedrijfsarts, met een ironische ondertoon, over de jaren zeventig, tachtig en negentig. *Je niet lekker voelen, dat kon. Maar problemen hebben kon niet.*³⁴³ zou volgens hem het adagium van de mannelijke BVD'er zijn.

Tot in de jaren zeventig was er steeds één bedrijfsmaatschappelijk werkster, zonder ondersteuning. Samen met de bedrijfsarts ontfermden ze zich over werknemers met oorlogstrauma's, huwelijksproblemen, familieproblemen, alcoholverslavingen, geldproblemen, ziektes, overlijdensgevallen, problemen met geheimhouding, ongeoorloofde verliefdheden op het werk en homoseksualiteit waar men niet voor uit wilde komen. Hoewel de materiële problemen op de voorgrond stonden, zag de bedrijfsmaatschappelijk werkster vaak de geestelijke noden die daar schuil achter gingen. In 1965 had ze gemiddeld 125 cliënten per half jaar.³⁴⁴

Weinig getuigen hebben gesproken over hulp en steun die ze van de bedrijfsmaatschappelijk werkster of bedrijfsarts kregen. Maar de twee mensen die er wel en uitvoerig over hebben gesproken, waren positief.³⁴⁵ Een voormalig BVD'er, die in de jaren vijftig en zestig worstelde met huwelijksproblemen en oorlogstrauma's, benadrukt in ons gesprek meerdere keren hoeveel begrip hij van de bedrijfsmaatschappelijk werkster en de dienstleiding gekregen had. *Ze hebben me dus van alle kanten gesteund. Van alle kanten, echt waar,*³⁴⁶ herhaalt hij meerdere keren in ons gesprek.

Sommige leidinggevenden konden, volgens een enkeling, niet altijd begrip opbrengen voor psychische problemen. Een oud-BVD'er vertelt over de jaren zeventig en tachtig. Bij psychische ondersteuning hebben veel leidinggevenden bij de BVD *altijd achterop gelopen*. Ze gingen er, volgens hem, vaak vanuit dat wie bij de dienst was binnengekomen, sterk in zijn schoenen stond. Mensen die niet sterk in hun schoenen stonden, durfden daar daarom moeilijk voor uit te komen. De verhoudingen waren, volgens hem, juist vrij hard. *Dus als je dan wel eens bij je baas kwam*, herinnert hij zich, *en zei 'ja, het gaat wat moeilijk, ik voel me niet zo goed...'* Dan kon deze antwoorden: *'Ga maar naar de*

bedrijfsarts en verder geen geouwehoer, en volgende week weer aan het werk. Volgens deze vroegere BVD'er, die in 1966 bij de dienst kwam, vonden velen binnen de dienst dat alleen *watjes* hun toevlucht zochten tot de bedrijfsmaatschappelijk werkster.³⁴⁷

Of de bedrijfsmaatschappelijk werkster nu voor *watjes* was of niet, ze had in de jaren zestig en zeventig een breed takenpakket en zat niet om werk verlegen. In geval van ziekte ging ze meestal op bezoek bij de zieke, met een bloemetje of iets anders. *Mensen die het heel beroerd hadden, dan nam ik wel een kippetje mee, of geld mee. Van mezelf.*³⁴⁸ Eind jaren zestig kwam een sociaal fonds voor dat soort gelegenheden en hoefde ze geen kippetjes of bloemetjes uit haar eigen zak meer te betalen. Als BVD'ers geldproblemen hadden, ging de bedrijfsmaatschappelijk werkster naar banken toe om *voor die jongens op te komen*. En als BVD'ers onder behandeling waren van artsen buiten de dienst, ging de bedrijfsmaatschappelijk werkster op pad om met deze artsen te praten en te zeggen *dat ze niet veel te vertellen hadden*. Oftewel, de arts zou zijn patiënt niet te indringend moeten bevragen over zijn persoonlijk leven. Ook als iemand bijkwam in een ziekenhuis, zou kunnen gaan ijlen en daardoor gevoelige informatie zou kunnen verklappen, stond de bedrijfsmaatschappelijk werkster paraat. Ze vervulde een persoonlijke, veelzijdige rol ten opzichte van haar BVD'ers, en een behendige, diplomatieke rol ten opzichte van de mensen die haar BVD'ers in een benarde positie konden brengen.

Ook homoseksualiteit kwam bij de bedrijfsmaatschappelijk werkster en de bedrijfsarts ter sprake. Het kon een probleem zijn. Als de persoon zich er voor schaamde en het liever verborgen wilde houden, zou hij chantabel kunnen zijn en zouden staatsgeheimen bij hem of haar niet veilig zijn. Homoseksuele werknemers, die op die manier over hun seksuele voorkeuren toedden, spraken soms met collega's, maar toch meestal met de bedrijfsarts of de bedrijfsmaatschappelijk werkster. Deze twee mensen waren namelijk gebonden aan hun beroepsgeheim. Een voormalige bedrijfsarts herinnert zich over de late jaren zeventig dat hij *met enige regelmaat mensen [sprak], die homoseksueel waren of lesbisch, en die dat strikt voor de omgeving, ook voor collega's, geheim hielden, maar die er wel problemen mee hadden.*³⁴⁹

Oplossingen waren er wel voor deze mensen. Een homoseksuele werknemer kon binnen de BVD bijvoorbeeld een andere functie krijgen waarbij hij met minder gevoelige informatie omging. Als hij daar niet in geïnteresseerd was, kon de BVD hem ook aan een andere werkplek binnen de overheid helpen.³⁵⁰ Maar natuurlijk waren er ook homoseksuele BVD'ers die zich niet schaamden voor hun seksuele voorkeuren. Zij bleven wel bij de dienst.³⁵¹ Daarbij kwamen vrouwelijke werknemers eerder openlijk en zonder schaamte uit voor hun geaardheid dan mannelijke werknemers.³⁵²

3. DE SCHADUWZIJDE

Het sterke groepsgevoel binnen de BVD met zijn zorgzaamheid en actief sociaal leven had ook een keerzijde. Hoewel de meeste getuigen ook over deze keerzijde spreken, hebben ze toch, al terugblikkend, vooral oog voor de positieve zijden van het groepsgevoel. Roddels en vetes, een *old boys network*, en het moeizaam geven en verdragen van kritiek hoorden ook bij de BVD.

Natuurlijk kon niet ieder het even goed met elkaar vinden. Een chauffeur, die wel eens een lastig persoon moest vervoeren, loste dat probleem op zijn eigen manier op. *Ik had bijvoorbeeld een man die erg druk praatte, vertelt hij, en als het dan koud was 's winters, dan zette ik de kachel hoog en dan werd het warm en dan viel hij in slaap en dacht ik: 'zo, daar ben ik vanaf!'*³⁵³

Maar zo'n probleem met een vervelende collega loste niet iedereen op deze onschuldige manier op. BVD'ers zaten *toch wel op elkaars lip* en iedereen wist *alles over iedereen*.³⁵⁴ De dienst was namelijk *gesloten, erg gesloten*.³⁵⁵ Veel mensen verloren zich in geroddel.³⁵⁶ Liaisons of verhoudingen tussen BVD'ers zorgden voor veel gespreksstof, vooral als het tussen getrouwde mensen was. En de sociale controle was sterk. *Het was een dorp*, vertelt een vroegere BVD'ster uit 1978. *En als je je poot verkeerd links had gezet, dan wist ook meteen de hele zoot dat je je poot verkeerd links had gezet. [...] Dat was natuurlijk dan wel de keerzijde, zeg maar: het roddelcircuit.*³⁵⁷

Die roddels ontaalden, in een minderheid van de gevallen,³⁵⁸ in *haat en nijd [en ruzies], heel duidelijke spanningen, soms vetes*.³⁶⁰ Aan het einde van de jaren tachtig hoopten velen dat de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen wat dat betreft tot een *opruiming* zou leiden. Mensen gebruikten toen woorden zoals 'disfunctioneren', 'onbetrouwbaar' en 'schandelijk' over vaak hoger geplaatste collega's.³⁶¹

Naast deze vetes bestond in de jaren tachtig een zogenaamd *old boys network*.³⁶² Het was sociale kartelvorming waarin men elkaar de bal toespeelde. Een vroegere BVD'er uit 1979 vertelt hierover.

*In die tijd [...] was er zo'n kliek van vijf, zes, zeven man die altijd met elkaar aan tafel zaten, altijd met elkaar optrokken, en elkaar enorm in de gaten hielden: van als jij een stapje verder of hoger komt, dan moet ik dat tijdig weten want daar kan ik wel eens de dupe van worden. En daarmee zijn ze allemaal op goeie posities terecht gekomen. En dan laten ze elkaar dan ook weer los. Zeker een old boys network. [...] Beetje dat receptiegedrag, in de buurt van de directeur staan. [...] Toch een beetje aanschurken tegen degene van wie je ooit afhankelijk kan worden. Dat zal ergens anders ook wel zo zijn hoor, maar ik [had] wel eens meer onafhankelijk denken en onafhankelijk gedrag willen zien. Dat is natuurlijk heel persoonlijk, hoor.*³⁶³

Ook een vroegere BVD'ster uit de latere generatie van de jaren negentig, verwijst naar de BVD als *een duidelijke netwerkorganisatie*,³⁶⁴ wat enig verband heeft met een *old boys network*. Samenwerking hing sterk af van sociale contacten. Maar, in tegenstelling tot haar oudere collega, bedoelt zij het hier ook positief. Het zou tot flexibiliteit in het werk hebben geleid.

Een andere schaduwzijde van de hechte, vriendschappelijke banden was dat veel BVD'ers het moeilijk vonden om kritiek te uiten op hun collega's. Vaak waren ze er namelijk bevriend mee of waren de contacten niet strikt zakelijk. *Daar ontbrak het aan*, vertelt een vroegere BVD'er uit 1961, *aan moed bij afdelingshoofden om mensen kritisch te bekijken en te beoordelen. [...] Dat werd helemaal niet vaak gedaan omdat ze over het algemeen niet durfden te zeggen wat ze van een medewerker vonden. Dat was de ambtenarencultuur.*³⁶⁵

Fouten konden met de mantel der liefde worden bedekt, beaamt een ander over de jaren zeventig en tachtig.³⁶⁶ Dan was er altijd wel iemand die dat weer recht kon breien. [...] Dat ging ook wel zo ver dat medewerkers die eigenlijk niet goed functioneerden – die waren er natuurlijk ook; je kan niet alleen maar hartstikke goede mensen hebben – die werden aan alle kanten afgeschermd en de hand boven het hoofd gehouden.³⁶⁷ De reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen heeft er voor gezorgd dat de contacten zakelijker en dus minder persoonlijk werden.³⁶⁸

De moeizame uiting van kritiek viel samen met de moeizame acceptatie van kritiek, van binnen en buiten de dienst. Een voormalig BVD'er vertelt dat het management en de dienstleiding hun werknemers weliswaar aanmoedigden kritiek te uiten – *kom maar op met die kritiek*. Maar als die kritiek dan kwam, verliep de ontvangst toch moeilijker dan de uitnodiging deed verwachten.³⁶⁹ Een andere voormalige BVD'er herinnert zich dat de BVD ook kritiek van buiten, van de politiek of media, moeilijk accepteerde. De kameraadschappelijkheid zorgde ervoor dat je je ook sluit op momenten dat nuance op zijn plek zou zijn. Hij bedoelt daarmee dat de BVD bij dergelijke kritiek zich vaker had kunnen afvragen *'ja, maar goed, we worden wel in een kwaad daglicht gezet [...], maar snijdt het misschien toch ook wel een beetje hout?'*³⁷⁰ Deze oud-BVD'er weet zo'n reactie aan het familiegevoel binnen de BVD waardoor de dienst kritiek op 'de familie' moeilijker ter discussie stelde. Overigens moeten we niet vergeten dat tot in de jaren negentig die kritiek uit vooral de media veel negatiefs bevatte.

4. OORZAKEN

Het werk bij de BVD bevorderde het groepsgevoel en de onderlinge verbondenheid. Dat kwam door bepaalde eigenschappen van het werk. Afzonderlijk kwamen deze eigenschappen ook bij andere organisaties voor, maar een combinatie was zeldzamer. Het waren er nogal wat. Zo heerste er een gevoel van exclusiviteit, dat op verschillende manieren werd gevoeld. Ook de soms moeilijke relatie met de buitenwereld zorgde voor een duidelijk 'wij'-gevoel. De groep bleef bovendien overzichtelijk doordat de omvang van de dienst lange tijd stabiel bleef. Daarnaast verboederde de gezamenlijke gedrevenheid voor aandachtsgebieden, juist omdat deze lange tijd constant en voorspelbaar bleven. En tenslotte hield de saamhorigheid zichzelf in stand door de aard van het werk bij de BVD: de leuke mensen en het lange dienstverband hielden een groepsgevoel levend; saamhorigheid zorgde voor veiligheid en veiligheid vereiste, op zijn beurt, een zekere saamhorigheid; en door de geheimhoudingsplicht kon het moeilijk zijn voor BVD'ers om buiten de dienst sociale contacten te behouden, waardoor men zijn sociale heil vooral binnen de dienst zocht.

Een blik, ten eerste, op het gevoel van exclusiviteit dat op verschillende manieren in stand gehouden werd, en zorgde voor een zekere lotsverbondenheid. We zagen het bij het protest over dienstfeesten toen, vanaf het midden van de jaren zeventig, echtgenotes voortaan welkom waren en deze feesten niet meer voor uitsluitend BVD'ers waren. Ook onregelmatige werktijden, zoals sommige afdelingen die hadden, zorgden voor een gevoel van exclusiviteit en afzondering.³⁷¹ Daarnaast heerste breder binnen de dienst het gevoel dat het werk van de BVD nagenoeg uniek was. Mensen ontleenden

hier trots aan. Ze waren trots op hun werk,³⁷² en op *dat bijzondere, dat onherkenbare, clandestiene bijna ...* dat zorgde voor een gevoel van uitverkoren verbondenheid.³⁷³ Iets bijzonders, onherkenbaars en exclusiefs had ook de uitbetaling van het salaris, die tot 1986 in contanten gebeurde. Toen daar een eind aan kwam, concludeerde een BVD'er teleurgesteld, zou de dienst voortaan tot *het grauw der ambtenaren* behoren.³⁷⁴ Daarnaast moesten bijna alle BVD'ers zich houden aan een geheimhoudingsplicht over (de inhoud van) het werk. Die gezamenlijke geheimhouding versterkte dat gevoel van exclusiviteit nog verder. Een voormalige BVD'er, in 1991 in dienst getreden, legt dit gevoel in eigen bewoordingen uit.

[Een wereld] waarin je je kon uitleven in geheim werk en toen nog met heel veel mythen en magie was omhuld. Het doen van speciale dingen waar niemand anders weet van mocht hebben ... Waarop de cultuur ook heel sterk was gericht op het niet naar buiten laten merken dat je voor de BVD werkte. Dat soort kenmerken ... die in die zin ook dwongen of leidden tot een gemeenschapsgevoel. Een incrowd die weet hoe het zit en een buitenwereld die niets weet en het ook niet mag weten.³⁷⁵

Gezamenlijke geheimen verboederden onderling, maar verhoogden ook de muur naar de buitenwereld. De BVD was een buitenbeentje. Dit had niet altijd een positief effect op het beeld dat men buiten de dienst van de BVD had. Een gebrek aan wederzijds begrip tussen de BVD aan de ene kant, en de media en politiek aan de andere kant, was lange tijd een terugkerend verschijnsel. Binnen de BVD was dit nog een reden voor verbondenheid. *Naar buiten toe was er een wij-gevoel als dienst*, vertelt een voormalig BVD'er die van 1966 tot 1990 bij de dienst werkte. *Je las ook in de krant wanneer er weer afgegeven werd op de dienst. Dat verboedert ook.³⁷⁶* Het leidde ertoe dat *wij ons sociaal erg richtten op [onze] collega's*, beaamt een ander.³⁷⁷ Diensthoofd Pieter de Haan (1977-1986) vond de saamhorigheid *een compensatie voor de kritiek die je van 'buiten' krijgt.*³⁷⁸ Ook in de jaren negentig, toen Arthur Docters van Leeuwen zijn BVD meer liet aansluiten op de behoeften van de 'klant' van de dienst, heerste er een *wij/zij-gevoel*. Dat zou ook komen, voor een vroegere BVD'er uit die negentiger jaren, omdat de dienst een 'frontlijnorganisatie' was, zoals de politie dat ook was.³⁷⁹

Ook de overzichtelijke grootte van de BVD verhoogde de saamhorigheid. *Je kende toen [...] iedereen*, vertelt een vroegere BVD'er die begin jaren zeventig bij de dienst kwam.³⁸⁰ Bijna alle andere getuigen waren het met hem eens. Zo herkende in de zestiger jaren de beveiliging iedere BVD'er van gezicht, naam, alias en soms stem. De dienst telde toen ongeveer 650 werknemers. Die herkenning was lange tijd de beveiliging bij de ingang.³⁸¹ Ook uit de jaren negentig herinnert een vroegere BVD'ster zich hoe vreemd het was om een onbekend gezicht te zien.

Ik weet nog wel dat ik met [een collega] over de gangen liep en dat we toen iemand zagen die we [...] allebei niet kenden. Dat vonden we enorm verdacht en toen zijn we achter hem aangegaan om te kijken wie het was, waar hij naar binnen ging en met wie hij ging praten. En toen zagen we dat hij bij een collega naar binnen liep, waar hij meteen op een stoel werd gezet en waar hij meteen mee in gesprek ging. En toen dachten we 'dan is het goed'.³⁸²

Veel getuigen geloven dat een overzichtelijke omvang van de dienst, die het toestond om 'iedereen' te kennen, rond de 600 à 800 mensen lag. Ook diensthoofd Pieter de Haan vond het in 1979 het beste om zijn dienst van ongeveer 720 mensen zo min mogelijk te laten groeien, omdat dat ten goede komt aan de onderlinge homogeniteit.³⁸³ Maar deze ideale idee van 600 à 800 mensen is relatief, afhankelijk van de snelheid van de voorgaande groei en de mate waarin mensen aan de nieuwe omvang gewend zijn. In 1957 bijvoorbeeld, toen de dienst in zeven jaar tijd was verdrievoudigd naar ongeveer 650 mensen, beklagde de redactie van 'Het Spionnetje' zich dat onze Dienst [...] langzamerhand zo groot geworden [is] dat wij elkaar niet allemaal meer kennen.³⁸⁴ Vervolgens is de dienst tot in de jaren negentig tussen de 500 à 750 mensen blijven schommelen. Veel mensen waren aan die omvang gewend.

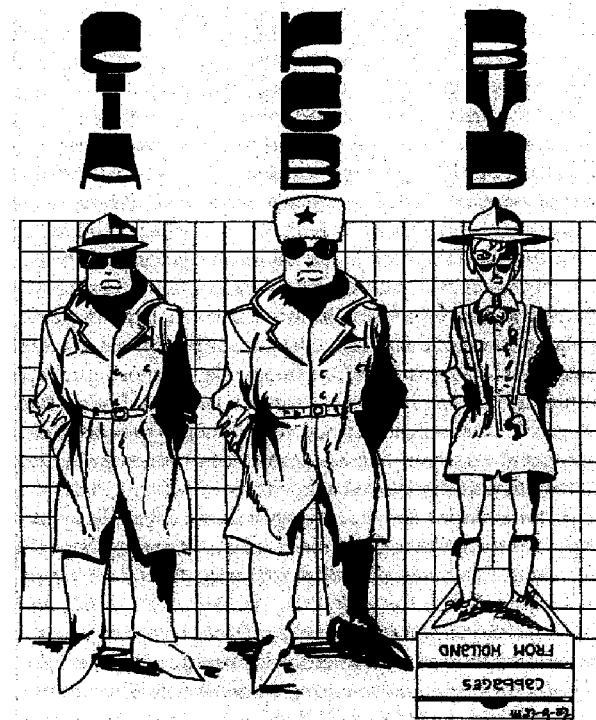
Niet alleen het gevoel van exclusiviteit, de relatie met de buitenwereld en de overzichtelijke omvang van de dienst zorgden voor onderlinge verbondenheid. Ook een constant dreigingsbeeld droeg hiertoe bij, dachten sommige voormalige BVD'ers.³⁸⁵ Lange tijd, tijdens een groot gedeelte van de Koude Oorlog, richtte de BVD zich op dreigingen met een zekere permanentie, voorspelbaarheid en constantie: het communisme en vervolgens het links activisme en inlichtingenactiviteiten voerden de boventoon. Zo zong, met de nodige zelfspot, het dienstcabaret in 1980.

*Wij bestreden fel het communisme
De partij stelt eigenlijk niets meer voor
Ons bestaansrecht heet nu terrorisme
En dus gaan we opgewekt weer door.*

*Gelukkig zijn er nog altijd spionnen
Naast al die satellieten rond de aard
Die vijand is nog steeds niet overwonnen
Hem op te sporen is ons alles waard.³⁸⁶*

Na de Koude Oorlog werd het dreigingsbeeld diffuser en tegelijkertijd, zoals we velen al hebben horen betreuren, het groepsgevoel minder sterk. Zou een permanente dreiging voor de democratie inderdaad een sterker groepsgevoel hebben uitgelokt? Een constante, permanente dreiging uit een bepaalde hoek is gemakkelijker te onderscheiden dan een nieuwe dreiging uit een onbekende hoek. Deze is dus duidelijker. Een duidelijke dreiging zorgt er op zijn beurt voor dat gedrevenheid voor het werk gemakkelijker te onderbouwen is. Enthousiasme kost minder moeite en wordt breder gedragen. Via deze redenering is het inderdaad aannemelijk dat een constante dreiging tot een sterker groepsgevoel heeft geleid.

Zo vertelt een vroegere BVD'er dat iedereen basically dezelfde motivering [had] van 'joh, we hebben een democratie en die moeten we houden'.³⁸⁷ Een heleboel mensen waren, volgens hem, heel erg gemotiveerd. Ook Arthur Docters van Leeuwen vertelde, in één van zijn eerste interviews in 'Het Spionnetje', dat hem opgevallen was dat gemotiveerdheid een duidelijke trek binnen de Dienst is, hoewel ook een zeer aanzienlijke groep mensen gedemotiveerd was. Toch blijft de groep gemotiveerden naar mijn mening in ieder geval groter dan die bijvoorbeeld op het departement [van Binnenlandse Zaken] of bij de politie, vertelt hij. Je merkt dat duidelijk. Als er eens een keer iets mag, dan maakt men er ook

Zelfspot bij de BVD (SSA AIVD, Het Spionnetje, September 1987)

meteen iets van. Men doet dan méér. Dat zijn echt tekenen van levenskracht die je niet in elke organisatie tegenkomt. Want ik mag toch wel zeggen dat ik, vanuit de verschillende functies die ik heb gehad, uit een brede ervaring kan spreken.³⁸⁸

Velen voelden dus die gedrevenheid. Het was een breed gedragen gevoel. En het droeg bij aan de onderlinge verbondenheid. Een BVD'er die in 1979 bij de dienst kwam, omschrijft dat verband tussen gedrevenheid en saamhorigheid uitvoeriger.

Je hoort allemaal bij elkaar en je bent met dezelfde goede zaak bezig en dat schept wel een band. Dat was een grote overeenkomst met alle onderlinge afdelingen. Je bent gezamenlijk met één ding bezig. [...] Je was met een hele grote en goede zaak bezig. Dat was de samensmedende factor. [...] Er werd veel overgewerkt en er werd helemaal niet moeilijk over gedaan, dat deed je gewoon. En je zag later wel of je die uren terug kon krijgen. Er moest nu iets gebeuren, en daar gaan we met zijn allen achter staan. Die saamhorigheid... [...] Toen wilde iedereen bij die dienst, als dienst. Je had mensen die specifiek bij de dienst wilden werken omdat die dienst er was. En [het was] niet een club ambtenaren die gemakkelijk hun werkzaamheden inwisselden voor andere werkzaamheden. Dat is het grote verschil.³⁸⁹

Ook anderen vertelden over het gemakkelijk overwerken, het élan wanneer het werk het vroeg.³⁹⁰ *Als we er moesten zijn, dan waren we er: was er een calamiteit, dan kwam iedereen opdruiven, geen punt, dag en nacht werken ...*³⁹¹

Naast het gevoel van exclusiviteit, de soms moeilijke verhoudingen met de buitenwereld, en de gezamenlijke gedrevenheid, hield het groepsgevoel ook zichzelf in stand. De vraag is dan of de kip of het ei eerder kwam. Zo was er, volgens een voormalig BVD'ster die midden jaren zeventig bij de dienst kwam, een sterk esprit de corps omdat er *gewoon heel leuke mensen bij[zaten]* en ze plezier met elkaar hadden.³⁹²

Maar het groepsgevoel was ook een soort *veiligheidsgarantie*.³⁹³ Typerend is bijvoorbeeld de zorgzaamheid, maar ook de voorzorg om afpersing van BVD'ers te voorkomen. De dienst deed zijn best zijn mensen ervan te behoeden te veel geld te lenen, maar in plaats daarvan ze aan te moedigen vooral te sparen. *Na 2 maanden merkt U niet eens meer dat U spaart*, luidde een hoopvolle aansporing in het interne blad van de ontspanningsvereniging in 1953, *en zorg ervoor in het begin maandelijks niet te veel geld in te leggen*.³⁹⁴ Later volgden er nog veel oproepen met dezelfde inhoud.³⁹⁵ De behoefte aan veiligheid verschool zich ook achter een oproep in het interne blad uit 1953 om babysitters te werven. *Alleenwonenden, die niet de zorg hebben over een gezin, maar vaak genoeg hun avonden door [...] brengen in een ongezellig pension of dergelijke konden zich opgeven om voortaan op kinderen van collega's te passen. Wij staan altijd voor het probleem, luidde de uitleg, dat wij als leden van deze dienst niet iedereen in onze woning kunnen toelaten. Indien Uw gezin grote dochters of zoons telt, dan kunnen deze uiteraard ook als beschikbaren worden opgegeven. Denkt U hier eens over na*.³⁹⁶ Nog een voorbeeld is een waarschuwing in het interne blad van de ontspanningsvereniging van 1956 *dat men hoede zich er voor, niet meer tegen zijn werk te zijn opgewassen. Bouw Uw leven [...] zo op, dat U niet in druk komt. Praat Uw moeilijkheden uit met een collega of chef en maak vooral geen misbaar in de werkgroep, waaraan U dreigt te ontzinken*.³⁹⁷ Ook stress kon namelijk instabiel en daardoor chantabel maken.

Het feit dat je elkaar zo goed kende, legt een voormalig BVD'ster uit, *dat is echt nodig voor het goed functioneren van een veiligheidsdienst. [...] Je voelt je ook verantwoordelijk tegenover elkaar. Je zult niet snel in de fout gaan*. Door het geheime, gesloten en noodzakelijk veilige karakter van de dienst waren BVD'ers op elkaar aangewezen, konden ze op elkaar vertrouwen, en zorgden er op deze manier voor dat persoonlijke problemen minder snel of niet escaleerden.³⁹⁸

Het lange dienstverband was een andere reden waarom mensen elkaar zo goed kenden, zich met elkaar verbonden voelden en de dienst dus minder snel verlieten. Dit lange dienstverband had bovendien het voordeel dat de BVD weinig mensen met zijn keukengeheimen zag vertrekken. BVD'ers die vertrokken waren zaten niet meer bij de dienst, *daar heb je geen grip meer op, die zijn opgegaan in de massa*.³⁹⁹ De lange introductie- en stageperiodes lieten bijvoorbeeld zien dat de dienst er niet van uitging dat zijn nieuwe mensen hun loopbaan snel elders zouden vervolgen.⁴⁰⁰ *Dat was geen job hopen van dat doen we eens een jaar of vier vijf en staat leuk op je CV*, legt een getuige uit 1969 uit. *Eenmaal bij de BVD is altijd bij de BVD. Dat gold vrijwel voor iedereen [...]. Nou was het bij de BVD ook veel leuker dan bij welke andere overheidsorganisatie. Dat was ook heel simpel*.⁴⁰¹

Een duidelijke verandering in de lengte van het dienstverband bemerkt deze getuige tijdens de periode van Arthur Docters van Leeuwen. Mensen zouden vanaf toen minder lang bij de BVD blijven werken dan voorheen het geval was. Ook elders in Nederland bleven mensen toen minder lang bij dezelfde werkgever werken.

Een laatste reden voor de saamhorigheid binnen de dienst was, volgens sommige getuigen, de beperkte sociale kring die relatief veel BVD'ers buiten de dienst onderhielden.⁴⁰² *Een BVD'er wendt zich niet zo snel tot een buitenstaander om te kunnen praten over zijn problemen*, legde een bedrijfsmaatschappelijk werkster in 1986 uit. Hierdoor kon een BVD'er vereenzamen als hij bijvoorbeeld ziek was en lange tijd niet op de dienst kon komen.⁴⁰³ Daar was vooral de geheimhoudingsplicht schuldig aan. Het was namelijk niet zo gemakkelijk om voor een grote kennissen- en vriendenkring vol te blijven houden dat men ergens anders werkte. Een dubbelleven, in verschillende mate naargelang de functie, was vermoedend. Veel BVD'ers leefden daarom wat meer teruggetrokken.⁴⁰⁴

Sommigen [...] waren inderdaad een beetje panisch om de vraag te krijgen 'waar werk je, wat doe je?', maar de meesten waren toch normale mensen die daar als evenwichtige figuren wel mee wisten om te gaan. Dus het waren niet allemaal doetjes, die omvielen als je er even tegenaan stootte. [...] Het waren over het algemeen wel mensen die wel wisten wat ze deden en waar ze mee bezig waren, maar die zochten natuurlijk niet de problemen op.⁴⁰⁵

De façade die veel BVD'ers in de buitenwereld staande moesten houden, kon lastig zijn. Daar stak het contact met collega's, waar zelden nieuwsgierige vragen van te verwachten waren, gemakkelijk en spontaan bij af. Veel BVD'ers namen dan ook bij collega's hun sociale toevlucht. *Als je onder elkaar bent, praat dat ook makkelijker. [...] Het had iets heel eigens*, vertelt een voormalig BVD'ster die in 1974 bij de dienst was gekomen.⁴⁰⁶ *Je [kon] buiten de muren [...] niet over je werk praten. Dat [kon] binnen wel, tot op zekere hoogte uiteraard. Dus dat scheidt al een band, vult een ander uit dezelfde generatie aan*.⁴⁰⁷

5. CONCLUSIES

Wat was er nu zo bijzonder aan de BVD dat die lotsverbondenheid, die saamhorigheid zou kunnen verklaren? Externe en interne geheimhouding, geslotenheid en veiligheid hoorden bij het werk van de BVD. De dienst had deze voorwaarden, in veranderende mate, nodig om zijn werk te kunnen doen. Arthur Docters van Leeuwen zou rond 1990 de nadruk leggen op een andere voorwaarde, ogenschijnlijk tegengesteld aan de andere voorwaarden: openheid. De gevolgen hiervan gaven sommigen de indruk dat het groepsgevoel eronder leed.

Geheimhouding, geslotenheid en veiligheid zorgden voor verbondenheid. Deze drie kenmerken leidden ook tot een gevoel van exclusiviteit ten opzichte van de buitenwereld. Dat kwam door de geheimen waar men alleen bij de BVD weet van had, en door het soort werk. Die exclusiviteit, die men met anderen niet kon delen, bemoeilijkte het

contact met mensen buiten de BVD. Hoe minder men zijn leven buiten de dienst kon delen, hoe meer men dat binnen de dienst deed. Hoe hechter de persoonlijke banden binnen de dienst waren, hoe enthousiaster men werd, hoe langer men wilde blijven. En enthousiasme, opvallend binnen de BVD, zorgde voor gedrevenheid, ook typerend voor de dienst. Ook humor en zelfs geroddel speelden een belangrijke samenbindende rol, die de geslotenheid van het werk konden verlichten. De saamhorigheid was dus via verschillende wegen met zichzelf verweven. Saamhorigheid hield zichzelf voor een groot deel in stand.

Maar geheimhouding, geslotenheid en veiligheid creëerden niet alleen saamhorigheid. Ze doorkruisten haar ook. Dat gebeurde bijvoorbeeld door de interne geheimhouding, die leidde tot gecompartmenteerde afdelingen. Als BVD'ers uit verschillende afdelingen bij elkaar kwamen, waren de gevolgen van de interne geheimhouding merkbaar. Ze vormden een rem op het vrijelijk spreken over werk met collega's van andere afdelingen.

Een splitsing, door alle afdelingen heen, ontstond ook door de leeftijdsverschillen. Dat gebeurde vooral bij grote golven van nieuw, jonger personeel zoals in de jaren zeventig en tachtig. Jongere BVD'ers voelden zich soms meer verbonden met hun leeftijdsgenoten, ook uit andere afdelingen, dan met hun oudere naaste collega's binnen dezelfde afdeling. Zij verdeelden de saamhorigheid van hun oudere mentoren en creëerden een nieuw groepsgevoel.

3 LOYALITEIT

Die dienst heeft natuurlijk altijd mijn hart gehad, vertelt een voormalig BVD'er na een lange loopbaan van 1952 tot 1984.⁴⁰⁸ *Je was loyaal aan je werkgever, aan je collega's, en aan de taakuitoefening van de dienst. [...] Je was solidair en loyaal, dat zijn twee begrippen die als vanzelfsprekend waren geïnternaliseerd,* vertelt een ander die in 1973 bij de dienst kwam en uitlegt hoe men op dit gebied in elkaar zat. *Ik houd van deze dienst,* benadrukt een voormalig BVD'er uit 1980.⁴⁰⁹ Een vroegere BVD'ster uit 1986 voelt zich 'getrouwd' met de dienst.⁴¹⁰ En ook later plaatsvervangend diensthoofd Theo Bot, in 1991 bij de dienst gekomen, herinnert zich dat *het [...] een dienst [was] die toen wel [z]ijn hart heeft gestolen.*⁴¹¹

Waar kwam al dat gevoel vandaan? Waarom waren deze mensen zo gehecht aan hun dienst? Natuurlijk speelde de saamhorigheid, de loyaliteit aan collega's, een rol. Maar deze toewijding had meer met de organisatie te maken dan met de mensen die er werkten.

Laten we daarom ook stilstaan bij wat de 'organisatie' was. Waren het de doelstellingen van de BVD die voor die verknochtheid zorgden? Het belang of het bestaansrecht van de dienst? De manier waarop anderen de BVD zagen? De manier waarop BVD'ers zelf hun organisatie zagen of wilden zien? Of zorgden de goede contacten met collega's voor een loyaliteit aan de organisatie die hen bond?

1. LOYALITEIT ONDER DE LOEP

De gesproken oud-BVD'ers heb ik gevraagd wat ze onder loyaliteit verstonen en wat er van te merken was. Loyaliteit aan de BVD was, volgens de één, *een groot gevoel van verantwoordelijk[heid] in combinatie met professioneel enthousiasme.*⁴¹² Een gedeceerd en uitvoeriger antwoord geeft een andere voormalig BVD'er, die van 1961 tot 1982 bij de dienst heeft gewerkt.

*[Loyaliteit] betekende dat je drommels goed wist dat je met een verrekt belangrijke zaak bezig bent. Dat is punt één. Je beseft hoe noodzakelijk het is dat dit werk gedaan wordt. Als je dat niet beseft, moet je meteen weg gaan, anders komt er niets van terecht. En verder [...], dat is heel merkwaardig, automatisch richt je je dan op alle dingen die je [in je persoonlijke leven] in acht moet nemen om te zorgen dat er geen ongelukken gebeuren. Dus je hele burgerbestaan ... dat je geen dingen doet die dit in gevaar brengen.*⁴¹³

Loyaliteit aan de BVD was dus niet alleen de overtuiging dat de dienst nodig was. Het was ook het natuurlijke besef, de vanzelfsprekendheid waarmee men zijn persoonlijke leven aanpaste aan de risico's die schuilden in het werken met gevoelige informatie.⁴¹⁴

Dat verantwoordelijkheidsgevoel en het besef dat het werk van de BVD belangrijk was deden soms sterk van zich horen. Dat was vooral als zich een crisis voordeed of als de dienst veel kritiek van buiten te incasseren kreeg. Veel getuigen hebben gesproken over hoe zichzelf en collega's, zonder aarzeling, voor de dienst in de bres sprongen als het nodig was. Dat kon bijvoorbeeld tijdens het hoogtepunt van een actie of operatie zijn.

Wat mij verbaasde in het begin, een beetje [...] [dat] als er een actie kwam, [...] er niet naar tijden gekeken werd. Mensen bleven gewoon zitten en die bleven gewoon hun werk doen. Er werd niet gezeurd. Aan de andere kant, als je dan een uurtje later kwam, werd er ook niet gezeurd door je baas van 'waar blijf je'. Je had een enorme vrijheid. [...] Maar aan de andere kant krijgt de organisatie wel een hoop terug van de medewerkers, want ze blijven ook zonder dat ze allerlei moeilijke toestanden [moeten doorstaan]. Ze blijven gewoon. Ze werken. En dat is die betrokkenheid.⁴¹⁵

Ook een ander herinnert zich die betrokkenheid als zich een crisis voordeed.

We stonden [dan] als collectief, als dienst, [...] klaar om die crisis – voor zover je kunt spreken van een crisis, hoor, bleek achteraf – aan te pakken. [...] Dan staan mensen bijna van huis te bellen, tijdens kerst, naar kantoor, 'mag ik ook naar kantoor komen?'. Dus als er iets is wat op ons af komt [...], dan scharen de rijen zich.⁴¹⁶

Kritiek op de BVD was er regelmatig, vanuit de media en politiek.⁴¹⁷ Die kritiek vergrootte niet alleen de verbondenheid tussen collega's, maar ook de solidariteit van BVD'ers met de dienst. Door geheimhouding had de BVD, bij kritiek van buiten, de handen meestal gebonden. De dienst kon zich niet altijd verdedigen. Zowel het toelichten van (ogenschijnlijke) fouten als het uitdragen van successen had grenzen, omdat gedetailleerde uitleg de werkwijze te veel kon blootleggen. Ook deze onmacht versterkte de verbondenheid met de BVD. *Dan merk je, verduidelijkt een vroegere BVD'er over het effect van externe kritiek op de dienst, dat doet je enorm zeer. Want de dienst waar jij voor staat, die wordt in zijn integriteit aangetast. En op dat soort momenten voel je pas echt hoe loyaal en hoe betrokken je bent bij deze organisatie.⁴¹⁸*

De komst van Arthur Docters van Leeuwen zorgde, ook op het gebied van loyaliteit, voor veranderingen. Zelf herinnert Arthur Docters van Leeuwen zich een eerste gesprek met zijn plaatsvervanger Ton Kievits, waarover hij vertelt: *Hij zei meteen – hij zat nog niet eens – 'als je het maar weet: ik ben getrouwd met de dienst'. Dat vond ik wel leuk.⁴¹⁹* Hoewel Docters van Leeuwen zo een betrokkenheid wel kon waarderen, hadden anderen de indruk dat na zijn komst zo'n engagement juist ontmoedigd werd. *De oriëntatie op het werk van de dienst [...] werd anders, veel losser, herinnert een voormalig BVD'er zich die in 1966 bij de dienst kwam. Men moest niet [meer] een dienstbelang of een dienstvisie alsmaar propaganderen en uitdragen. Nee, je moest het algemeen belang van Nederland of van de veiligheid van Nederland, en ook van de andere departementen [...] meenemen. Dus je werd een soort algemeen-belangen-behartiger. [...] Dat betekende toch een andere affiniteit met het werk van de dienst dan daarvoor [...]. En of die daarvoor beter of slechter was, dat weet ik niet. Maar [die vroegere betrokkenheid bij het werk] had wel gevoel voor de mensen en het gaf een motivatie.⁴²⁰*

Betrokkenheid zou dus voor gedrevenheid zorgen. Het zou er, volgens sommigen, zelfs een voorwaarde voor zijn. Na de komst van Docters van Leeuwen was er meer oog voor de schaduwzijde van een (te) grote loyaliteit aan de dienst. Er kwam toen ook meer aandacht voor de voordelen van een grotere flexibiliteit tussen meerdere functies. Er zijn geen aanwijzingen dat de loyaliteit van BVD'ers aan hun dienst in de jaren negentig beduidend minder is geworden.⁴²⁰

2. OORZAKEN

De meeste getuigen voelden zich lokaal aan de BVD en dachten dat die betrokkenheid een breed gedeeld gevoel was binnen de dienst. Tot zover eenduidigheid. Maar het verklaren van die loyaliteit wordt moeilijker. De meesten vonden het lastig redenen te bedenken voor hun eigen denkhouding. Anderen probeerden een overkoepelende verklaring te vinden voor de breed gedeelde loyaliteit en bleven twijfelen. Als oorzaken passeerden de revue onderlinge afhankelijkheid, werving op jonge leeftijd, een gezagsgetrouwe en plichtsgetrouwe instelling, idealisme, en plezier in het werk.

Binnen de BVD gebeurde veel werk in groepsverband. Een voormalige BVD'er uit de volgploeg noemt die onderlinge afhankelijkheid als reden voor zijn loyaliteit aan de dienst.⁴²² Maar ook elders binnen de BVD werkten mensen samen met anderen, later in 'teams'. Ook een andere vroegere BVD'er noemt expliciet het plezier dat hij beleefde aan het werken in groepsverband.⁴²³ Binnen de dienst kon men niet geheel onafhankelijk van elkaar werken. Dit versterkte de loyaliteit aan het grotere geheel, de BVD, waar men voor werkte.

Ook de leeftijd waarop de BVD nieuwe medewerkers wervde, vaak jong, heeft er toe bijgedragen dat mensen zich sterker verbonden voelden met hun dienst. *Ik was er al vrij jong bij gekomen en je wordt lokaal opgevoed, vertelt een vroegere BVD'er, die in 1973 bij de dienst is gaan werken.⁴²⁴* Ook een ander, die een paar jaar later bij de dienst begon, denkt dat zijn jonge leeftijd bij indiensttreding zijn loyaliteit heeft vergroot.⁴²⁵

Opvallend is dat deze laatste getuige niet alleen zijn jonge leeftijd als reden noemt, maar ook zijn afkomst van gereformeerde huize.⁴²⁶ Ook een ander verbindt de breed gedeelde loyaliteit aan de dienst aan de naoorlogse generatie BVD'ers, die voortkwam uit gezagsgetrouwe milieus zoals calvinistische kringen, [...] gereformeerde kringen, orthodox protestantse kringen. Ook veel Indische Nederlanders zouden een gezagsgetrouwe instelling hebben, wat zich bij de BVD uitte in trouw aan de organisatie.⁴²⁷

Trouw aan de BVD was ook een gevolg van de overtuiging dat de dienst ertoe deed. Vier getuigen verbonden hun trouw aan het feit dat de BVD *een club was die in mijn ogen aan de juiste kant stond en met de juiste dingen bezig was, begrijp je,⁴²⁸* verbondenheid met de organisatie had te maken met waar de [BVD] voor stond,⁴²⁹ of omdat het zeer betekenisvol is: het heeft te maken met het veiligstellen van de kern van onze samenleving. *Onze democratie is ons zo kostbaar, vervolgt een laatste getuige, zo waardevol, dat we een organisatie als deze nodig hebben om deze te behouden.⁴³⁰* Deze vier mensen verbonden dus expliciet idealistische beweegredenen aan hun loyaliteit aan de BVD.

Anderen zijn voorzichtiger met het uiten van idealistische prikkels. Een

vroegere BVD'ster zocht de reden voor haar verbondenheid met de BVD in haar plichtsgetrouwheid. *Ik heb hier gezegd, legt ze uit, ik wil hier werken en daar krijg ik ook voor betaald, dus dan vind ik ook dat ik voor meer dan 100% moet geven.*⁴³¹ Ook een ander geeft duidelijk de voorkeur aan een nuchtere insteek en doet pogingen zich verre te houden van idealistische drijfveren.

*Ik ben geen idealist, dus ik ben er heel nuchter in. Voor mezelf is het zo: je hebt een bepaalde taak, de taken van de organisatie. Ik ben toentertijd binnengekomen, ik heb me geconformeerd aan die taken. Nou, in mijn optiek moet je het dan goed doen. En ik ben 24 uur in dienst van deze organisatie. Dus als om vijf uur mijn tijd over is, [dan] gaan mijn werkzaamheden [...] gewoon door. [Als] [...] het [...] noodzakelijk [is] ... nou, dan blijf je gewoon.*⁴³²

Maar in zijn contract stond niet dat hij 24 uur per dag in dienst moest zijn. *Nee, ik heb geen idee en het maakt ook niet uit. Maar dat is die betrokkenheid die je er toch bij hebt,* antwoordt hij. Maar een verklaring is dit niet voor zijn engagement. *Ja, geen idee, reageert hij, daar kan ik geen antwoord op geven. Misschien iets van ... ja, nou ja ... dat heeft met je taken te maken. [...] Maar nu ga ik idealistisch praten en dat ben ik helemaal niet, verbetert hij zichzelf. Het is uniek, dit werk. Dit heb je nergens. [...] Nou, dan krijg je ook een eenheid. En, vervolgt hij ineens geestdriftig, het trok hem aan om met zijn allen iets goeds te doen voor dit land. Ja, praat ik weer idealistisch, maar dat ben ik helemaal niet. Maar goed, misschien zit het er onbewust toch in, eindigt hij.*⁴³³

Tenslotte was ook het plezier in het werk een, reden voor loyaliteit aan de organisatie. We hebben al veel voormalig BVD'ers horen spreken over de lol die ze in hun werk beleefden.⁴³⁴ Dit verbond niet alleen BVD'ers onderling, maar versterkte ook de binding met de BVD. *Ik denk, verduidelijkt een getuige, dat veel mensen het gevoel hebben dat ze wat aan de dienst te danken hebben. Al is het maar een afwisselende baan.*⁴³⁵ Binnen de BVD heerste inderdaad professioneel enthousiasme.

3. CONCLUSIES

Loyaliteit aan de BVD kwam door het besef dat de dienst ertoe deed, de vanzelfsprekende aanpassing van het persoonlijke leven, een verantwoordelijkheidsgevoel, een professioneel enthousiasme. Deze loyaliteit kwam vooral tot uiting als zij op de proef gesteld werd. Dat is bij de BVD tot op bepaalde hoogte gebeurd, als de dienst bijvoorbeeld bekritiseerd werd. Maar het gebeurde vooral als zich een urgente situatie of een crisis voordeed. Het was dan opvallend hoe BVD'ers zich voor hun dienst inzetten, en hun vrije tijd als vanzelfsprekend opofferden om zich in te zetten. Dit had ook te maken met een gevoel van urgentie. Veel getuigen vertellen over die gedrevenheid, vinden het een typerend kenmerk van de BVD en verbinden het aan de loyaliteit aan hun werkgever.

Maar evenveel, zo niet meer, aandacht verdienen de aanpassingen die BVD'ers in hun persoonlijke leven aanbrachten. Daar hoorden alle gevolgen bij van geheimhouding ten opzichte van iedereen buiten de dienst en het instandhouden van een coververhaal over het werk en collega's.⁴³⁶ Een enkeling maar bracht deze offers zijdelings in verband met

een blijk van loyaliteit aan de organisatie. Dit kan te verklaren zijn doordat de meeste getuigen, voormalige BVD'ers met een lange staat van dienst, eenvoudigweg aan de externe geheimhouding gewend waren.

Hoewel getuigen vaak een onderscheid maakten tussen saamhorigheid of loyaliteit aan collega's aan de ene kant, en loyaliteit aan de BVD aan de andere kant, de twee zijn niet altijd duidelijk te scheiden. Wanneer voormalige BVD'ers hun loyaliteit aan de dienst omschreven, leken ze soms te spreken over hun loyaliteit aan collega's. Dat viel bijvoorbeeld op wanneer ze spraken over onderlinge afhankelijkheid en het werk in groepsverband als redenen voor verbondenheid met de BVD.

Over idealistische drijfveren spreken de meeste oud-BVD'ers nuchter en kort. Twee van hen wijdden er meerdere woorden aan, maar de anderen besteden er maar op terloopse wijze aandacht aan. Liever lijken deze voormalige BVD'ers te benadrukken dat ze zich committeerden aan hun werkgever en zich daarom ten volle inzetten. Ze portretteerden zichzelf liever als plichtsgetrouw dan als idealistisch gedreven.

4 GEHEIMHOUDING BUITEN DE BVD

Gheimhouding naar de buitenwereld toe betekende voor de meeste BVD'ers zwijgen over de inhoud van het werk en over de BVD als werkgever. Hierover vertellen zou BVD'ers namelijk kwetsbaar maken, en gevoelig voor chantage. En daardoor was het gevaarlijk voor de bescherming van bronnen, werkwijzen en het kennisniveau van de dienst: de geheimen van de BVD. Velen noemden de BVD als werkgever niet, hoewel daar in de praktijk nogal wat variatie op bestond.

Je [had] meegekregen [...] dat je niet moest vertellen waar je werkte. Dus als je daarbuiten [was], dan had je het nooit over de dienst of waar je werkte. [Zo] had je er ook weinig of geen last van.⁴³⁷

De oplossing voor geheimhouding was dus: *Er niet over praten natuurlijk.*⁴³⁸ De meeste voormalige BVD'ers, met een lange staat van dienst, waren zodanig gewend aan hun geheimhoudingsplicht naar de 'buitenwereld' toe, dat ze mijn vragen in eerste instantie met korte, nuchtere antwoorden afhandelden. Maar bij doorvragen illustreerde bijna iedereen deze korte antwoorden met grapjes, dilemma's, en een eigen invulling van de strikte regel die dicteerde niet over het werk te spreken. Bij nader inzien was geheimhouding naar de 'buitenwereld' toe ingewikkelder dan 'er niet over praten natuurlijk'.

Voor de 'buitenwereld' waren BVD'ers meestal ambtenaren bij het ministerie van Binnenlandse Zaken.⁴³⁹ Formeel gezien was dat geen leugen, omdat de dienst onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken viel. Maar als men specifiek over zijn werk moest spreken, moest men een groot deel van het eigenlijke werk veralgemeniseren of verzwijgen, wat soms grensde aan kleine leugens, om bestwil weliswaar. Dat waren bijvoorbeeld onwaarheden over de locatie, de precieze inhoud van het werk en de identiteit van collega's.

Hoewel formeel ambtenaren bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, waren de meeste BVD'ers er verre van thuis. Ze kenden er nauwelijks iemand of helemaal niemand, en ze waren niet op de hoogte van de verschillende afdelingen binnen het ministerie. Deze dekmantel, of dit 'coververhaal', was dus niet voor iedereen gemakkelijk in stand te houden. Vooral bij indringende vragen over de inhoud van het werk, de specifieke afdeling waar men werkte en de collega's die wederzijds bekend zouden moeten zijn, werkten BVD'ers zich soms in het nauw. Om zo'n situatie te voorkomen en nieuwsgierigheid af te wenden, bestonden allerlei tactieken. De truc was daarbij de aandacht van zichzelf af te leiden. Soms betekende dat het creëren van een beeld dat zo min mogelijk vragen oproep: een saai beeld. BVD'ers stonden buiten de dienst hierdoor niet graag in het middelpunt van de aandacht.⁴⁴⁰

Die façade voor de 'buitenwereld' gold niet alleen voor onbekenden en kennissen, maar soms ook voor vrienden, familie en in een paar gevallen zelfs voor echtgenoten. Sommige BVD'ers, afhankelijk van hun functie, leidden daarom een waar dubbelleven. Geheimhouding kon heel ver gaan. Welke dekmantels gebruikten ze? In hoeverre waren die bruikbaar en wat gebeurde er als anderen het verhaal (bijna) ontmantelden? Wat vonden BVD'ers zelf van dit dubbelleven, dat gepaard kon gaan met leugens, het creëren van een oninteressant zelfbeeld en wellicht een vervreemding van vrienden en familie? De prijs kon hoog zijn.

1. DEKMANTELS

Bijna alle getuigen verklaren dat het zwijgen over het werk ze (bijna) altijd goed is afgegaan.⁴⁴¹ Dat kwam omdat ze flexibel en behendig omsprongen met hun dekmantel.

De dekmantel van een fictieve werkgever was namelijk nooit helemaal waterdicht en hij hield zelden jarenlang bij iedereen stand. BVD'ers interpreteerden de geheimhouding dan ook op verschillende manieren. Sommigen kozen ervoor om tegenover kennissen, vrienden, familie, echtgenoten of kinderen te zwijgen over hun echte werkgever. Anderen noemden tegenover sommigen of velen wel de BVD als werkgever, maar spraken niet over de inhoud van het werk.

Overigens was het niet helemaal duidelijk wat tot de inhoud van het werk behoorde. Iedereen was het erover eens dat namen van bronnen en specifieke werkwijzen daaronder vielen. Maar betekende geheimhouding ook dat BVD'ers niet mochten vertellen dat ze tijdens hun werk in een auto rondreden, mensen bezochten, administratie bijhielden? Mochten ze ook niet vertellen dat ze zich bijvoorbeeld met juridische zaken bezighielden? In de praktijk was de grens onduidelijker dan dat deze in theorie was.

Grenzen waren duidelijker bij geheimhouding over de BVD als werkgever. In theorie werkten BVD'ers bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Maar in de praktijk hielden BVD'ers die dekmantel op verschillende manier overeind, omdat niet alle functies en mensen zich geloofwaardig leenden voor het ministerie. De dienstleiding en directeuren hadden niet te kampen met de gevolgen van geheimhouding. Hun functies waren namelijk publiekelijk bekend. Een medewerker van de administratieve afdeling kon gemakkelijk volhouden dat hij bij het ministerie werkte, omdat daar een geloofwaardig equivalent bestond van zijn werk en hij er dus eenvoudig over kon spreken. Dat gold niet voor een medewerker van de tapkamer, wiens werk lange tijd bijzonder geheim is gebleven en waarvoor ook geen equivalent bestond. En dat gold evenmin voor BVD'ers met een buitenfunctie, zoals een runner die contacten met agenten of spionnen onderhield, of een volger. Zo legt een vroegere volger uit dat ze onmogelijk kon volhouden voor het ministerie van Binnenlandse Zaken te werken.

[Als] je in de volgploeg zat, dan kon je bijna geen smoes verzinnen wat voor werk je doet [...]. Te pas en te onpas kwam je op gekke tijden thuis en ging je van huis. En dan had je die auto weer bij je en dan weer een andere auto, of [dan] werd je opgehaald door verschillende mensen. Of dan nam je zware tassen met apparatuur mee, want als je voor een actie de volgende dag op moest draaien, moest je je materiaal meenemen. En [dan] moest je twee keer heen en weer naar je auto lopen om al die koffers eruit te

*zetten en de volgende ochtend weer terug. Ja, dan kan je niet zeggen, 'ik ben ambtenaar bij Binnenlandse Zaken.'*⁴⁴²

Maar wat konden deze mensen in buitenfunctie dan wel zeggen? In de jaren vijftig waren BVD'ers met een buitenfunctie officieel geen ambtenaar. De dienst richtte voor hen fictieve organisaties of bedrijven op waar ze werkzaam waren en waar een buitenfunctie meer voor de hand lag. Op deze manier riep hun dagelijkse werk op geen enkele manier vragen op.⁴⁴³ Ook later namen veel van deze BVD'ers met een buitenfunctie afstand van het Binnenlandse Zaken-verhaal en verzonnen ze zelf iets. Zo vertelt een getuige over een runner die, zoals gebruikelijk, contacten onderhield met bronnen of agenten. Door zijn vele werk buiten de deur en zijn onregelmatige werktijden kon hij niet volhouden ambtenaar te zijn bij het ministerie.

*Wat hij deed als we aan de bar zaten ... [hij] deed dan het verhaal van 'ik praat liever niet over mijn werk, want dat vind ik gewoon heel vervelend' [...]. En als ze dan begonnen door te zeiken, zeg maar, dan zei [hij] 'nou goed, je wil het weten? Ok, ik handel in doodskisten. Helemaal niet interessant om over te praten.' Daar waren ze het gelijk mee eens.*⁴⁴⁴

Ook een andere voormalige runner onderschrijft deze tactiek van het verbazen van de nieuwsgierige buitenstaander om de aandacht af te wenden. *Een beetje zoals ik omga met een koopman in Egypte, die me iets wil verkopen, en vraagt 'tien pond'. En ik zeg 'nee, twintig'. En dan ontregel ik hem. [...] De ontregeling helpt ontzettend.*⁴⁴⁵ Een bizar antwoord leidde de aandacht dus af.

Bij anderen paste de dekmantel van het ministerie van Binnenlandse Zaken gemakkelijker. Maar ook zij moesten tactieken bedenken om nieuwsgierigheid af te wenden. De gouden regel was daarbij: hoe geheimzinniger men sprak, hoe interessanter en verdachter men werd, en hoe gladder het ijs werd waarop men zich begaf.⁴⁴⁶ De foef was dus om geheimzinnigheid te voorkomen en nieuwsgierigheid daarmee te verwijderen. Dat kon door ongeïnteresseerd te lijken over het eigen werk bij het ministerie.

*Ik ontwikkelde natuurlijk wel een zekere handigheid: [...] als iemand begon over het werk, [sprak ik] [...] over iets anders. [...] Dus, 'ik werk bij Binnenlandse Zaken, punt'. Of ik zeg 'ik zit nu in mijn vrije tijd en ik wil het niet over mijn werk hebben nu. Ik wil het over iets leukers hebben.' En de mensen kennen mij wel. Na een zekere tijd weten ze wel 'bij hem moet je niet beginnen over werk, want daar heeft hij het nooit over.'*⁴⁴⁷

Ook konden BVD'ers verdachte geheimzinnigheid en nieuwsgierigheid voorkomen door het fictieve werk zelf heel oninteressant te laten lijken.

In het begin, [de eerste tien vijftien jaar of zo], werd [die geheimhouding er] [...] behoorlijk ingewreven. [Toen] deed ik daar wat krampachtig over. [...] Ik zei dan altijd dat ik bij het ministerie van Binnenlandse Zaken werkte en als een soort van organisatieadviseur probeerde gemeenten effectiever en efficiënter te laten werken. Nou,

als je dan ook nog zegt dat je deel uitmaakt van een interdepartementale werkgroep, dan zakte je doelgroep weg en dan kon je het weer over iets anders hebben. Je moest het verhaal wel zo saai mogelijk maken.⁴⁴⁸

Als ook een kleurloos verhaal de nieuwsgierigheid van de ander niet in kon dammen, was er nog steeds geen man overboord. De mogelijkheden van de dekmantel van ministerie van Binnenlandse Zaken waren onprekbaar.

Toen had ik [als] de eerste verdedigingslinie [...] 'ik zit bij de rijksoverheid'. Als ze verder wilden weten waar dan precies: 'nou, bij Binnenlandse Zaken'. Nou, dat klopte nog steeds. En als ze dan verder wilden weten [...] en als ik vermoedde dat zij mogelijk iets meer wisten, dan zei ik, 'ik zit bij de directie politie, maar ik heb – en dan moest ik echt [...] onraad [ruiken] – [...] nog wel eens een keer contact met de BVD.⁴⁴⁹

BVD'ers kregen geen les in het instandhouden van hun dekmantel. Toch probeerden velen het op eenzelfde manier. In eerste instantie probeerden ze zo min mogelijk over het werk te spreken, en de aandacht op de ander te richten. Als dat niet lukte, portretteerden ze hun werk bij het ministerie op een manier die elke verdere uitwijding hoogst onaantrekkelijk maakte. Maar ook dan kon de buitenstaander onverhoopt doorvragen, zoals vaker gebeurde bij pas afgestudeerde BVD'ers wier nieuwe werk nog nieuwsgierigheid uitlokte. Dan konden BVD'ers zich op bekend terrein begeven door toe te geven zo nu en dan contact te hebben met de BVD. Bij oppervlakkige contacten konden ze op deze manier lang onder de dekmantel van het ministerie van Binnenlandse Zaken blijven schuilen. Maar het lukte hen niet altijd.

2. DE ONTMANTELING NABIJ

Soms ging het mis. Zo vertelt een voormalige chauffeur, die van 1955 tot 1986 bij de BVD had gewerkt, hoe hij een keer zijn schoonmoeder tegenkwam toen hij tijdens een volgactie met een vrouwelijke collega op straat liep. Zijn argwanende schoonmoeder kon hij alleen nog maar geruststellen door haar uit te leggen waar hij werkte.⁴⁵⁰ Maar meestal zorgden échte ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken, verbaasd over hun onbekende collega's, voor een ontmanteling van het Binnenlandse Zaken-verhaal. Ook buurtbewoners van BVD'ers, die de dagelijkse gewoonten observeerden, konden hun wenkbrauwen fronsen.

Zelfs de zogenaamde ambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken, die zijn tijd doorbracht in een interdepartementale werkgroep over effectievere en efficiëntere gemeenten, kon met zijn verhaal door de mand vallen. Wat gebeurde er namelijk als iemand opdook die werkelijk in zo'n interdepartementale werkgroep zat en zich afvroeg waarom hij deze collega over het hoofd had gezien?

Dus als ze vroegen 'waar werk je?' zei ik altijd 'bij Binnenlandse Zaken'. Later heb ik dat een beetje afgeleerd, want dan vroegen ze 'welke afdeling?'. Nou, dan noemde ik maar een afdeling. En dan zeiden ze 'God, ken je die en die?'.⁴⁵¹

Nou, dan hang je, zegt een ander met een soortgelijke ervaring. Dan gaat het dus fout. Dan kan je alleen maar met je billen bloot.⁴⁵² Ook kwam het wel eens voor dat een BVD'er net het gebouw uit kwam en een bekende tegenkwam. Nou, dat zijn van die momenten, zegt hij, die kom je allemaal wel een keer tegen. En dan kun je niet anders dan open kaart spelen.⁴⁵³

Maar bij zo'n ontdekking hoefde men niet altijd open kaart te spelen. Soms speelden anderen het spel namelijk stilzwijgend en begripvol mee. Dat kon komen doordat de nieuwe medespeler een andere BVD'er kende en begreep dat deze nieuw ontdekte BVD'er niet over zijn werk kon spreken. Hij stelde dan dus geen vragen.⁴⁵⁴ Ook ambtenaren van het ministerie van Binnenlandse Zaken speelden bij zo'n ontdekking soms het spel mee.

[Ik] zat [...] op een cursus [...], met [mijn collega], [met] ook andere departementsambtenaren. Dus er werd gevraagd wie we waren en toen zei [mijn collega]: 'mijn naam is [...] en ik werk bij de afdeling Personeelszaken van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.' Kwamen ze bij mij: 'ik ben [...] en ik werk net als [mijn collega] bij de afdeling Personeelszaken.' En toen ging het verder en kwam het bij een meneer [...]: 'ik ben [...] en ik werk bij de afdeling Personeelszaken'. En toen keek hij ons [vragend] aan: 'van het ministerie van Binnenlandse Zaken?' Maar hij begreep natuurlijk wel hoe dat zat, want hij kende ons helemaal niet.⁴⁵⁵

Over een soortgelijk voorval tijdens een externe cursus vertelt ook een andere voormalige BVD'er. Zijn fictieve aanstelling bij Personeelszaken van het ministerie van Binnenlandse Zaken wekte de stilzwijgende verbazing van een echtgenote van een medewerker van dezelfde afdeling. Later kwam ze naar hem toe en zei *je hebt dat toen wel gezegd en ik heb het er toen met mijn man over gehad [...]. Samen met mijn man hebben we [...] bedacht [dat] je [...] waarschijnlijk wel 'daar' [zal] werken. Maar we snappen het verhaal en we praten er niet over.⁴⁵⁶*

Ook op andere manieren dreigde de dekmantel in het water te vallen. Vooral observerende buurtbewoners speelden daar een belangrijke rol in. Een vroegere BVD'er herinnert zich hoe hij in 1958 in Den Haag kwam wonen tegenover een hoofdagent van de politie Den Haag. Deze hoofdagent was niet gerust op het drukke autoverkeer rondom zijn nieuwe overbuurman. Dan kwam hij met de ene auto naar huis, dan weer met de andere. Bovendien werd hij regelmatig opgehaald door verschillende andere auto's. Het zat de hoofdagent niet lekker, en het scheelde maar een haar of deze vroegere BVD'er was door de mand gevallen.⁴⁵⁷ Het drukke autoverkeer rondom BVD'ers met bepaalde buitenfuncties wekte vaker argwaan bij nieuwsgierige buurtbewoners. Een vroegere BVD'er vertelt over zijn vader die in de jaren vijftig bij de dienst werkte.

[Mijn vader] heeft lange tijd over het wagenpark de scepter mogen zwaaien. Dus bij ons voor de deur stond altijd een spiksplinternieuwe wagen die ingereeden moest worden. En bij toeval, onze buurman, die was vertegenwoordiger en die had ook een auto. En dan helemaal achterin de straat woonde een groot gezin en die hadden een Volkswagen. [...] De hele straat was dus verder leeg. Dus als je thuis over een auto beschikte, dan was er toch wel iets bijzonders aan de hand. [...] De buurman zei toen eens tegen mijn vader: 'joh, volgens mij stond die auto hier vorige week, maar [...] zat er een ander kenteken op'.⁴⁵⁸

Jammer genoeg herinnert deze getuige zich niet meer hoe zijn vader zich uit die situatie heeft gered. Ook toen in Nederland meer auto's rondreden in de jaren tachtig fronsten buurtbewoners hun wenkbrauwen bij het drukke, gevarieerde autoverkeer rondom hun burens. BVD'ers werden opgehaald door een auto met chauffeur of reden zelf in verschillende andere auto's.

Toen moest je eigenlijk uitleggen, als burens daarnaar vroegen, [waarom] je twee keer per week een ander autootje had. Dat maakte het lastig. En hoe moeilijker je daarin doet, hoe krampachtiger je daarin handelt, hoe makkelijker je het voor mensen maakt daar conclusies aan te verbinden.⁴⁵⁹

Niet alleen het opmerkelijke autogebruik verraadde soms (bijna) de werkgever. Ook buurjongetjes konden onbedoeld voor problemen zorgen. Zo vertelt een vroegere BVD'ster dat iedereen in haar buurt wist: *de nieuwe buurvrouw werkt bij de politie. Totdat ik door de mand viel. Want er kwam een buurjongetje [...] met verschillende petten en vroeg aan mij of dat van de rijkspolitie was of van de gemeentepolitie. En dat wist ik natuurlijk niet. Dus toen ben ik maar met de billen bloot gegaan dat ik eigenlijk niet bij de politie werkte. Ik heb daar nooit [...] last van gehad.⁴⁶⁰*

3. DE BEPERKINGEN VAN EEN DUBBELLEVEN

Sommige BVD'ers, afhankelijk van hun gewoonten en functies, leidden een (gedeeltelijk) dubbellevens. Hoewel veruit de meeste voormalige BVD'ers weinig getroebleerd leken door de gevolgen van geheimhouding, kon zo'n dubbellevens beperkingen met zich meebrengen. Die lagen vooral bij echtgenoten en, in veel mindere mate, bij kinderen. En ook in kennissen- en vriendenkringen konden vervelende situaties ontstaan. Daarnaast konden politiek geëngageerde BVD'ers zich lange tijd niet helemaal vrij bewegen. Tenslotte schiepen BVD'ers soms een beeld van zichzelf dat niet overeenkwam met hun werkelijke interesses en dagelijkse bestaan. Wat vonden ze hier zelf van?

Thuis kon geheimhouding wantrouwen wekken. Volgens mondelinge overlevering bestond er een tijd dat BVD'ers zelfs tegen hun echtgenotes (echtgenoten waren er minder)⁴⁶¹ niet vertelden dat ze voor de dienst werkten. Geen enkele getuige kon me hierover uit eigen ervaring vertellen. Wel kennen sommigen voorbeelden van vroegere collega's wier echtgenotes inderdaad niets wisten. Zo vertelt iemand, uit tweede hand, over een vroegere collega die in *ernstige problemen* kwam toen hij met pensioen ging. Bij zijn afscheid mochten namelijk zijn vrouw en kinderen aanwezig zijn. Dat was problematisch, omdat hij toen moest uitleggen waar hij al die jaren had gewerkt. Maar, vertelt deze voormalige BVD'er die dit verhaal uit tweede hand kent, *ik neem het met een klein beetje zout.⁴⁶²* Ook een ander kan het zich bijna niet voorstellen dat BVD'ers hun werkgever geheim hielden voor hun echtgenote.⁴⁶³ *Het is geen mythe*, corrigeert een ander beslist. Hij was in 1986 bij de BVD gaan werken en wist zeker van één à twee collega's dat hun echtgenotes niet wisten waar ze werkten.⁴⁶⁴

Al wisten echtgenotes of echtgenoten wel waar hun wederhelft werkte, ze wisten meestal weinig van de inhoud van het werk. En ook dat creëerde wantrouwen. De

eerste vrouwelijke volgster binnen de dienst, die in de jaren vijftig een curiositeit was, herinnert zich hoe haar mannelijke collega's liever niet met haar, als ongetrouwde vrouw, in een auto wilden zitten. Dat durfden ze niet aan hun echtgenotes te vertellen.⁴⁶⁵ Het wantrouwen hield ook stand doordat echtgenotes vaak aanwezig waren wanneer hun man de dekmantel van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor anderen uittekende. *Ja, als je daar over moet liegen, dachten sommige echtgenotes, dan kun je net zo goed liegen tegenover mij over wat er gaande is daar bij de dienst.⁴⁶⁶* Daarnaast groeide het wantrouwen doordat echtgenotes of echtgenoten tot in de jaren zeventig naar geen enkel personeelsfeest mee mochten. *Belachelijk eigenlijk*, vindt een vroegere BVD'er nu.⁴⁶⁷ Een ander legt uit dat zijn vrouw na verloop van tijd over die feesten de stelling had ingenomen dat *als ik niet mee mag, ga jij ook niet.⁴⁶⁸*

Naast het wantrouwen voelden veel wederhelften ook een onbehagen. Ze werden namelijk meegesleept in de dekmantel. Een vroegere BVD'er herinnert zich hoe zijn vrouw zich geen raad wist bij haar vriendinnen. *Zij vertellen van alles: haar man doet dit, haar man doet dat*, had ze zich bij haar man beklaagd, *wat moet ik in godsnaam toch vertellen?* Deze vroegere BVD'er heeft toen met zijn vrouw afgesproken dat ze kon zeggen dat hij bij Interpol werkte en dat ze daarom verder niets kon zeggen over de inhoud van het werk.⁴⁶⁹

Ook kinderen konden lijden onder de geheimhoudingsplicht van hun ouder(s). Een vroegere BVD'er herinnert zich dat sommige collega's hun kinderen niet buiten lieten spelen uit angst dat hen informatie zou ontglippen aan anderen. Afgezien van het isolement van de kinderen in dergelijke situaties zijn ook *sommige BVD'ers [daar] aan onderdoor gegaan.⁴⁷⁰* Een ander herinnert zich de situatie met zijn eigen vader die bij de Inlichtingendienst Buitenland werkte.

Dat je toentertijd niet wist wat je vader deed, niet wist waar hij uithing, thuis [...] over het werk niet werd gesproken, het werk ook niet thuis kwam... Ik kan er veel anekdotes over vertellen. Maar zeker in de Koude Oorlogsperiode werkte mijn vader ... 'somewhere'. [...] Terwijl wij niet wisten welk gebouw dat was, terwijl we hem ook telefonisch niet konden bereiken.⁴⁷¹

Onze getuigen hebben niet veel vervelende ervaringen ondervonden met hun kinderen. Een voormalige BVD'er vertelde tegen zijn *kleine meid* dat hij altijd *achter iemand aanzat*. Op jonge leeftijd begreep zijn dochter daar nog niets van.⁴⁷² Een ander hield zijn kinderen voor dat *papa [...] schrijft brieven voor de minister.⁴⁷³* Beide vaders hebben hun kinderen over de BVD verteld toen deze vijftien tot achttien jaar oud waren.

Echtgenoten en, in mindere mate, kinderen konden dus gebukt gaan onder de geheimhouding van hun echtgenoot of ouder. Maar ook BVD'ers zelf konden last hebben van burens, kennissen of vrienden. Die last kon leiden tot onwelkome, luidruchtige grappen in de categorie van *onze eigen 007,⁴⁷⁴* en een blijk van wantrouwen waarmee sommige buitenstaanders BVD'ers tegemoet kwamen.

De dienst lag in de zeventiger en tachtiger jaren regelmatig onder vuur.⁴⁷⁵ Het kon onaangenaam en frustrerend zijn te zwijgen over de inhoud van het werk en zich niet te kunnen verdedigen met inhoudelijke argumenten als anderen de dienst bekritiseerden.

Een vroegere BVD'er vertelt over een bevriende, *keiharde* journalist van De Volkskrant. Deze voormalige BVD'er had geen zin om *kiekeboe te spelen*. Daarom had hij de journalist en de rest van het gezelschap verteld dat hij bij de dienst werkte. *Als er eens een keer iets met de BVD was, was ik natuurlijk gelijk het pisaaltje. Dan was ik de BVD'er die alles maar moest duidelijk maken hoe en wat.* Maar, zegt hij tevreden, *ze hebben me nooit [op het spreken] over [...] het inhoudelijke werk [...] kunnen betrappen of iets [van me] losgekregen.* Maar niet altijd kon deze vroegere BVD'er zijn rust bewaren als bekenden de dienst bekritiseerden. Zo was hij eind jaren zeventig eens op een verjaardag waar ook een bekende was, die op de hoogte was van zijn werkgever. Deze bekende ging fel tegen hem tekeer, omdat hij vond dat de dienst de Molukse treinkapingen had moeten voorkomen.⁴⁷⁶ Dat ging deze voormalige BVD'er te ver.

*En toen werd ik ontzettend boos op een goed moment, en heb ik tegen [hem] gezegd, [...], 'als jij wil dat de BVD meteen al dit soort incidentele dingen kan oppakken, dan leven we in een maatschappij waar jij geen deel van uit wilt maken'. Dat was dus ook het einde van de discussie. [...] Maar dat neemt niet weg dat mijn positie in de groep soms wel eens heel erg lastig was.*⁴⁷⁷

Juist om dit soort kritiek te voorkomen, en omdat de BVD in de jaren zeventig en tachtig regelmatig gelaakt werd, besloot een toen jongere collega, die in 1973 bij de dienst ging werken, om aan zo min mogelijk mensen te vertellen dat hij bij de BVD werkte. *Zeggen dat je ook echt werkte voor dit soort clubs ... Nou, dan hoorde je er toch niet meer bij, hoor, licht hij zijn keuze nu toe.*⁴⁷⁸ Werken bij de BVD in de zeventiger en tachtiger jaren stuitte vaak op persoonlijke kritiek.

Naast kritiek op de BVD kon ook een zeker wantrouwen ontstaan ten opzichte van BVD'ers. Zo vertelt een vroegere medewerker dat in de vereniging van eigenaren van zijn woning per ongeluk bekend was geworden dat hij bij de dienst werkte. Plotseling merkte hij dat die mensen zich *ineens bij mij wat onplezierig [voelden]*. *'Die weet natuurlijk alles van ons', vult hij hun gedachten in.* Volgens hem kon het *een bepaalde scheve verhouding creëren* wanneer anderen wisten dat iemand in hun omgeving bij de BVD werkte.⁴⁷⁹

BVD'ers mochten niet in het middelpunt van de publieke belangstelling staan. Ook dit kon nadelen met zich meebrengen. Zo vertelt een vroegere BVD'er dat hij in de jaren zestig en zeventig actief was binnen een politieke partij. Het plaatsvervangend hoofd van de dienst heeft hem toen gewaarschuwd dat hij niet in de publiciteit mocht komen. Het was weliswaar geen verbod om binnen de partij actief te blijven, maar van een heel bedrijvig lidmaatschap was de dienst geen voorstander. Deze vroegere BVD'er mocht zich binnen zijn partij bovendien niet mengen in onderwerpen waar de dienst over ging. Hij hield zich daarom afzijdig van discussies over het communisme en spionage.⁴⁸⁰

Opmerkelijk genoeg komt één mogelijke beperking van een dubbelleven niet aan bod in onze gesprekken: het creëren van een oninteressant zelfbeeld, waarbij interesses en gewoonten voor de buitenwereld niet overeenkomen met de werkelijkheid. Een ambtenaar die niet graag over zijn saai werk spreekt, geeft een andere indruk dan een enthousiaste, trotse en tevreden BVD'er. Anders gezegd, een persoon die niet graag

over zijn werk spreekt of zijn dagelijkse werkzaamheden zo oninteressant mogelijk afschildert, zal niet altijd heel levenslustig overkomen. Voor een buitenstaander kan zo'n teneur onaantrekkelijk zijn. Welke gevolgen heeft dit zelfgefabriceerde onaantrekkelijke zelfbeeld gehad voor het aanleggen en behouden van sociale contacten buiten de BVD? En voor het zelfvertrouwen van BVD'ers in de buitenwereld? Opvallend is het dat geen enkele voormalige BVD'er over deze sociale gevolgen sprak wanneer hij vertelde over de manier waarop hij een oninteressant zelfbeeld schiep. Wellicht hadden BVD'ers minder behoefte aan sociale contacten buiten de BVD doordat ze binnen de dienst hechte vriendschappen sloten. Ook kan het komen doordat veel BVD'ers het niet als een gemis ervoeren dat ze hun ware persoon niet konden profileren. *Ik heb nooit de behoefte gehad, zo'n type ben ik ook helemaal niet,* vertelt een voormalige BVD'er, *om op een feestje de belangrijke meneer uit te hangen, en juist wel te gaan vertellen wat voor spannende dingen ik allemaal heb meegemaakt. Dat past niet bij mij, en dat deed ik ook nooit.*⁴⁸¹ Wellicht dat deze houding vaker voorkwam bij BVD'ers. Opscheppen was moeilijk.

4. STRENG IN DE LEER: DE GENERATIES TOT DE JAREN ZEVENTIG

Geheimhouding hield niet op na de pensionering. Opmerkelijk is de manier waarop voormalige BVD'ers er jaren na hun pensionering, in 2010, mee omgaan. Veruit de meeste getuigen hebben voor dit boek vrijuit gesproken. We moeten dan niet vergeten dat de gesprekken nauwelijks over de werkwijze van de BVD gingen, en dat (vroegere) staatsgeheimen bijna niet ter sprake kwamen. Toch zijn een paar reacties opvallend, die sporen vertonen van de strikte geheimhouding waar deze mensen tijdens hun werkzame leven aan gewend waren geraakt. In al deze gevallen ging het om mensen die in de jaren vijftig en zestig in dienst kwamen, en in de jaren zeventig en tachtig met pensioen gingen.

Niet alleen voor dit boek hebben vroegere BVD'ers hun herinneringen gedeeld. Vanaf de jaren negentig hebben sommigen meerdere keren over hun werk gesproken, meestal met naam en toenaam, uit eigen wil, en meestal met toestemming van hun dienst.⁴⁸² Dat gebeurde bijvoorbeeld in een NPS-documentaire uit 2004, toen een aantal BVD'ers over hun werk sprak en met echte naam (en gezicht) op televisie verscheen, dit alles met toestemming van de AIVD. Oud-BVD'er Leen Mos, in 1949 bij de dienst gaan werken, keurde het af dat zijn vroegere collega's in die documentaire zo over hun werk uitweidden. Hij was het niet zozeer oneens met het verschijnen op televisie als BVD'er, met dus het prijsgeven van de werkgever. Maar hij was het oneens met het spreken over de inhoud van het werk. Leen Mos zou het, ondanks de toestemming van de AIVD, zelf nooit gedaan hebben. Hij voelde zich immers nog gebonden aan zijn geheimhoudingsplicht.⁴⁸³ Opvallend is dus dat zijn geheimhoudingsplicht de inhoud van zijn werk betreft, en niet het feit dat hij voor de BVD heeft gewerkt.

Een soortgelijke, maar extremere reactie gaf een voormalige BVD'ster op de uitnodiging om mee te doen aan een gesprek voor dit boek. Ze was niet alleen verbaasd door de uitnodiging. Ze was er verbolgen over. Daar belde ze over op. Haar hele loopbaan lang, legde ze uit, had ze geleerd niet over haar werk te spreken, en nu nodigde uitgerekend de AIVD haar uit om haar herinneringen aan de werksfeer op te halen.

Daar had ze geen behoefte aan. En afgelopen was ons telefoongesprek.

Een andere getuige, die van 1961 tot 1982 bij de BVD had gewerkt, had in beginsel getwijfeld of hij wel op alle vragen mocht antwoorden. Maar het gesprek had maar zijdelings de inhoud van het werk beslagen. Hierdoor wilde hij aan het einde van het gesprek laten weten dat hij het heel prettig had gevonden op die manier zijn verhaal te kunnen doen.⁴⁸⁴ Een andere voormalige BVD'ster was enthousiast, niet alleen door de uitnodiging, maar ook door het gesprek. Ze had van 1952 tot 1979 bij de dienst gewerkt en was blij nu te kunnen spreken over haar werk. *Want daar heb ik nooit over kunnen spreken. [...] Dat deed je niet. En dat doe ik nog niet.*⁴⁸⁵ Een andere getuige had tijdens ons gesprek vrijuit gesproken. Maar op een inhoudelijke vraag over het werk gaf hij duidelijk zijn grenzen aan.

*In feite vraag ik me af of ik daarover praten mag, want ik val nog steeds onder de geheimhouding. Dat valt niet weg als je gepensioneerd bent. [...] Als ik ontheven word van die geheimhouding, dan vertel ik dat rustig aan degene die het weten mag. Verder kan ik dat echt niet zeggen. Dat mag ik niet, vind ik.*⁴⁸⁶

Ook een vroegere chauffeur, die van 1955 tot 1986 bij de dienst had gewerkt, was soms ineens heel voorzichtig in zijn verhaal. Zo vertelde hij, ter illustratie van zijn relaas, over een bepaald observatiepunt dat ergens buiten was opgesteld, ten minste dertig jaar geleden. *Ik ga geen namen noemen van 'waar', want dat maakt dus niet uit, waarschuwt hij, hoewel ik daar niet naar had gevraagd. Even later licht hij zijn plotselinge terughoudendheid toe. [Ik wil] hier ook verder niet op doorgaan, want ik zou niet weten of ik dat zou mogen zeggen allemaal. Dus dat doe ik dan maar niet.* Soms is hij nog steeds benauwd om te veel te zeggen over zijn vroegere werkzaamheden, legt hij uit. *Ergens heb ik altijd nog dat dienstgevoel, dat shhhht!*⁴⁸⁷

5. FLEXIBEL IN DE LEER: DE GENERATIES VANAF DE JAREN ZEVENTIG

*Nou, ik heb [met geheimhouding buiten de BVD] nooit veel problemen [...] gehad. Ik ben er ook nooit heel krampachtig mee omgegaan. Misschien dat ik daarmee wel eens iets gezondigd heb tegen de huisregels, maar goed. Dat was dan mijn invulling van die regels.*⁴⁸⁸

Deze vroegere BVD'er ging in 1970 bij de dienst werken. Mensen die vanaf die tijd bij de BVD in dienst traden, gaven steeds vaker toe hun eigen invulling te geven aan de huisregels van geheimhouding. Ze sprongen soepeler om met het prijsgeven van hun werkgever. Deze vroegere BVD'er uit 1970 legt bijvoorbeeld uit dat hij niet vertelde waar hij werkte als het niet nodig was. En bij hem was het, herinnert hij zich, vaak niet nodig om dit te vertellen.

*[Het] lukte [...] bijna altijd wel om met de mededeling 'ik werk bij Binnenlandse Zaken' de belangstelling zo te laten afnemen. Want dan reageerden heel veel mensen weer 'goh, weer zo'n ambtenaar ... dan hoeft het allemaal niet meer.'*⁴⁸⁹

Maar toen hij bij een cursus twee jaar lang regelmatig dezelfde mensen zag, lukte het niet te verzwijgen waar hij werkte. Dan vertelde hij *gewoon dat [hij] bij de BVD werkte met de mededeling 'ik hoop dat jullie begrijpen dat ik bepaalde dingen niet kan vertellen'.* Dat begreep iedereen altijd. *Dat snappen mensen. Daar heb ik nooit echt vervelende ervaringen mee gehad.* Deze vroegere BVD'er uit 1970 herkent zich dan ook niet in de mythe rondom zijn oudere collega's die hun werkgever verzegen voor hun echtgenotes. Het moet een zeldzaam geval zijn geweest en niet representatief voor de *cultuur van de dienst*. Later in ons gesprek herhaalt hij dat hij met geheimhouding naar buiten toe *nooit veel moeite heeft gehad. Maar nogmaals*, voegt hij daar bij wijze van verklaring aan toe, *ik ging daar op mijn manier soepel mee om.*⁴⁹⁰

Een BVD'ster uit een lichte van 1974 lijkt ook soepel om te zijn gesprongen met het noemen van haar werkgever. In principe wisten alleen goede kennissen en vrienden waar ze werkte. Maar soms moest ze het wel eens aan anderen vertellen. *En dan ... ik [zat] er niet mee.*⁴⁹¹ Een ander, uit 1975, had een vergelijkbare en zelfs soepelere instelling. Hij *maakte er eigenlijk niet zo'n geheim van waar hij werkte. Ik heb daar persoonlijk nooit enig probleem mee ervaren. [...] Ik zei dan ook gewoon 'je begrijpt, daar kan ik niet over praten.'* En dat begrepen mensen. *Dat was een hele effectieve manier.* Maar wanneer deze vroegere BVD'er uit 1975 er met jongere collega's over sprak, hield hij zich *natuurlijk wel aan de vigerende mores van de dienst*. Maar hij droeg wel uit dat een *ontspannen manier van omgaan, op verstandige wijze natuurlijk – het moet jou passen [...] – heel plezierig is.*⁴⁹² Een ontspannen manier van omgaan met geheimhouding maakte dus, volgens deze generatie, het dagelijkse leven plezierig.

Een ander, die ook in 1975 bij de BVD ging werken, gelooft dat die ontspannen houding met de ervaring komt. *In de beginjaren ben je daar heel krampachtig in*, legt hij uit. *Maar je kunt het steeds meer soepel hanteren. Er zijn door de jaren heen best veel mensen die weten waar je werkt. Maar [van] dat soort nieuwsgierigheid, daar heb ik nooit veel last van gehad.*⁴⁹³ Een collega van hem, in 1979 in dienst gegaan, vertelt hoe hij na verloop van tijd ook flexibeler is omgesprongen met zijn geheimhouding naar de buitenwereld toe.

*Ouderen zijn daar relaxter in. Ja, wat wil je ... na 31 jaar! Ik kan toch niet 31 jaar met een grote leugen op mijn voorhoofd rondlopen. Nee, dat gaat gewoon niet. De mensen merken het al op de manier waarop je over dingen praat.*⁴⁹⁴

Hij had in het verleden de indruk gekregen dat de meeste mensen in zijn omgeving wel vermoedden dat hij voor de BVD werkte. Hij is toen openlijker over de dienst als werkgever gaan spreken. *Hoe krampachtiger je daarmee omgaat, hoe makkelijker het je maakt voor je omgeving, dus vertel het maar gewoon ... Ja, als de [beveiligingsambtenaar] dit hoort, dan ontploft hij ...,* zegt hij lachend.⁴⁹⁵

Overigens kwam deze versoepeling wel vaker voor bij de generaties vanaf de jaren zeventig, maar was het niet een houding die exclusief bij hen hoorde. Een vroegere BVD'er uit 1979 herinnert zich dat hij zich heeft laten inspireren door de mentaliteit van zijn oudere collega.

Ik weet nog degene met wie ik toen meeliep [toen ik net in dienst was], [...] dat was een heel ervaren iemand, [...] en die zei van 'ja, nee, doe daar niet te moeilijk over, anders heb je geen leven'. Ik hoor het hem nog zeggen. Het is echt 30 jaar geleden. Dat heb ik altijd goed in mijn oren geknoopt, maar ik kijk natuurlijk wel naar degene die me die vraag stelt.⁴⁹⁶

Met de komst van Arthur Docters van Leeuwen veranderde er veel binnen de dienst, ook op het gebied van geheimhouding. De BVD werd transparanter, niet alleen intern, maar ook naar de buitenwereld toe. Plotseling mochten veel BVD'ers tegen de buitenwereld vertellen waar ze werkten.⁴⁹⁷ Daar kwam bij dat de dienst steeds intensiever ging samenwerken met *jan en alleman* waardoor BVD'ers hun werkgever niet langer strikt geheim konden houden.⁴⁹⁸

Hoewel sinds de jaren zeventig velen in de praktijk al vertelden dat ze bij de BVD werkten, kwam deze beslissing over openheid van hogerop toch als een verrassing. *Dat mocht allemaal. Weet je, dat was helemaal geen issue meer*, herinnert een vroegere BVD'ster zich. Ze had duidelijk weinig begrip voor de omslag. *En dan denk ik van ja ... daar is men toch best wel redelijk in doorgesloten.*⁴⁹⁹ Ze dacht dat het zogenaamde 'veiligheidsbewustzijn' onder deze officiële openheid leed. Door namelijk openlijk te vertellen waar ze werkten, zouden BVD'ers zich minder bewust zijn van de risico's die de bekendheid als BVD'er met zich meebrachten. Die risico's hielden bijvoorbeeld in dat (kwaadwillig) geïnteresseerden gemakkelijker informatie konden ontfutselen aan BVD'ers, of hen konden chanteren om die informatie te verkrijgen. Door BVD'ers openlijk te laten spreken over de dienst als werkgever liep de dienst dus, volgens deze vroegere BVD'ster, gevaar. Hier spreekt wellicht beperkt vertrouwen uit in de kundigheid van BVD'ers om de aard van de interesse van buitenstaanders zelf in te schatten.

Niet alleen de openheid over de werkgever groeide, maar ook de openheid over de inhoud van het werk. Vanaf de periode van Arthur Docters van Leeuwen kregen BVD'ers een grotere vrijheid om te spreken over de inhoud van hun werk. In 1991 bracht de dienst namelijk zijn eerste openbare jaarverslag uit. Veel BVD'ers hielden vanaf toen het jaarverslag als uitgangspunt voor wat ze anderen over hun werk vertelden.⁵⁰⁰ Niet alleen voor politieke belanghebbenden werd het werk van de BVD op deze manier inzichtelijker, maar ook voor kennissen, vrienden en familie van BVD'ers.

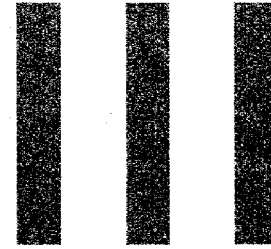
6. CONCLUSIES

Geheimhouding ten opzichte van de buitenwereld spitste zich vooral toe op geheimhouding over de inhoud van het werk. Het verschilde in hoeverre BVD'ers ook hun werkgever strikt geheim hielden, waarbij vooral de generaties die vanaf de jaren zeventig in dienst kwamen zich niet in bochten wrongen om hun werkgever te verzwijgen. Soms bleek het, volgens velen van hen, namelijk eenvoudiger om nieuwsgierigheid te vrijdelen door juist te zeggen waar men werkte. In de praktijk bleek dan vaak dat buitenstaanders meer begrip hadden voor zwijgzaamheid dan dat de regel van strikte geheimhouding veronderstelde. Maar deze regel ging dan ook uit van het risico, dat in de praktijk laag was, anderen tegen het lijf te lopen die kwaadwillende interesses hadden in de BVD.

BVD'ers verwierven een zekere handigheid in het overeind houden van hun dekmantel. Die behendigheid leerden ze in de praktijk. De BVD trainde hen er niet in. Ze waren niet alleen vaardig in het overeind houden van hun dekmantel, maar ook als het misging speelden de meesten gemakkelijk in op de nieuwe situatie. Dat gold met name voor de generaties vanaf de jaren zeventig en tachtig, die zich vrijer bewogen bij openheid rondom hun werkgever.

Opvallend is in hoeverre ervaren BVD'ers gewend waren aan hun dekmantel en de gevolgen ervan. Reacties van familieleden en vrienden herinnerden hen soms aan de nadelen. Maar zelf leden ze ogenschijnlijk nauwelijks aan hun (gedeeltelijke) dubbelleven, aan het kleurloze beeld dat ze soms doelbewust van zichzelf creëerden, en aan het (noodgedwongen) op de achtergrond blijven in grotere gezelschappen. Hoe kan dat? Dit kunnen namelijk grote offers zijn. Deze weinig getroebleerde houding kan te verklaren zijn door een algemeen gebrek aan narcisme, waarvan de BVD wellicht bewust of onbewust meer mensen aantrok. Het kan ook komen doordat BVD'ers uit latere generaties eenvoudigweg soepeler over hun werkgever spraken. Daardoor lieten ze bij kennissen en familie over zichzelf veel tot de verbeelding over, en was er geen sprake meer van het schetsen van een kleurloos zelfbeeld. Tenslotte kan deze weinig getroebleerde houding van veel vroegere BVD'ers te verklaren zijn door weinig interesse zich buiten de BVD sociaal te profileren.

Deze laatste verklaring grenst aan de veronderstelling dat geheimhouding naar de buitenwereld toe BVD'ers verenigde. Toch benadrukten maar weinigen zo'n verband tussen externe geheimhouding en saamhorigheid. Maar in dit geval kan het net zo belangrijk zijn te letten op waar mensen over vertellen als op waar ze juist niet over vertellen. Juist het feit dat zo velen niet spraken over de sociale nadelen van externe geheimhouding kan een aanwijzing zijn dat men er geen last van had. BVD'ers onderhielden een groot deel van hun sociale leven binnen de dienst, en hadden daardoor wellicht minder behoefte aan een sociaal leven buiten de dienst. Aan elkaar had men vaak genoeg.

**EENHEID IN
VERSCHEIDENHEID.
HOE ONDERSCHIEDEN
BVD'ERS ZICH
ONDERLING?**

1 GEHEIMHOUDING BINNEN DE BVD

Buiten hun dienst konden BVD'ers nauwelijks over hun werk spreken, inhoudelijk niet en soms helemaal niet. Dit bond ze samen. Maar ook binnen de dienstmuren hadden ze geen vrij spel. Dit bond ze samen in afdelingen en scheidde ze als BVD'ers.

Binnen de BVD heerste geheimhouding die bij tijd en wijle heel strikt kon zijn. De regel, het *need to know*-principe, leek eenvoudig, maar dat was hij bij nader inzien toch niet. Hoe wist men namelijk welke informatie nodig was als men niet wist wat de ander precies voor informatie bezat? En hoe wist de ander welke informatie hij moest geven als hij niet op de hoogte was van het werk van zijn collega? Bovendien, tot waar reikten de grenzen van wat nodig was voor het werk? Wie bepaalde dat, de vragende of aanbiedende partij van de informatie? Over het bestaan van deze voortdurende vragen en de invloed ervan op de werksfeer zullen we hier verder lezen.

Het *need to know*-principe of de interne geheimhouding drukte zijn stempel op het persoonlijk contact tussen collega's, maar ook organisatorisch heeft het de dienstcultuur decennialang bepaald. Organisatorisch heeft het geleid tot een gecompartmenteerde organisatie: een BVD met verschillende, soms geïsoleerde afdelingen die weinig van elkaars werk wisten of wilden weten.

De interne geheimhouding was onduidelijk begrensd en *kon* ook niet glashelder zijn afgebakend. Pogingen om hier toch duidelijke omgangsvormen aan te verbinden, leidden na korte of lange tijd telkens weer tot discussie en verandering. De geschiedenis van de interne geheimhouding is er één van golfbewegingen.

Door deze chronische discussie over de toepassing van het *need to know*-principe, en zijn invloed op de omgangsvormen tussen collega's en afdelingen, is het de moeite waard er dieper op in te gaan. Waarom bestond het principe? Hoe uitte het zich op de werkvloer? En hoe wrong het met de uitvoering van het werk? Tenslotte werp ik een blik op veranderingen in de striktheid van interne geheimhouding.

1. DE REDEN

Waarom het *need to know*-principe bestond, was begrijpelijk: het beschermdde agenten, BVD'ers, bronnen, de werkwijze en het kennisniveau van de dienst. Het beschermdde dus de kwaliteit van het werk.

Het nut van interne geheimhouding is duidelijk te illustreren op het gebied van contraspionage tijdens de Koude Oorlog. Als agenten hun identiteit moesten prijsgeven werden ze vaak aan levensgevaar blootgesteld. Met hun echte naam, als verdachten van spionage, konden ze tegenover een totalitaire staat of een machtige inlichtingendienst, zoals de Sovjetrussische KGB of de Oost-Duitse Stasi, komen te staan. Om agenten voor

deze gevaarlijke situaties te behoeden beschermde de BVD hun identiteit met argusogen. In deze gevaarlijke situaties schuilt de essentie van het *need to know*-principe.⁵⁰¹

De veiligheid van BVD'ers was gebaat bij een zo groot mogelijke onwetendheid: hoe minder een BVD'er wist, hoe minder kwetsbaar hij was, in het geval hij informatie zou verliezen, hem iets zou ontglippen, of als hij gedwongen zou worden informatie prijs te geven. En interne geheimhouding zou natuurlijk ook zijn diensten bewijzen als een collega doelbewust informatie zou lekken. Hij zou dan niet veel *kunnen* lekken, enkel informatie over zijn eigen werk. Een getuige verwoordt die angst voor lekken:

Elke veiligheidsdienst is geïnfiltrerd. Overal zit een mol [...]. Ze zijn allemaal ondermijnd ... behalve de BVD? En dan zeiden we 'dat kan niet'. Er moet er dus ergens in dit grote gebouw één rondlopen. Minstens één. [...] Daarom ben ik, met mijn oude kop, [...] tegen [een versoepeling van het need to know-principe].⁵⁰²

Een ander voordeel van het *need to know*-principe was de onbevangen verwerking van informatie. Tot in de jaren zeventig wist de caseworker, degene die de informatie van bronnen verwerkte, in theorie niet wie de agent was die de informatie verzameld had. Alleen de runner had contact met zijn agent, en via de runner kwam de informatie bij de caseworker terecht. In tegenstelling tot de runner, kon de caseworker nauwelijks of geen vooroordelen hebben ten opzichte van de agent. Op die manier kon de caseworker de informatie van de agent beter op waarde schatten. Volgens het *need to know*-principe moesten de taken bij de inlichtingenvergaring en de toegang tot informatie dus strikt gescheiden zijn.⁵⁰³

Tenslotte was door de interne geheimhouding gevoelige informatie bij zo weinig mogelijk mensen bekend, en was gemakkelijk te traceren wie over bepaalde informatie beschikte. Hier paste vooral een platte, dus geen hiërarchische, organisatie bij waarbij minder lagen, dus minder mensen, op de hoogte hoefden te zijn van gevoelige gegevens.⁵⁰⁴

In de jaren zestig, zeventig en tachtig zorgde het BVO ervoor dat informatie terecht kwam bij de personen die ze nodig hadden. De mensen van het BVO verzamelden en schoonden gevoelige informatie en zetten die vervolgens uit. Ze zorgden ervoor dat ze greep bleven houden op de verspreiding van die gevoelige informatie, deze bleven controleren zodat ze niet alle kanten uit zou schieten. Rapporten die van de runners afkwamen en voor de caseworkers bestemd waren, las en schoonde het BVO zodanig dat de bron van de informatie niet meer te achterhalen was.⁵⁰⁵ Voor de caseworkers werd het vervolgens een sport om toch te ontdekken wie de bron was, waardoor in de rapporten soms doelbewuste misleidingen stonden over de bron.⁵⁰⁶ Dit is een voorbeeld van de draai die het *need to know*-principe op de werkvloer kon krijgen. Maar er zijn nog meer voorbeelden.

2. OP DE WERKVLOER

Als je [eind jaren zeventig] bij iemand op de kamer kwam om post te brengen of te halen dan... ten eerste zaten de deuren altijd dicht. [...] En als ik dan binnenkwam en die mensen waren iets aan het lezen, het eerste wat ze deden, was datgene dat ze lazen omdraaien zodat ik het niet kon lezen. [...] [Over operaties] werd er niet gepraat. Als ik binnenkwam, dan werd er gestopt met praten [...], tot ik weer weg was, en dan gingen ze weer verder. [...] [Het was bovendien] ondenkbaar [dat mensen hun kamer uitliepen en de deur open lieten staan]. Als je een vergadering had, gingen de spullen in de kast.⁵⁰⁷

Curieus vond deze voormalige BVD'er uit de postkamer de situatie in beginsel wel, maar na een tijdje *accepteer je dat gewoon*. Als zijn collega hem iets niet vertelde of niet liet zien, werd hij daar niet boos over, *omdat ik weet dat dat er bij hoort*. Een ander dacht ook: *In het begin overkomt je dat en daarna denk je het zal wel zo horen*.⁵⁰⁸

Het was niet ongewoon dat als een BVD'er bij een collega om informatie kwam vragen, hij verschillende vragen afgevuurd kreeg. *Dan waren ze heel voorzichtig, 'waarvoor kwam je?', 'waarvoor moet je dat stuk hebben?', 'heb je daar ook toestemming voor?'* Het hinderde het werk en de werksfeer niet, volgens deze getuige.⁵⁰⁹ Illusterend voor het moeilijk prijsgeven van informatie is de situatie tussen een voormalig BVD'er en zijn zoon, die nu bij de AIVD werkt. De vader weet niet wat voor werk zijn zoon precies doet. *En ik vraag het hem ook niet, want ik wil hem niet in verlegenheid brengen. En hij vertelt het niet, want hij weet hoe ik erover denk.*⁵¹⁰

Nul op het rekest kwam regelmatig voor wanneer iemand informatie vroeg, waarvan de ander vond dat hij die informatie niet nodig had. Behalve als de vragende partij een overtuigend verhaal had, *dan gingen alle registers weer open*.⁵¹¹ Het uitgangspunt was dus eerder 'nee, tenzij' dan 'ja, mits'. Een enkeling vertelt dat hij eigenlijk nooit het gevoel heeft gehad dat voor hem een *deur werd dichtgehouden* als hij iemand van een andere afdeling zocht of iets nodig had. Die welwillendheid gold zeker in het geval van een spannende situatie of crisis. *Dan [sloten] de rijen zich. We vormden [dan] gewoon één groot front, en dan [waren] al die schutjes en schotten en dergelijke weg.*⁵¹²

Dit neemt niet weg dat interne geheimhouding binnen de BVD een *ontzettend belangrijk begrip [bleef] waar mensen zich voortdurend van bewust waren [en] dat ook in de praktijk brachten*.⁵¹³ Lange tijd hebben BVD'ers elkaar daarom zo min mogelijk vragen gesteld waarvan ze dachten dat die onnodig waren. Een voorbeeld van zo'n onnodige vraag was wat de ander precies deed of waar hij zich mee bezighield. Zo vroegen chauffeurs elkaar weliswaar uit beleefdheid wat ze de dag erop gingen doen, *maar daar werd niet verder over gepraat. Ieder had zo zijn eigen geheimhouding en daar werd dan verder niet op door[gevraagd]. Dat ging prima. Daar hadden we geen zorgen over.*⁵¹⁴

Zo was het niet vreemd dat bijvoorbeeld in de vijftiger jaren een lid van de volgploeg in Amsterdam maandenlang niet heeft geweten dat in Den Haag ook een volgploeg werkte.⁵¹⁵ Ook over het tapwerk en geheime operaties sprak men niet.⁵¹⁶ En het kwam ook voor, herinnert een vroegere chauffeur zich over de jaren vijftig en zestig, dat een groep BVD'ers aan een tafeltje zat te fluisteren of enkele bedekte opmerkingen maakte waar niemand iets van begreep.⁵¹⁷ Van andere afdelingen wist men in *hoofdlijnen*,

maar niet *in details* wat het werk behelsde.⁵¹⁸ Op het persoonlijke vlak kende men elkaar bijna allemaal wel, maar bleef het oppervlakkig.⁵¹⁹ Op dienstfeesten stonden de verschillende afdelingen onder elkaar te spreken en vermengden maar moeilijk met andere afdelingen.⁵²⁰ Dit terwijl het *een tweede natuur* was op feesten niet over het werk te spreken⁵²¹ en dat dus geen argument hoefde te zijn om bij de eigen afdeling te blijven.

*Je kunt met mensen buiten jouw afdeling of je team [...] wel over je werk praten. Alleen je kan er niet te diep op in gaan. [...] Je kan wel over een operatie praten, maar algemeen: 'ik heb nu een operatie draaien, loopt lekker', weet je wel. Dan heb je niks gezegd, maar wel dat je lekker bezig bent. [...] Zo groei je nou eenmaal op. Je wordt helemaal gekneed in deze organisatie wat dat betreft. Ik weet niet beter.*⁵²²

De geheimhouding bestond niet alleen tussen, maar ook binnen directies of afdelingen. Zo zaten in de jaren zestig en zeventig twee mannen op een kamertje met de deur altijd op slot, vertelt een toen jonge collega van dezelfde directie B. Hem werd verteld dat dat ze de partijtop van de CPN bekeken.⁵²³ Ook binnen de directie C, die zich op contraspionage richtte, wisten de groep voor Sovjetrussische spionage en de groep voor spionage uit de satellietlanden niet goed van elkaar wat ze deden. *Daar praatte je ook niet over en daar vroeg je ook niet naar. Tenzij er op een gegeven moment raakvlakken waren.*⁵²⁴ Maar de vraag was natuurlijk: hoe konden deze afdelingen nu juist op de hoogte zijn van elkaars raakvlakken?

3. DE KEERZIJDE

Juist omdat er geen duidelijke grenzen waren aan het *need to know*-principe, kleefden er nadelen aan. Zo kon overlap in het werk ontstaan, verminderde kwaliteit, onnodig wantrouwen als iemand te veel vragen stelde, beperkter sociaal contact en competitie tussen verschillende afdelingen.

Een oud-BVD'er vertelt over de jaren zestig dat soms *de linkerhand niet wist wat de rechter deed*.⁵²⁵ Soms tastte die situatie de kwaliteit van het werk aan en kon men binnen de dienst te veel tijd besteden aan eenzelfde onderwerp. Een generatiegenoot, die in 1970 bij de dienst kwam, beaamt dat met meer woorden:

*Nou ja, ik denk dat [dat need to know-principe] toen heel sterk bestond, en misschien wel wat, of misschien nou gewoon, overdreven. En dat dat zeker de samenwerking in de weg heeft gestaan, dat bepaalde wielen wel vijf keer uitgevonden zijn, omdat je niet wist dat de buurman dat ook had gedaan. Dus ik denk dat aan de ene kant het besef van need to know heel sterk was en dat dat op zich natuurlijk goed was. Maar dat dat in zijn uitwerkingen, in de dagelijkse praktijk, heel veel nadelen heeft gekend.*⁵²⁶

De tussenkomst van het BVO was, in theorie, een goede schakel tussen bron, runner en caseworker, maar zorgde in de praktijk ook voor tragere communicatie, misverstanden en bureaucratie. Caseworkers hadden soms niet genoeg aan de broninformatie die ze via de runner kregen. Ze wilden weten wat de bron nog meer was opgevallen, wat hij

nog meer wist, en ze wilden meer informatie over de bron zelf om zijn betrouwbaarheid beter op waarde te kunnen schatten. Het druiste allemaal in tegen het *need to know*-principe, tegen de onbevangen verwerking van informatie door caseworkers. Maar de positie van caseworkers was begrijpelijk en hun dorst naar meer informatie kwam niet altijd voort uit louter 'onnodige nieuwsgierigheid'. En was nieuwsgierigheid overigens niet een onontbeerlijk ingrediënt voor het op waarde schatten van informatie? Runners of volgers kampten, op hun beurt, soms met vage opdrachten waarvan ze niet precies de strekking begrepen. Dit kwam door gebrekkige contextuele informatie.⁵²⁷ Duidelijk was dat het hier *wrong*. Nieuwsgierigheid was moeilijk.

*Het was absoluut ongebruikelijk om aan een collega van een andere afdeling te vragen 'wat doe je precies'. Sinds 1967 dat ik op kantoor kwam heb ik daar ook nooit moeite mee gehad. Ik werkte op mijn bureautje en ik heb het ook nooit nodig gehad om het [van anderen] te weten. Ik ben er ook niet nieuwsgierig naar. Ik heb het wel meegemaakt dat ze het bij mijn werk probeerden.*⁵²⁸

Deze getuige benadrukt tijdens ons gesprek telkens het belang van een strikte toepassing van interne geheimhouding. Het was de rode draad in zijn boodschap. Illusterend hier is zijn woordkeuze: hij vertelt dat sommigen 'geprobeerd' hebben hem te vragen wat hij deed. Daarin schuilt iets ongepast, iets ongebruikelijks. *Jongens, het is geen wantrouwen, echt niet*, benadrukte deze vroegere BVD'er dan tegen zijn nieuwsgierige collega's. *Ik persoonlijk ben niet zo wantrouwig. Alleen het mag niet. En je hebt er niets aan. Klaar.*⁵²⁹ Maar deze repliek hielp niet altijd. Een andere, jongere BVD'er die in 1978 bij de dienst kwam, herinnert zich hoe hij van andere collega's soms bruske antwoorden kreeg, *wat mot je dan?*, op zijn toen nog naïeve interesses. Nodig waren finesse, geduld en sociale intelligentie, en *dan [waren] ze altijd wel bereid om je te helpen.*⁵³⁰

Dit soort diplomatieke benaderingen en de compartimentering beperkten wel het sociale contact, binnen en tussen afdelingen. In de jaren zestig had je [...] *maar weinig mensen waar je mee te maken kreeg.*⁵³¹ In beginsel maakte dat op een getuige in de tachtiger jaren een indruk van *een dienst die heel erg gesloten [was], ook wel een beetje benauwend. Daar moest [ze] best wel een beetje aan wennen.*⁵³² Over diezelfde periode legt een andere getuige uit dat je niet zo vaak op andere afdelingen kwam. *Op bedrijfsfeesten en op de sportdag dan zag je wel eens mensen waarbij je dacht 'wie moet dat nou wel zijn.'*⁵³³ In die context moeten we een oproep zien uit 1989 in 'Het Spionnetje'. De redactie riep collega's op om iets over hun werk te schrijven.

*Meer kennis van elkaars werk leidt immers tot meer betrokkenheid en, wie weet, meer persoonlijke contacten. Dat is, in een tijd waarin de behoefte aan openheid en een duidelijke bedrijfs sfeer groter is dan ooit, een gunstige zaak en kan de basis leggen voor een nieuw 'BVD-gevoel'!*⁵³⁴

Ook onderlinge concurrentie kwam het sociale contact tussen afdelingen niet ten goede. Die concurrentie vloeyde ook voort uit de interne geheimhouding, maar dan uit de verkeerde toepassing ervan: soms bestempelde men te veel informatie te vanzelfsprekend tot geheim. Geheimhouding kon namelijk wennen. Wanneer men

het kritische oog verloor voor welke informatie geheimhouding verdiende, kon het voorkomen dat ook triviale zaken machinaal onder de geheimhouding vielen, zoals onderlinge verstandhoudingen. *Als je daar dan heel geheimzinnig over deed, dan wekte dat weer wantrouwen. Dat zag je dan bij wijze van spreken gepersonaliseerd in sommige types, die elkaar echt het licht in de ogen niet gunden,*⁵³⁵ herinnert een getuige zich die in 1966 bij de dienst kwam. Ook een kritische tegenhanger van het blad van de ontspanningsvereniging repte in 1988 nog, in een artikel vol superlatieven, over *onfrisse machtsblokken en pacten en machtsblokken die niet met elkaar werken, maar tegen elkaar, met 'bazen' die hun belangen verwarren met het algemene dienstbelang.*⁵³⁶ In datzelfde jaar schreef ook de anonieme, cynische Sincérus in 'Het Spionnetje' over het verkeerde gebruik van de interne geheimhouding.

*De beslotenheid van de Dienst die tot doel heeft pottenkijkers buiten te houden, wordt misbruikt om het eigen personeel kort te houden. Daardoor kunnen misstanden bij de Dienst voortduren, die elders al lang aanleiding zouden zijn geweest voor lastige vragen van buitenaf.*⁵³⁷

Het gevoel dat geheimhouding niet nodig was, leidde dus tot wantrouwen. En daarmee leidde het ook tot rivaliteit en concurrentie.

4. VERSOEPILING

Het *need to know*-principe is, tot in de jaren negentig, tenminste twee keer versoepeld: in de zestiger jaren met de komst van enkele tientallen Jonge Intelligente Medewerkers (JIMs) en Jonge Academische Medewerkers (JAMs), en in de zeventiger en tachtiger jaren met het vertrek van een groot aantal oudere BVD'ers en de komst van veel jongeren.⁵³⁸ Beide golven in deze toepassing van interne geheimhouding kwamen niet alleen op door de komst van nieuwe mensen, maar ook door een roulatiesysteem binnen de dienst. Daarnaast beïnvloedden ook maatschappelijke ontwikkelingen de mate van interne geheimhouding: vanaf de jaren zeventig veranderden de traditionele aandachtsgebieden van de BVD. Daarbij gaf de dienst, vooral in de tachtiger en negentiger jaren, meer openheid van zaken.

In de jaren zestig nam de BVD enkele tientallen JIMs en JAMs aan. Deze jongeren, meestal afgestudeerd en nieuwsgierig, bezagen de omgangsvormen binnen de BVD met een onbevengden blik. In interne geheimhouding zagen sommigen van hen weinig heil en, in hun ogen, was een te strikte toepassing ervan een belemmering in hun werk. Deze jongeren wilden juist zoveel mogelijk weten en dat bezorgde hun oudere collega's wel eens kopzorgen.⁵³⁹ Zo herinnert een toen oudere BVD'er zich over deze jongere garde:

Later kreeg ik [...] wat moeite [met] de JIMs [...]. Die kwamen van school of net van de universiteit. Ze hadden allemaal wel een beetje een air van 'we zullen de zaak hier wel eens op poten zetten'. Als [caseworker], dan wilden ze persé weten welke agent nou dat gegeven had binnengebracht. Wij zeiden 'dat hoef je helemaal niet te weten. Dit

*is het gegeven dat hij binnenbrengt. Hier is het nog van een ander. En als je die twee vergelijkt, kom je vanzelf tot de goede conclusie.' Dat heeft gewrongen tot en met.*⁵⁴⁰

In de jaren zeventig werd het *need to know*-principe verder versoepeld. De naoorlogse generatie was oud genoeg geworden om met pensioen te gaan. En een jongere generatie, opgegroeid in een andere tijd en met een andere belevingswereld, stapte bij de BVD naar binnen. Ze morrelden verder aan de striktheid van interne geheimhouding.

Daarnaast had het zogenaamde stagiairsysteem zijn intrede gedaan. Het was een soort roulatiesysteem voor toekomstige leidinggevenden waardoor nieuwe, jonge BVD'ers over een periode van twaalf jaar verschillende afdelingen aandedden. Deze mensen leerden zo meer collega's kennen dan hun oudere mentoren, en wisten beter wat er in andere afdelingen en directies te koop was. De hoge muren die rondom elke afdeling gebouwd waren, brokkelden zo verder af.

Maar ze brokkelden ook noodgedwongen af. Dat kwam door nieuwe onderwerpen zoals 'heimelijke politieke beïnvloeding', die niet meer bij uitsluitend één gedeelte van de dienst thuishoorde. Dat was bijvoorbeeld het geval met de heimelijke Sovjetrussische beïnvloeding van de Nederlandse vredesbeweging, waarin inlichtingenofficieren van de Russische ambassade een actieve rol speelden. Ineens zagen de directie B, die zich met politiek activisme bezighield, en de directie C, die zich op contraspionage richtte, zich in elkaars armen geworpen.⁵⁴¹ Na een decennialange scheiding, waren ze nu gedwongen samen te werken. In die tijd bleken ook andere collega's met verschillende taken elkaar vaker nodig te hebben. Zo verhuisden sommige documentalistes van hun eigen centrale documentatieafdeling (ACD) naar de operationele directies B en C.⁵⁴² Er kwam meer verkeer tussen de verschillende directies. Tot in de jaren zeventig hadden ze als afzonderlijke pilaren de dienst gevormd.

In de jaren zestig waren het *need to know*-principe en de compartimentering dus versoepeld. In de jaren zeventig en tachtig werd er verder aan geknaagd. En in het begin van de jaren negentig heeft de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen de resterende pilaren gesloopt. Hij creëerde het zogenaamde teamconcept en het flexibele, projectmatig werken. Mensen met verschillende specialisaties werkten zo nauw samen op verschillende onderwerpen, afhankelijk van de behoeften van de afnemer. Collega's spraken regelmatig over hun werk, er was meer collegiale toetsing en een grotere uitwisseling van ervaringen.⁵⁴³

*Het kunstmatig opfokken van het 'esprit de corps' en het afdwingen van 'sociale cohesie' blijkt meestal averechts te werken. Beter is het om middels een goed en open beleid te trachten de vroeger gemaakte fouten en destijds bewust aangekweekte geheimzinnigdoenerij voorgoed uit de wereld te helpen.*⁵⁴⁴

Zo schreef in 'Het Spionnetje' een duidelijke voorstander van de veranderingen van Arthur Docters van Leeuwen. De tijd dat de vraag 'wat doe je precies' een taboe was, lag inmiddels in het verleden.

De sloopkogel van Docters van Leeuwen is voor velen een hardhandige, van bovenaf opgelegde, maar veelal welkome revolutie geweest, ook op het gebied van het *need to know*-principe. Maar daarbij vergeten velen dat binnen de BVD dit principe al langer

afbrokkelde. Begin 1989 sprak het vertrekkende diensthoofd Aart Blom al over de *streng compartmentering die er vroeger was*.⁵⁴⁵ De veranderingen van Docters van Leeuwen op het gebied van de compartimentering kwamen dus niet uit de lucht vallen.

De revolutie van Docters van Leeuwen viel samen met het einde van de Koude Oorlog. Hierdoor was het, volgens sommigen, ook mogelijk om de interne geheimhouding te versoepelen. Agenten werden, bij ontdekking van hun identiteit, minder vaak blootgesteld aan totalitaire staten of inlichtingendiensten. Voor veel agenten was de situatie dus minder gevaarlijk geworden. Daardoor kleefde, na de Koude Oorlog, minder levensgevaar aan het verliezen van informatie. Een getuige die midden jaren zeventig bij de dienst kwam, verduidelijkt deze andere waarde van de interne geheimhouding na de Koude Oorlog.

*Natuurlijk, het is voor de dienst echt vervelend, maatschappelijk vervelend, als er [bepaalde informatie uitlekt]. Maar voor mij is dat niet meer dan heel erg oncomfortabel. Het gaat, naar mijn gevoel, niet of nauwelijks om levensbedreigende situaties voor agenten. Dat is een totaal ander verschil dan wanneer een agent wordt ingezet in Rusland.*⁵⁴⁶

Deze getuige gelooft daarom in het *need to share*-principe. Voor hem is de vraag *tot hoever kan je het kennisdelen oprekken zonder dat je gevaar [creëert] voor je organisatie en de mensen met wie je werkt, met name de agenten?*⁵⁴⁷ Niet iedereen was het daarmee eens. Zo gelooft een iets jongere getuige dat het *need to share*-principe naar buiten, naar de afnemers toe, moest gelden, maar niet binnen de BVD.⁵⁴⁸ Daar schuilt een tegenstrijdigheid in, maar ook een nuance: hoe kon de BVD namelijk interne geheimhouding hanteren, en tegelijkertijd extern zoveel mogelijk informatie met belangendragers delen? Het antwoord zit in hoe strikt de interne geheimhouding moest zijn. Dat was sinds de jaren zestig een onderwerp van discussie en dat was het in de jaren negentig nog steeds.

5. CONCLUSIES

Need to know beschermde de agenten, andere bronnen en de BVD zelf. Het was een nobel principe en terecht betwijfelden weinigen het nut ervan. Opvallend is bijvoorbeeld het begrip waarmee sommige getuigen vertellen over hoe hun collega's hen, soms wantrouwend, bevroegen wanneer ze om informatie vroegen. Of hoe onverstoord sommigen vertellen dat ze gevraagde informatie soms eenvoudigweg niet kregen. Het leek hen niet te deren. Het hoorde nu eenmaal bij het werk.

Maar niet iedereen bleef hier zo stoïcijns onder. Juist de mate waarin de interne geheimhouding moest gelden, betwijfelden velen en wakkerde discussies aan. Een strikte toepassing van *need to know* kon namelijk veel vergen: afstandelijke sociale contacten, taboes, dubbel werk, stoeve samenwerking en soms concurrentie en rivaliteit. Om de interne geheimhouding niet in die mate te laten ontaarden, was het nodig na te blijven denken over de informatie die wel en geen geheimhouding verdiende. Het antwoord daarop was niet statisch. Het vereiste soepele en veranderende regelgeving, naargelang de behoeften van het personeel en de aandachtsgebieden van de dienst.

Het waren vooral jongere generaties die zich daaraan ergerden. Ze hebben de lange aanzet gegeven tot de verdere afkalving door Docters van Leeuwen in de jaren negentig. Velen van hen waren hoger opgeleid dan hun oudere mentoren en waren, door de tijdgeest en hun opleiding, meer gewend om kritisch en nieuwsgierig te zijn. Hun getuigenissen roepen vragen op. Een interessante is: in hoeverre belemmerde een te krampachtig volgehouden *need to know*-principe de professionele ontwikkeling van nieuwe collega's? Hier is geen absoluut antwoord op.

2 FUNCTIONELE HOKJES

Binnen de BVD werkten mensen met verschillende interesses en achtergronden, en met verschillende ideeën over de prioriteiten van de dienst. Decennia lang waren ze gegroepeerd in verscheidene directies en afdelingen. Doordat deze hokjes lange tijd zo gescheiden waren van elkaar door het *need to know*-principe, hadden veel BVD'ers maar weinig kennis van andere directies of afdelingen. Ook hier gold dat onbekend onbemind maakte, of in ieder geval kon het beeld van andere afdelingen en directies verabsoluteren.

De verschillende hokjes scheidde de dienstmedewerkers als BVD'ers, maar verbonden hen op een lager niveau. Zoals menselijk is, spraken veel BVD'ers in eerste instantie over de eenheid die hen het meest nabij was, hun afdeling. Dat was waar hun naaste collega's zaten en waar hun dagelijkse leven zich afspeelde. De meesten spraken pas in tweede instantie over de grotere eenheid waar ze toe behoorden, de BVD.

Hieronder houd ik een paar afdelingen uit de BVD tegen het licht. Wat deden ze en, vooral, wie werkten er? Waarin verschilden ze van de andere afdelingen? En hoe veranderde de werksfeer in de loop der tijd? Voelden BVD'ers zich verbonden met hun afdeling en waarom?

Het zwaartepunt zal liggen op de periode tussen 1961, met de komst van diensthoofd J.S. Sinninghe Damsté, en het einde van de jaren tachtig, met de komst van Arthur Docters van Leeuwen. Dat zwaartepunt komt voort uit de interesses en herinneringen van de meeste getuigen, maar ook omdat de dienst in 1961 en 1990 ingrijpend is veranderd: een paar afdelingen hadden vóór 1961 geen duidelijke voorganger, een heel andere samenstelling, of na 1990 geen duidelijke opvolger. Dat gold bijvoorbeeld voor de directie E. Die ontstond met de veranderingen van Sinninghe Damsté. In E zaten afdelingen die voor de gehele dienst of 'dienstbreed' werkten,⁵⁴⁹ maar afgezien daarvan hadden ze weinig met elkaar gemeen. Het was een samenraapsel van afdelingen die onderling verkokerd waren. Deze kleine dienstjes hadden ieder een aparte werksfeer. Dat gold bijvoorbeeld voor de onderzoekingsambtenaren (EIX), het tapwerk (EJ, samen met de afdeling Interceptie van de Technische Dienst), en de volgploeg (EXIII).

Niet alle onderdelen van de BVD zullen aan bod komen. Zo blijven bijvoorbeeld de juridische afdeling (Kabinet), de dependance van de BVD in Amsterdam en de afdeling Opleidingen (EO) achterwege. Daar hebben niet genoeg getuigen over gesproken. In plaats daarvan heb ik gekozen voor afdelingen die er op basis van omvang, belang en afzondering uitsprongen en waar getuigen veel over vertelden: de grote documentatieafdeling, de beveiligingsafdelingen voor buiten en binnen de BVD, de onbegrepen kleine denktank, de bedachtzame directie B en de flamboyante directie C, de individualistische antecedentenonderzoekers, het reservaat van het tapwerk en,

tenslotte, de volkomen afgezonderde biotoop van de volgploeg. Veel getuigen hebben over de volgploeg gesproken, ook zij die er niet deel van uitmaakten. Ik zal er daarom langer bij stilstaan dan bij de rest. Daarbij is de volgploeg het eindstation van de tocht langs de afdelingen en waant de lezer zich dan in één van de meest afgezonderde uithoeken van de dienst.

1. DOCUMENTATIE: ONONTBEERLIJK, MAAR ONAANTREKKELIJK VAN BUITEN

BVD'ers voor de registratie, documentatie en archivering bemanden de Afdeling Centrale Documentatie (ACD). Dit was een grote maar, voor buitenstaanders, weinig enerverende afdeling. Hier werkten mensen met kaartenbakken, grote ronde, roterende bakken met tandwielen. Die bakken wezen de weg in het archief. In het archief vond men namen van personen, organisaties en onderwerpen waarvoor de dienst belangstelling had, maar ook namen van het eigen personeel en die van sollicitanten voor vertrouwensfuncties elders.⁵⁵⁰ Voor velen fungeerde ACD als een springplank naar andere functies binnen de dienst, en weinig oud-BVD'ers hebben er dan ook levendige herinneringen aan.

De documentatieafdeling had een gemengde reputatie: belangrijk, hecht en onaantrekkelijk. Opvallend genoeg voelden BVD'ers regelmatig de behoefte om het belang van de Afdeling Centrale Documentatie (ACD) te benadrukken. Een vaak gehoorde gevleugelde uitspraak was dat ACD *de basis en ruggengraat van ons werk* zou zijn.⁵⁵¹ Dat belang van de afdeling, dat zo nadrukkelijk met de mond beleden werd,

Het onontbeerlijke, maar onaantrekkelijke werk van ACD (SSA AIVD, *Nieuws*, oktober 1963)

kwam overeen met zijn behoorlijke omvang: nadat ACD tot in het begin van de jaren vijftig ongeveer 23% van het personeel besloeg, zat in de afdeling tot aan het einde van de jaren tachtig steeds ongeveer 18% van het totale personeel van de BVD. Vanaf het midden van de jaren vijftig waren er stevast meer dan honderd mensen.⁵⁵²

Deze grote groep was een innig gezelschap. Onder hen waren veel Indische Nederlanders waaronder talrijke jonge vrouwen of 'meisjes',⁵⁵³ die zich over de kaartenbakken ontfermden. In sommige eenheden was de voertaal Maleis, hoewel Eindhoven daar al vroeg een einde aan heeft gemaakt.⁵⁵⁴

In de jaren veertig en begin vijftig huisde de documentatieafdeling in 'Huize Magda' aan de Badhuisweg in Scheveningen, waarna ze verhuisde naar de Haagse Stadhouderslaan. Ongetwijfeld heeft deze afgezonderde lokatie tot in de jaren vijftig bijgedragen aan de groepsvorming binnen de eerste generatie. In het blad van de ontspanningsvereniging blijkt een vroegere BVD'er terug op deze sfeer op aparte lokaties.

*Na de periode 'Magda' met zijn ijspegels aan de verwarmingsbuizen en het kaarslicht op de donkere zolder, werd de aparte sfeer teruggevonden in de schitterende herenhuizen aan de Stadhouderslaan, waar tijdens storm de gillende wind voor een spookachtige sfeer zorgde. Het gebouw had vele kamertjes.*⁵⁵⁵

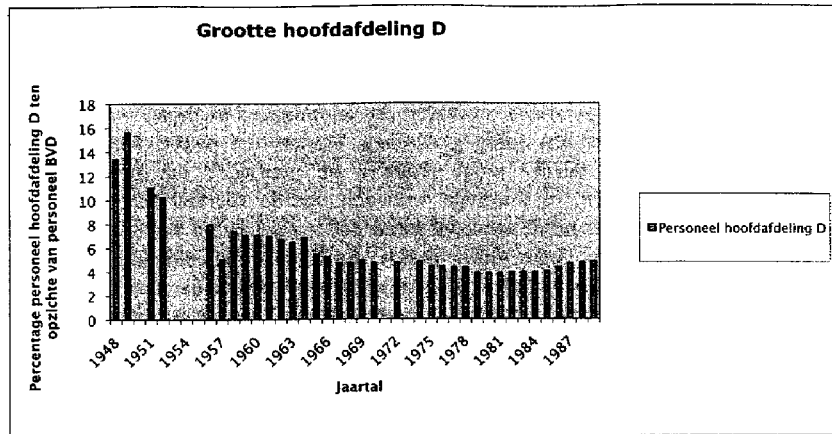
In de jaren zeventig kwam de computer. Het was een grote machine, die via het dak met een hijskraan in de aparte computerkamer getakeld werd. Toen begon de digitalisering van de kaartenbakken. Gedurende een paar maanden was een grote groep dames gemobiliseerd om ponskaarten te maken van de kaartenbakken. Op die manier zetten ze de gegevens van de kaartenbakken in de computer. In 1977 was het zo ver: de computer kon in gebruik genomen worden. *Vrolijk flikkerende lampjes, razend snel draaiende schijven en magneetbandspoelen, een af en toe knipogend beeldscherm en ratelende kaartlees- of printapparatuur geven blijk van een technisch voortreffelijk werkend machien.*⁵⁵⁶

Belangrijk werk, een romantische, sfeervolle werkomgeving en een hechte groep collega's, maar dynamiek was er, ondanks de computer, toch niet altijd. Energieke, ambitieuze jongemannen zouden zich verre van ACD moeten houden: *Als ik vooral dood wilde gaan, moest ik DIE functie [bij ACD] ambiëren, chargeert een vroegere BVD'er over de jaren zeventig.*⁵⁵⁷

2. BEVEILIGINGSBEVORDERING BUITEN DE DIENST: EEN OGENSCHIJNLIJK WEINIG DYNAMISCHE CONSTATE

De hoofdafdeling D ontfermde zich over beveiligingsmaatregelen buiten de dienst. Net als de documentatieafdeling leed ook deze afdeling aan een niet heel dynamische reputatie. BVD'ers hielden zich er bezig met beveiligingsmaatregelen bij bedrijven en overheidsinstellingen. De reputatie vloeyde voort uit zijn taken.

Hoofdafdeling D boog zich over beveiligingsmaatregelen binnen de overheid, industrie, bedrijven en, meer specifiek, defensieorderbedrijven. Het ging daarbij om materiële, organisatorische en personele beveiliging. Voor materiële beveiliging moesten

Figuur 1: Percentage personeel hoofdafdeling D ten opzichte van personeel BVD

de mensen van D hun klanten overtuigen om meestal dure beveiligingsmaatregelen te nemen tegen het communistische gevaar. Een zekere overtuigingskracht hadden ze dus wel nodig.⁵⁵⁸ Maar verder was er over materiële beveiliging *weinig smeuijs te vertellen*,⁵⁵⁹ vertelt een oud-BVD'er van een andere afdeling.

Organisatorische beveiliging ging over het adviseren en instellen van veilige processen waarin bedrijven hun werk deden. Als noch materiële noch organisatorische beveiliging voldoende was, pasten de mensen van D personele beveiliging toe. Die bestond uit onderzoeken naar de betrouwbaarheid van personen die een vertrouwelijke functie zouden bekleden. De antecedentenonderzoeken, het sluitstuk van de beveiligingstak, konden meer werk beslaan dan het naslaan van gegevens, namelijk het spreken van bekenden van die persoon. Voor dat veldwerk verlieten de mensen van D zich op de onderzoekingsambtenaren van de afdeling EIX.

De hoofdafdeling D beleefde haar hoogtijdagen na de oprichting van de West-Europese Unie in 1948 en de NAVO in 1949. Deze organisaties riepen nieuwe beveiligingsmaatregelen in het leven, waar de BVD in Nederland de verantwoordelijkheid over kreeg.⁵⁶⁰ Alle NAVO lidstaten kregen toen bijvoorbeeld beveiligingsvoorschriften om met gerubriceerd materiaal om te gaan. Ook bedrijven moesten, als ze in aanmerking wilden komen voor bepaalde opdrachten van de overheid, voldoen aan deze beveiligingsvoorschriften. Maar toen de beveiligingsvoorschriften eenmaal waren vastgelegd, was het belangrijkste en meest tijdrovende werk achter de rug.⁵⁶¹ De groei van de hoofdafdeling D stagneerde.

Medewerkers van hoofdafdeling D verwierven de reputatie van de *meer ambtelijke* vleugel van de BVD, de *apparatsjiks* van de dienst. Hun voornaamste taak was het waarschuwen van de overheid voor (toekomstig) personeel met ondemocratische idealen.⁵⁶² Van 1951 tot 1970 kwam dat onder andere neer op de implementatie van het zogenaamde 'ambtenarenverbod', waardoor ambtenaren geen lid mochten zijn van de CPN en aanverwante organisaties.⁵⁶³

De hoofdafdeling D vervulde een belangrijke rol in het stagiairtraject, dat vanaf de jaren zeventig bestond. In dit traject werden BVD'ers, over een periode van twaalf jaar, klaargestoomd voor leidinggevende functies. De stagiairs wisselden dan om de vier jaar tussen een binnen- en buitenfunctie. Hierbij was belangrijk dat sommige functies binnen D, net als het operationele werk bij B en C, als 'buitenfuncties' golden. Stagiairs die door een handicap of ander opvallend uiterlijk kenmerk moeilijk in een buitenfunctie konden functioneren, waren daarom bij D te vinden. Op die manier konden ze blijven voldoen aan de voorwaarden van het stagiairsysteem.⁵⁶⁴

De mensen van D onderhielden uitgebreide netwerken binnen Nederland. Dat waren vooral contacten met de Militaire Inlichtingendienst, universiteiten, het bedrijfsleven en de daarbij behorende ministeries. Hierdoor fungeerden de mensen van D voor de rest van de dienst als een vraagbaak voor contacten in deze sectoren. *Dat geeft er natuurlijk wat meer jeuk aan*, vertelt een vroegere BVD'er, die in de jaren zestig bij de dienst kwam, en in zijn verhaal de directie D wat meer kleur wilde geven. Door die contacten was *er ook meer geld beschikbaar om eens leuke diners met elkaar te hebben. Maar toch, ja, [het bleef] nogal ambtelijk*.⁵⁶⁵ Erg overtuigd was hij niet van zijn eigen verhaal. Hij voegt er daarom nog aan toe: *De [...] directies [waren toch] B en C. D al wat minder, want ja beveiliging, ja... Het echte werk werd natuurlijk bij B en C gedaan*.⁵⁶⁶ Een ander, die in 1980 bij de dienst kwam, vertelt in felle bewoordingen over de weinig opwindende reputatie van D en over hoe weinig hij de mensen van deze afdeling beneed.⁵⁶⁷ Hij leek dit alles toe te schrijven aan het ontbreken van spanning.

Indedaad voerde D geen operaties uit. Opvallend is dat dit gebrek aan spanning voor veel buitenstaanders een reden was om het werk en de sfeer bij de hoofdafdeling laag in te schatten. Het adagio 'onbekend maakt onbemind' gold des te meer als de spanning ontbrak.

3. INTERNE BEVEILIGING: DE PATER FAMILIAS

De beveiligingsambtenaar (BVA) boog zich niet buiten, maar binnen de BVD over de materiële, organisatorische en personele beveiliging. Qua materiële beveiliging moeten de afzonderlijke gebouwen van de BVD, vanaf het eind van de jaren zeventig tot in de jaren negentig, hem een doorn in het oog zijn geweest. Een oud-BVD'er vertelt over deze afzonderlijke gebouwen.

*Je had wel het probleem van meerdere gebouwen. Je moest ook wel eens regelmatig naar de overkant. Dan moest je langs het gebouw lopen, over een parkeerplaats. En dan 100 meter verderop kwam je bij een bijgebouw. Eigenlijk was het het hoofdgebouw, geloof ik. [...] Daar bracht je dan banden naar toe. Die bracht ik gewoon in een koffertje, of in een doos. [...] Daar werd niet moeilijk over gedaan.*⁵⁶⁸

Voor de personele beveiliging kwam iedereen binnen de dienst tijdens een welkomstgesprek in aanraking met de BVA. Daarin kreeg elke nieuwkomer de beveiligingsregels voorgeschoteld: *Meneer [de BVA] die zei 'nou, dit zijn de regels en de richtlijnen. Er mag hier niets fout gaan.' [...] Dat veiligheidsaspect werd er eigenlijk vanaf dag één gewoon ingeramd*,⁵⁶⁹ herinnert een voormalig BVD'er zich over het einde van de

jaren zeventig. Het waren de geboden van de BVD, gebaseerd op alle mogelijke risico's, op alles wat fout kon gaan, op alle manieren hoe de nieuwbakken BVD'er gevaar kon lopen: voor sommigen een intimiderende entree.

Deze regels of, aantrekkelijker gezegd, 'richtlijnen' betroffen de veiligheid van BVD'ers zelf. Zo waakte de BVA er bijvoorbeeld voor dat BVD'ers hun identiteit als dienstmedewerker aan de 'buitenwereld' niet prijsgaven, en dat ze niet openlijk over het werk spraken in cafés, winkels of op straat. Regels hierover, klaagden veel BVD'ers, waren vaak strenger dan ze in de praktijk behoefden te zijn. Bovendien belemmerden de voorschriften de bewegingsvrijheid en de privacy van dienstmedewerkers. Ook dit stuitte op verzet.⁵⁷⁰ Maar vanuit het perspectief van de BVA zelf was dit anders. Volgens een BVA, die in de jaren tachtig afscheid nam, was dit verzet voor een deel te wijten [...] aan gemakzucht en gebrek aan discipline.⁵⁷¹ Wederzijds begrip was dus soms moeilijk op te brengen.

De BVA bekleedde de rol van een vaderfiguur, die zijn kroost vertelde hoe het zijn werkzame leven het beste kon leiden. Daar kwam bij dat de BVA meestal in het hogere leeftijdssegment zat en zich dus ook qua leeftijd goed in zijn vaderlijke rol kon plooiën. De functie van BVA was namelijk lange tijd bedoeld als afsluiting van een ambtelijke loopbaan. Pas in de jaren tachtig ontstonden plannen om hier verandering in aan te brengen door de BVA niet langer dan zes à zeven jaar in functie te laten blijven.⁵⁷²

Maar deze rol van vaderfiguur was ondankbaar: naast vaderlijke associaties riep de BVA ook die van bullebak op. In 1990 lanceerde de BVA, toen inmiddels uitgebreid tot 'Bureau BVA', een klein charmeoffensief. Het paste in de grotere interne en externe openheid onder Arthur Docters van Leeuwen. Onder de titel *BVA Nieuwe Stijl – Geen Boeman* verscheen in 'Het Spionnetje' een interview met de toenmalige BVA die stelde af [te willen] van het idee dat de BVA een boeman is.⁵⁷³

De ideeën die binnen BVD-gelederen over de BVA gangbaar zijn variëren van totale onbekendheid tot schrikbeelden. [...] Men denkt dat de BVA een soort veldwachter is, die rondzwerft door de gebouwen en er op toeziet dat dingen die niet mogen, ook niet gedaan worden.

Deze BVA anno 1990 wilde nadenken over zijn functie, taak en doelen om, op die manier, anderen meer begrip te laten opbrengen voor zijn werk.⁵⁷⁴ Ook deze evaluaties van taken en doelen pasten in de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen. Het idee van de ivoren toren was voorbij, maar de verkondiging van regels en de waarschuwingen bleven.

4. DE BOLLEBOZEN IN DE KLEINE DENKTANK

De Staf Buitenlandse Politiek (SBP) was een vreemde eend in de bijt. De afdeling zag het licht in de jaren zestig, na de Cubacrisis. De CPN had zich tijdens die crisis achter de Sovjetunie geschaard. Door deze internationale vertakkingen van het communisme vond diensthoofd Sinninghe Damsté dat de dienst een deskundiger oog moest ontwikkelen voor de internationale dimensies en verhoudingen van het communisme. Buiten de dienst zou men meer waardering voor deze denktank opbrengen dan binnen de dienst.

SBP stond in het midden van de jaren zestig onder leiding van Ad(je) de Jonge, de 'Rode Jonkheer': een intelligente edelman, met sociaaldemocratische levensbeginselen en een grondige kennis van de communistische ideologie en praktijk. Zijn groepje *bollebozen*⁵⁷⁵ bestond in het begin van de jaren zestig maar uit twee academici, van wie één het Sovjetcommunisme en de ander het Chinese communisme onder de loep nam.⁵⁷⁶ In de daaropvolgende jaren groeide SBP en bleef in de jaren zeventig en tachtig steeds rond de tien academici tellen met de meest uiteenlopende achtergronden: sinologen, volkenrechtdeskundigen, historici en economen.⁵⁷⁷

Het was een groep individualisten. Opvallend is bijvoorbeeld dat sommigen van hen vooral over de reputatie van hun afdeling spraken en minder over de sfeer binnen hun afdeling: het groepsgevoel leek niet heel robuust. Eén van hun secretaresses vond hen heel aardige heren, een heel leuke groep, maar wel aparte mensen.⁵⁷⁸ Inderdaad zaten er, volgens een voormalig hoofd van SBP, niet altijd de gemakkelijksten bij. In een aantal opzichten hoefde je ze ook niet zoveel te vertellen, herinnert hij zich bedachtzaam. Ook problematisch voor hem was dat in de beginjaren een paar van hen nooit wat schreven. Dat waren vooral praters met veel kennis. Ik heb me werkelijk het schompes geschreven, verzucht deze voormalig SBP'er, nog steeds zichtbaar vermoeid bij de gedachte.⁵⁷⁹

De analyses van SBP waren in beginsel uitsluitend bedoeld om de operaties van de dienst te ondersteunen. Men hoopte bijvoorbeeld, met de analyses van de kleine denktank in de hand geklemd, agenten beter te kunnen instrueren. Maar die ondersteunende functie bleek gemakkelijker gezegd dan gedaan. De uitwisseling van ideeën tussen de mensen van SBP en de operationele werkvloer verliep stroef: BVD'ers die zich met operaties bezighielden voelden soms een zeker *dédain* ten opzichte van SBP'ers, en omgekeerd.⁵⁸⁰ Vervelender was dat BVD'ers de analyses wel lazen, zelfs ter harte namen,⁵⁸¹ maar dat het daar toch wel bij ophield, vooral voor de mensen die praktisch operationeel werk deden.

*Wij zeiden altijd 'ze zitten de hele week te studeren en dan maken ze voor het weekoverzicht een prachtverhaal'. En dat klopte dan ook allemaal wel. [...] Nou ... GGW: gelezen, gelachen en weggegooid. Ik bedoel, we hadden er als afdeling waar ik dus zat praktisch niets aan.*⁵⁸²

Daarnaast was onder diensthoofden niet altijd dezelfde waardering voor het werk van SBP. Aart Blom, diensthoofd in het midden van de jaren tachtig, was niet gecharmeerd van de veel te lange SBP-rapporten. Bovendien zag hij steeds minder heil en nut in de bestudering en betekenis van het internationaal communisme.⁵⁸³ Daar was een later afdelingshoofd van SBP het (vanzelfsprekend) mee oneens. Het wereldwijde referentiekader bleef nodig, vond hij. We zitten hier niet op een geïsoleerd eilandje.⁵⁸⁴

Die waardering voor het wereldwijde referentiekader had Arthur Docters van Leeuwen meer dan Aart Blom. Maar met zijn grootscheepse reorganisatie verdween ook SBP en moest in het begin van de jaren negentig plaats maken voor andere afdelingen.⁵⁸⁵

Binnen de dienst zag dus niet iedereen het belang in van de denktank. Misschien om die reden richtten de SBP-analyses zich steeds meer op geïnteresseerden buiten de dienst, op bevriende inlichtingendiensten, het ministerie van Buitenlandse Zaken, andere overheidsinstanties, politie, militaire diensten en de inlichtingendienst Buitenland.

Het was juist buiten de dienst waar SBP zijn successen beleefde. De kwaliteit van de stukken bereikte zelfs zo'n faam dat de afdeling een geduchte concurrent werd van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB). De denktank van de BVD kreeg dan ook de twijfelachtige eer te hebben bijgedragen aan de slechte reputatie van de IDB en daardoor indirect aan zijn opheffing.⁵⁸⁶

Binnen de dienst was deze faam van SBP buiten de BVD-muren wel bekend, maar velen liet het toch onverschillig. Voor sommige BVD'ers had het te weinig te maken met hun dagelijkse werk.

*Misschien dat het voor de hogere politiek, voor de Minister van Binnenlandse Zaken, voor de Minister van Buitenlandse Zaken, [...] van belang is geweest. [...] Maar dat onttrekt zich helemaal aan mijn waarneming. Dat weet ik niet.*⁵⁸⁷

Andere BVD'ers namen graag aan dat SBP belangrijk werk deed, maar plaatsten toch vraagtekens bij de redenen voor dat succes.

*Ik vroeg me wel eens af of het allemaal heel erg relevant was. [...] Want om nou alle ins en outs te weten van hoe het met de Poolse Communistische Partij gaat ... [...] Dat heb ik ook wel eens [aan SBP] gevraagd en dat deden anderen ook wel. Maar goed, het neemt niet weg dat toch buitengewoon belangrijk werk werd gedaan. Absoluut, ja. Studieus, zeer studieus.*⁵⁸⁸

De studieuze reputatie van SBP leidde dus soms tot bewondering, maar vooral tot onbegrip en vraagtekens. Daarbij hebben veel BVD'ers de bijdrage van SBP aan de externe reputatie van de BVD sterk onderschat.

5. DE BEDACHTZAME EN SERIEUZE DIRECTIE B

Een goede documentatie, beveiliging en analyses over buitenlandse ontwikkelingen hadden zeker iets te bieden, maar het 'eigenlijke werk' verrichtten toch de directies B en C over respectievelijk extremisme en spionage. Zo vonden althans veel mensen binnen de dienst en met name de voormalig BVD'ers uit deze directies. Ook tussen deze twee directies bestond een zekere hiërarchie, waarin B nog 'eigenlijker' werk deed dan C. Deze typering kan tellen in de jaren zeventig door het opkomende activisme en terrorisme en door de kleinere rol van het communisme.

B was de klassieke, oudste directie van het BNV en de BVD. En dat was reden tot trots. Die *ouwe jongens* hadden daarom wel eens de neiging zich verheven te voelen boven C. *Ik wil niet zeggen dat het zo is, maar ik wil het ook niet ontkennen*, vertelt een voormalig BVD'er weifelend over de jaren zestig en zeventig. Later in het gesprek wil hij zich iets stilliger uitdrukken en moet hij toch *eerlijk bekennen* dat hij *een zekere neiging tot superioriteitsgevoel bij B* had bemerkt.⁵⁸⁹ Een ander herinnert zich binnen de dienst *een verschil in waardering in de werkzaamheden* van B en C, waarbij B als *de harde kern van de dienst* gold.⁵⁹⁰

Die superioriteit had ook te maken met de aandachtsgebieden van B: terrorisme, extremistische stromingen en antidemocratische partijen en organisaties behoorden tot de eerste taken van de BVD. Bovendien viel hieronder, van het einde van de jaren veertig tot in de jaren zeventig, de CPN: de belangrijkste werkverschaffer van de BVD. B stond midden in de storm.

Bij B kwamen vooral mensen terecht met interesses in de actualiteit en de politiek. Koetjes en kalfjes in dagelijkse gesprekken leken minder aan de orde dan elders.

*B was natuurlijk wel met politiek bezig. Daarom moest je toch ook wel, om de positie van bepaalde politieke extremen een beetje te kunnen wegen en plaatsen, een beeld hebben van politiek en maatschappelijk Nederland. Dan was je uiteraard wat meer geïnteresseerd in de politiek. En al helemaal als je ook naar de internationale context keek. [...] Ja, [politiek], dat ging ergens over.*⁵⁹¹

De actualiteit was vaak onderwerp van gesprek en gaf aanleiding tot sociaal contact.⁵⁹² Bij B stonden de mensen bekend als serieus, bedachtzaam, anticommunistisch, ideologisch bevlogen, ouderwets en conservatief.⁵⁹³ Bovendien werd in hun analyses *alles op een goudschaaltje gewogen*. En ze beoefenden *niet echt [het] ambacht van het inlichtingenwerk*, beweert een gepensioneerde BVD'er.⁵⁹⁴ Het echte ambacht van het inlichtingenwerk ziet deze getuige waarschijnlijk in directie C, waar hij zelf tot groot genoegen en plezier had gewerkt. Of dat helemaal terecht was, valt te betwijfelen. Het operationeel kroonjuwel van de BVD kwam namelijk uit de koker van B: het langdurige project Mongool. Het leidde tot een splitsing binnen de CPN en de oprichting van een heuse partij, de Marxistisch-Leninistische Partij Nederland, waarover achter de schermen de BVD de leiding had.⁵⁹⁵

Binnen B las men veel. *Vlijtige lezertjes*, noemde diensthoofd Andries Kuipers zijn medewerkers. Zo lasen de mensen van B ijverig mee in het lijfblad van de CPN 'De Waarheid', het communistische maandblad 'Politiek en Cultuur' en de bladen van de Nederlandse Vrouwenbeweging, van het Algemeen Nederlands Jongerenverbond en van de vakbonden aangesloten bij de Eenheidsvakcentrale.⁵⁹⁶ Een groot gedeelte van de informatiepositie van (de verwerkende secties van) directie B stelde dus op open bronnen.

Voor geheime of gesloten bronnen moesten de mensen van B naar andere (operationele) afdelingen binnen B, met tussenkomst van BVO. Daar gold weer het *need to know*-principe en voor B was dat tot de jaren tachtig heel streng. Deze andere afdelingen draaiden operaties, waarbij bijvoorbeeld agenten werden 'gerund'. De caseworkers, die de broninformatie verwerkten, kregen de identiteit van de agenten nooit te horen.⁵⁹⁷ Bij C was dat anders: daar wisten de caseworkers vaak wie de agenten waren, een situatie waar de caseworkers van B tot de jaren tachtig *vreselijk jaloers* op waren.⁵⁹⁸ Volgens een voormalig BVD'ster was het voordeel van deze manier van werken bij B dat caseworkers de informatie met een meer onbevengden blik tot zich namen en dus kritischer op waarde konden schatten.⁵⁹⁹

De reputatie van B veranderde. In de jaren zeventig, toen terrorisme en politiek activisme de directie B steeds meer bezighielden, werd de sfeer binnen B anders. Aandachtsgebieden en -personen werden onvoorspelbaar, beweeglijker, jonger en

vergden daardoor een grotere flexibiliteit. De dynamische tak van de dienst verplaatste zich toen juist naar B. Het klassieke, bedachtzame karakter van de directie verdween langzaam naar de achtergrond.⁶⁰⁰

6. DE AVONTUURLIJKE, OVERZICHTELIJKE AMBACHTELIJKHEID VAN C

Directie C richtte zich op potentiële of actieve spionnen. Rapportages van de BVD, afkomstig uit deze directie, konden leiden tot arrestaties van spionnen of tot verklaringen van persona non grata. Daarmee had C vooral een preventieve rol.⁶⁰¹ Ondanks de grotere waardering voor B leek directie C niet gebukt te gaan onder een gebrek aan zelfvertrouwen.⁶⁰² Zij zou namelijk het 'echte ambacht van het inlichtingenwerk' verrichten, een aanname die misschien versterkt werd doordat de jacht op spionnen goed aansloot bij spionagefictie.

C was dynamisch, stoer en romantisch, zeker tot in de jaren zeventig. De directie trok de avonturiers aan, de wat kleurrijkere figuren die niet op een bureaustoel konden blijven zitten, maar die het land ingingen, mensen gingen spreken.⁶⁰³ Het leek op de wereld van Peter Stuyvesant,⁶⁰⁴ zei een toenmalige nieuweling over C in de jaren zestig. Hij doelde daarbij op de reclame van het sigarettenmerk, dat de persoon van Peter Stuyvesant gebruikte. Het resultaat: 'ruige, snelle, flamboyante, vaderlandslievende bons vivants'.

Ook binnen C heerste een hiërarchie in waardering en belang van werkzaamheden. De meeste spionagegevallen waar C zich over ontfermde kwamen uit communistische landen, waarbinnen Rusland hoog op de lijst stond.⁶⁰⁵ De afdeling die zich met Russische spionage bezighield, gold als een zware afdeling,⁶⁰⁶ de mooiste club⁶⁰⁷ met de beste mensen.⁶⁰⁸

Een BVD'er die van B overstapte naar C, ervoer dat als een zege. Opeens zat [hij] midden in een bedrijf: veel meer contact met die runners, vragen stellen, volgacties. Hij had dat bedachtzame van [directie] B achter zich gelaten, wat een belangrijke verbetering [betekende] in werkvrede, plezier in je werk. Zijn tijd bij C was de baan van zijn leven geweest, zijn mooiste tijd, daar was [hij] voor gekomen, daar dacht [hij] met zoveel plezier aan terug, hartstikke spannend en machtig was het geweest. Ter verduidelijking voegde hij aan zijn ode nog toe:

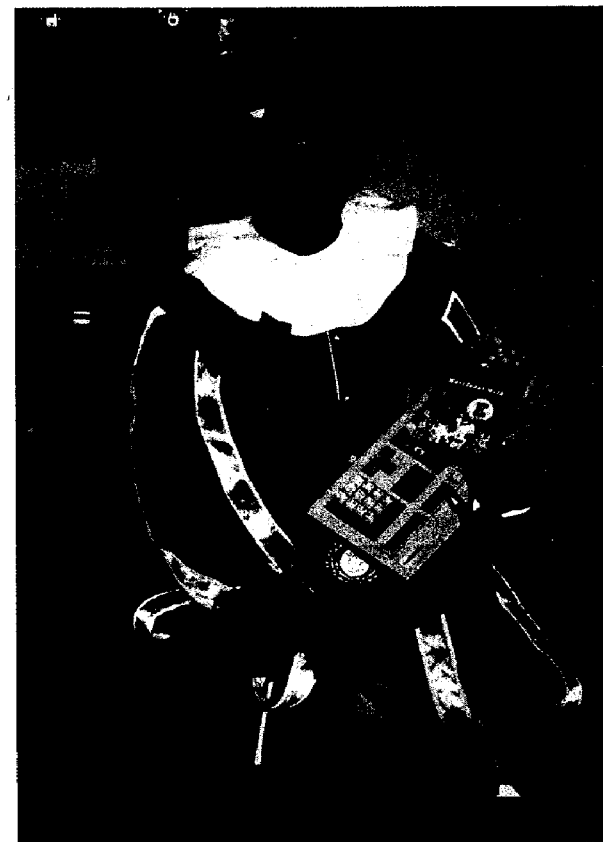
*Het is ook heel anders als je een Russische diplomaat op zijn hielen zit [...] dan dat je met een bron werkt die één keer in de twee weken of in de maand naar de partijvergadering van de CPN gaat. Dat is gewoon heel anders.*⁶⁰⁹

Interessant is hier de geesteloosheid die deze medewerker van C aan een CPN vergadering toeschreef. Niet voor iedereen zou het namelijk zonneklaar zijn geweest dat de achtervolging van een Russische diplomaat spannender was dan het bijwonen van een partijvergadering van de CPN. Achter deze aanname schuilt een zekere tegenzin om zich met die minderwaardige politiek bezig te houden. Daar legde men [bij C] ook eer mee in,⁶¹⁰ meent een voormalig BVD'er. Naast tegenzin was waarschijnlijk ook sprake van een gebrek aan inzicht en interesse in politiek en actualiteit, dat de tegenzin weer vergrootte.

Politieke en ideologische achtergronden van de personen die bij C de aandacht

kregen, waren inderdaad van secundair belang. Afdoend was dat het spionnen waren. En daar plooidde het taalgebruik zich naar. Over Russische spionnen, herinnert een voormalig SBP'er zich, spraken ze op een bepaalde manier: 'die mot je bij de ballen pakken en verder geen sodemieter'. Niet [verder nadenken] over wat ze allemaal denken. 'Dat zijn gewoon spionnen'. Daar moest je achteraan. In allerlei terminologieën werd dat [bij C omschreven].⁶¹¹

Er was altijd wat, herinnert een vroegere medewerker van C zich geestdriftig.⁶¹² Maar van dat alles bleef veel geheim, ook binnen de dienst. Directie C gaf zijn inlichtingen minder gemakkelijk vrij aan derden dan directie B dat deed.⁶¹³ In het jaarverslag, bijvoorbeeld, stond vaak weinig informatie van C, want ze begonnen altijd geweldig geheimzinnig over Sovjetunie en communisten. Bovendien, vertelt een vroegere SBP'er wat laatdunkend, wisten ze van die onderwerpen nauwelijks [...] wat het inhoudelijk voorstelde. Dat wisten ze dan bij B weer beter.⁶¹⁴

Operationeel werk kon een behoorlijke dosis creativiteit vergen (SSA AIVD, fotocollectie)

Naast de dynamiek en het secundaire belang van politieke en ideologische achtergronden, kende het werk van C ook een zekere voorspelbaarheid:

Het contra-inlichtingenwerk was technischer [dan bij B]. Het verliep volgens bepaalde stramien, je kende de vijandelijke inlichtingen- en veiligheidsdiensten, je wist ongeveer hoe die werkten, je wist van waaruit zij hun werk deden, kenmerken van dat werk, je wist de criteria van dat werk en je wist waar je naar moest zoeken. Daar zat een zekere mate van logica in, onvermijdelijkheid: overzichtelijke ambachtelijkheid, zou ik willen zeggen.⁶¹⁵

Dit betekende ook dat de werkzaamheden bij C niet zo van dat heel ingewikkelde werk waren. Een vroegere BVD'ster schatte in dat als iemand bij B goed functioneerde, dat hij dat bij C sowieso zou doen.⁶¹⁶

Maar, net zoals bij B, kenterde ook de reputatie van C. Interessant is dat over begin jaren negentig een toen verse BVD'er vertelt over de klassieke jongens van directie C, die heel lang op het contra-inlichtingenwerk zaten.⁶¹⁷ Hier spreekt minder avontuur en geestdrift uit dan in de jaren zestig en zeventig.

7. DE ONDERZOEKINGSAMBTENAREN: HIËRARCHISCH, FORMEEL EN SOLITAIR

De afdeling EIX, uit te spreken als 'E negen', bestond uit onderzoekingsambtenaren. Ze deden bijvoorbeeld antecedentenonderzoeken naar vertrouwensfunctionarissen, en gesloten onderzoeken naar personen en organisaties binnen de taakvelden van de BVD. EIX was een club met een geheel eigen karakter en sterk sectie-bewuste mensen.⁶¹⁸ Dat kwam doordat de EIX-onderzoekers vaak alleen, onafhankelijk en buiten de deur werkten en, tot in de jaren tachtig, velen van hen eenzelfde achtergrond hadden.

EIX, dat waren de onderzoekers die op pad gingen om te achterhalen of mensen betrouwbaar genoeg waren voor een vertrouwensfunctie binnen, en meestal buiten de dienst. Ze werden dan vaak gereden door chauffeurs. Ze spraken met degene die zelf de vertrouwensfunctie ambieerde en met anderen die meer wisten over zijn achtergrond.⁶¹⁹ Ook deden ze voor de operationele directies B en C onderzoek naar personen die men bij deze directies wilde benaderen. De mensen van EIX, ongeveer 45 in aantal tot aan het einde van de Koude Oorlog, gingen meestal alleen op pad. Ze deden solitair werk, maar dat deden ze met zijn allen: het was een groep van individualisten.⁶²⁰

Het gezelschap had veel mensen met een achtergrond bij de politie. Tot in de jaren vijftig bestond de voorloper van EIX zelfs uitsluitend uit voormalige politiemensen. Een voormalig BVD'er die medio vijftiger jaren bij de rechercheafdeling kwam, herinnert zich hoe hij daar de eerste burger was.⁶²¹ Opvallend is hoeveel getuigen ook voor latere periodes spraken over de politieachtergronden van EIX.⁶²² Aan dergelijke achtergronden koppelden ze bepaalde kenmerken: sterk hiërarchisch, strak en formeel.⁶²³ Dat zou EIX zijn geweest.

Er waren mensen die, als een hoger geplaatste binnenkwam, opsprongen en met de hakken klaptten. Dat waren uitzonderingen, maar ze waren er wel. Je moet je

voorstellen: er was een hele grote zaal met bureaus waar mensen tegenover elkaar zaten achter schrijfmachines hun rapporten te tikken. En aan één kant van de zaal was een glazen hokje en daar zat dan de dienstdoend inspecteur in. En als hij dan één van de medewerkers wilde spreken, dan had hij een microfoon en dan riep hij '91!' – want die mensen hadden niet een naam, maar een nummer. En dan sprong 91 op...⁶²⁴

Een andere vroegere BVD'er vertelde over zijn beginperiode bij EIX als 'onderzoekingsambtenaar C'. Hij maakte toen kennis met de inspecteur, die zich met zijn achternaam voorstelde. Toen deze onderzoekingsambtenaar C na anderhalf jaar bevorderd werd tot 'onderzoekingsambtenaar B', zaten daar ook sociale voordelen aan. Dezelfde inspecteur deelde hem toen namelijk mede: *nu mag je ook Chris tegen mij zeggen*,⁶²⁵ tot grote verbazing van de jonge, net bevorderde onderzoekingsambtenaar B.

De hiërarchische, formele sfeer bij EIX kwam niet alleen voort uit politieachtergronden, maar ook uit de gemiddelde leeftijd binnen de afdeling. Lange tijd was de afdeling relatief oud. Op een gegeven moment lag de gemiddelde leeftijd zelfs op 51 jaar, enkel omdat de algemene indruk was dat een jonger persoon nog geen volgroeide kijk op het maatschappelijk gebeuren had.⁶²⁶ Naast de politieachtergronden en de hoge leeftijd werd de sfeer ook bepaald door het grote aantal mannen. Tot in 1979 had EIX, afgezien van een paar stagiairs, maar één vrouwelijke onderzoekingsambtenaar. Vrouwen vond men voor het werk minder geschikt, omdat ze kwetsbaar zouden zijn.⁶²⁷

Vanaf het einde van de zeventiger jaren veranderde dit alles.⁶²⁸ Zoals ook elders binnen de dienst vervingen veel jongeren hun oudere collega's. In 1987 was de oudste binnen EIX nog maar 45 jaar oud:⁶²⁹ een grote verandering, die ook andere veranderingen in gang zette. Zo ging men elkaar, heel langzaam en weliswaar later dan elders binnen de dienst, tutoyeren. Daarnaast kreeg begin jaren tachtig elk EIX-onderdeel zijn eigen vrouw als onderzoekingsambtenaar.⁶³⁰

Ondanks die modernisering kwam EIX toch moeilijk van zijn bijzondere reputatie af. In 1983 bestond binnen de afdeling nog steeds het gevoel dat *men er een beetje bij [hing]*. Er [was] sprake van een zekere anonimiteit. Eén van de boosdoeners zou de aanspreekvorm zijn van EIX-medewerkers met hun nummer, waardoor weinigen de collega's van EIX van naam kenden. Bovendien waren EIX-mensen niet vaak op dienstfeesten te vinden. Voor die afzondering was in 'Het Spionnetje' weliswaar begrip, maar niet altijd instemming:

Natuurlijk is het enerzijds best begrijpelijk, dat mensen na een dag intensief praten met informanten naar huis willen, doch anderzijds zorgen onderlinge contacten tussen BVD-ambtenaren voor een beter en prettiger verloop van de functionele werkzaamheden en relaties.⁶³¹

Overigens bepaalde deze afdeling voor veel buitenstaanders, die met de dienst in aanraking kwamen, het beeld van de BVD. *Het imago van de dienst [werd] voor een zeer groot deel bepaald door het optreden van de IX-medewerkers. Hij of zij, zoals een voormalig EIX-man zich politiek correct uitdrukt, [was] binnen de dienst degene die het meest frekwent met de ons omringende maatschappij in contact [kwam] en [diende] daarbij het visitekaartje van de BVD uit te beelden.*⁶³² Als er kritiek was op de dienst, was het juist aan EIX-ambtenaren om gefundeerd over te komen.⁶³³

8. HET RESERVAAT VAN HET TAPWERK

Op de Haagse Kennedylaan nummer vijfentwintig op de tweede en vierde verdieping, deed de BVD lange tijd zijn tapwerk. De dienst had er zijn afzuisterapparatuur en luistervinken gestationeerd: de afdeling Techniek/Interceptie voor het onderscheppen van berichtenverkeer, en de afdeling EJ voor het omzetten van dit gesproken naar het geschreven woord. Het waren, sinds hun oprichting in de jaren vijftig, de geheimzinnigste afdelingen van de BVD. Het bestaan van het microfoon-, radio- en telefoontapwerk heeft zelfs diensthoofd Andries Kuipers in de jaren zestig publiekelijk ontkend.⁶³⁴

Ook binnen de dienst was het tapwerk in nevelen gehuld. Op de vierde verdieping, waar de afdeling EJ zat, kwam niemand. Het bord VERBODEN TOEGANG herinnerde een verdwaalde collega er nog aan dat hij rechtsomkeert moest maken. Nagenoeg niemand durfde te vragen wat men achter die deur zoal uitspookte. Maar het tapwerk werd niet voor de sier verzameld. Het werd gebruikt. Als een BVD'er, meestal een EJ'er, de opbrengst van een microfoon-, radio- of telefoonopname wilde gebruiken, liep hij met een geautoriseerd pasje naar de vierde verdieping. Daar was een deur, ook met het bord VERBODEN TOEGANG. De deur was op slot, maar gelukkig zat er wel een belletje naast. Daar drukte hij op, waarna een luikje open ging. Hij zag twee handen en hij hoorde een stem die hem wantrouwend bevroeg wat hij kwam doen. Hij moest zeggen welke lijn hij wilde hebben. Als hij een snelle blik door het luikje durfde te werpen, zag hij daar *aan weerszijden van een zeer lange en smalle gang een groot aantal hokjes waarin [mensen], getooid met forse hoofdfonehoornen, hun onduidelijke werkzaamheden verrichten*.⁶³⁵ Waarom deze geheimzinnigheid? Wie zaten achter het luikje en in de hokjes langs de lange smalle gang?

De tapkamer, waar de BVD de opbrengst van zijn getapte lijnen verzamelde, was tot de jaren tachtig verboden terrein ter bescherming van andere BVD'ers. In de tapkamer waren namelijk de machines met de banden duidelijk zichtbaar, waardoor een bezoeker een inschatting zou kunnen maken van de hoeveelheid verzameld materiaal. Dat zou hem kwetsbaar maken.⁶³⁶ Tot zover zijn de nevelen dus plausibel: de kennis van onnodige informatie maakte kwetsbaar en was dus beter om te vermijden.

Maar ook het personeel van de tapkamer en EJ was lange tijd bijna onaantastbaar. De dienst wierf hen, ook eenmaal binnen, onder valse voorwendselen,⁶³⁷ en in de jaren vijftig heeft niet eens iedereen van het bestaan van de tapkamer afgeweten.⁶³⁸ Zelfs in de jaren zeventig zou nog *niemand mogen weten dat die mensen in dienst waren, zouden ze geen contact met de rest van de organisatie mogen hebben*, en niet op dienstfeesten en recepties mogen komen.⁶³⁹ *Ik zou niet eens kunnen uitleggen waarom, maar die mensen mocht je dus nooit zien. En zij mochten ons nooit zien*, legt een BVD'er uit die in 1978 bij de dienst kwam.⁶⁴⁰ Het was een *soort reservaat*, zegt een ander.⁶⁴¹

Om het personeel van de tapkamer en EJ zo veel mogelijk uit het zicht te houden, had de dienst ze andere werktijden en pauzes opgelegd dan de minder geheimzinnige BVD'ers.⁶⁴² Tenminste, dit dachten veel BVD'ers over de verklaring voor de afwijkende werktijden. Eigenaardig genoeg dachten twee BVD'ers uit de tapkamer daar anders over: ze werkten met roosters, waardoor ze niet uit geheimzinnigheid, maar uit praktisch oogpunt andere werktijden hadden.⁶⁴³ Dit is een minder bloedstollende verklaring dan

de meeste BVD'ers gaven voor de afwijkende werktijden. Onduidelijk nog, maar des te interessanter zijn de redenen voor deze verschillende verklaringen.

Onwaarschijnlijk is dat het bestaan van de tapkamer en van EJ werkelijk heel lang geheim heeft kunnen blijven. Men gebruikte tenslotte de tapverslagen en die moesten ergens vandaan komen. Ook hebben sommige BVD'ers zich ongetwijfeld moeten afvragen wat er op de tweede en vierde verdieping zat. In ieder geval was het in 1978 gedaan met het duistere bestaan, want het blad van de ontspanningsvereniging schreef toen openlijk over de afdeling EJ en wijdde er in 1989 zelfs een 'EJ special' aan.⁶⁴⁴ Hierna, met de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen, kreeg het werk van EJ een andere plek binnen de dienst en hield EJ dus op te bestaan.

We gaan terug naar het luikje, naar de afdeling die zelfs voor EJ verboden terrein was: wie zaten erachter? We openen de deur met VERBODEN TOEGANG en staan nu in de lange smalle gang met de hokjes aan weerszijden. Om ons heen loopt *een aparte kaste van eigenaardige stoffige figuren*.⁶⁴⁵ In het begin van de jaren zestig bestond die 'kaste' uit ongeveer twintig mensen, mannen welteverstaan. Het waren technici, audiotypisten en vertalers, waarvan veruit de meesten uit Nederlands Indië kwamen. Onder elkaar hebben ze lange tijd Maleis gesproken. Deze Indische Nederlanders *verhoogden vaak de sfeer door het presenteren van Oosterse lekkernijen en het slijten van zelfgemaakte sambal, dit alles in wolken van krètèk (kruidnagel) sigaretten*.⁶⁴⁶

In 1961 kwam de vierde 'Hollander' in dienst bij de tapkamer. Hij leidt ons rond. Hij vertelt hoe hij omringd was door Indische Nederlanders, die in de archipel bijvoorbeeld voor de radiodienst hadden gewerkt, of telegrafisten van de marine en beroepsmilitairen waren geweest. Het waren allemaal oudere mannen, die een gemiddelde leeftijd hadden van rond de 56 jaar, terwijl de oudste medewerkers de 70 wel gepasseerd waren. Carrièreperspectieven waren voor deze jongeling dus niet echt daverend, vertelt hij ons lachend. Bovendien sprak *die club oude mannen vrijwel hoofdzakelijk Maleis*, waar hij *dus echt helemaal niks van verstond. Een bijzonder gesloten afdeling met een bijzondere cultuur*.⁶⁴⁷

Vanaf het midden van de jaren zestig begon de werksfeer te veranderen. In 1965 voerde de BVD het functioneel leeftijdsontslag (FLO) in waardoor BVD'ers op 60-jarige leeftijd met pensioen konden. In de tapkamer en op de afdeling EJ leidde dat tot de instroom van jonger en meer divers bloed. Het Nederlands Indische aandeel nam af,⁶⁴⁸ en bij EJ kwamen er een paar jonge dames of 'meisjes' voor het typewerk. De afdeling groeide tot ruim 40 mensen in 1989.⁶⁴⁹

De sfeer binnen de tapkamer en de afdeling EJ was *heel erg goed. Je werkte steeds met één of twee mensen nauw samen*,⁶⁵⁰ en aan het einde van de middag haalden sommigen stevast hun schaaqbord tevoorschijn.⁶⁵¹ In de jaren zeventig en tachtig was de werkomgeving in de tapkamer verdeeld over drie verschillende ruimtes⁶⁵² of *celcomplexen*, die zo *smerig* waren dat *je het niet wilde zien*.⁶⁵³ Bij de telefoontap zaten mensen alleen, bij de microfoon met zijn tweeën en in de radiokamer met drie à vier mensen. *Waar je heel erg naar keek*, ook binnen EJ, *[was] 'met wie doe ik samen dienst' en dat bepaalde eigenlijk de sfeer*.⁶⁵⁴ De afzondering van de rest van de dienst zorgde voor een grote saamhorigheid waaruit zelfs *verscheidene EJ-huwelijken* zijn ontstaan.⁶⁵⁵ Uit de tapkamer konden geen (traditionele) huwelijken ontstaan, want daar werkten alleen maar mannen.

Maar het tapwerk was *niet altijd het meest fantastische werk*. Een groot gedeelte bestond uit het omdraaien van bandjes,⁶⁵⁶ heel lang luisteren naar *een kakofonie van stemmen, schreeuwend of fluisterend, in het Nederlands en in andere talen (of zelfs door elkaar) over de meest uiteenlopende en soms onbegrijpelijke onderwerpen. Dit alles op verschillende opnameniveaus en omlijst door een tergende hoeveelheid gekraak, gebrom, geruis en gefluit.*⁶⁵⁷ Daarnaast kleefden er nadelen aan, namelijk dat mensen uit de tapkamer en EJ'ers nauwelijks bekend waren met de rest van de dienst.⁶⁵⁸

*Ik kende dus verder ook helemaal niemand in de dienst, want ik ging dan rechtstreeks met de lift naar boven. [...] Het was niet de bedoeling dat je door de gang ging zwalken. Je mocht wel naar het restaurant boven, [...] maar je kende dus verder helemaal niemand. Dus ik ben de dienst pas gaan kennen [...] toen ik [na een paar jaar] [ben] overgestapt.*⁶⁵⁹

Die strenge afzondering van de rest van de BVD versoepelde aan het einde van de jaren tachtig. Dat viel samen met een algehele compartimentering binnen de dienst en de toegenomen behoefte aan openheid.⁶⁶⁰ Het tapwerk verloor toen steeds meer zijn reputatie het terrein te zijn van een 'eigenaardige kaste van stoffige figuren'.

9. DE RUIGE BENDE VAN DE VOLGPLOEG

*Toen ben ik bij de volgploeg gekomen. Dat heb ik tien jaar gedaan en daar kan ik je allemaal verhalen over vertellen. Dan zitten we hier morgen nog!*⁶⁶¹

De volgploeg luisterde naar de naam EXIII, uit te spreken als 'E dertien'. EXIII werkte afgezonderd van de BVD. Sterker nog, de dienst was hen vreemd en dat was wederzijds, met alle nadelen van dien. Maar voldoende compensatie voor EXIII was dat de volgers voor elkaar geen vreemden waren. Ze kenden elkaar door en door, ze zaten lange dagen, niet altijd in de meest inspirerende omstandigheden, op elkaars lip,⁶⁶² en buiten het werk vaak ook. Een extreme situatie van compartimentering, die ik hier onder de loep zal nemen. Hoe en waarom was de volgploeg zo afgezonderd? Hoe gingen de volgers te werk en hoe was de sfeer binnen hun biotoop?

Kort na de oprichting van de BVD ontstond onder leiding van 'baas Jan' de volgploeg,⁶⁶³ als onderdeel van de dienst, maar ook bijna volledig gescheiden daarvan. Die scheiding was sowieso fysiek, omdat de volgploeg decennialang in andere panden dan de BVD-gebouwen heeft gezeten. Een gedeeltelijke verklaring bestaat daarvoor: als de mensen van EXIII een volactie hadden in de buurt van het gebouw van de BVD, zouden in- en uitlopende collega's hen kunnen groeten en daarmee kunnen verraden. *Er zijn nog meer redenen, hoor, maar die noem ik hier niet*, zegt een voormalige volger beslist. Bij wijze van toelichting voegt hij daar nog aan toe: *Op zich is het beter als een volgploeg niet bekend is bij wie dan ook. Ook bij collega's niet. Dat is gewoon beter*, luidt de concluderende uitleg en het einde van dit gespreksonderwerp.⁶⁶⁴

Voor de volgploeg was de BVD *De Tent* of, meer beeldend uitgedrukt, *De Burcht*: een ongrijpbaar kasteel waar men weliswaar voor werkte, maar niemand kende en beter

ook niet bij in de buurt kon komen.⁶⁶⁵ *Ik werkte wel bij de BVD, maar ik werkte bij de volgploeg*, legt een voormalige volgster uit. *Wij waren eigenlijk een bedrijfje binnen het bedrijf. Ik voelde me niet echt BVD'er, maar ik voelde me meer volger/observant.*⁶⁶⁶

Aan die afzondering zaten, net als bij de tapkamer, nadelen. De afstandelijke professionele verhouding met de BVD versterkte het *need to know*-principe. Het dook vooral op bij besprekingen van nieuwe opdrachten tussen de leiding van EXIII en 'De Burcht'. De informatie die de volgploeg daarbij kreeg, was zo summier mogelijk. Tot in de jaren zeventig en tachtig *werden we vrij dom gehouden*, herinnert een volger zich, en soms irriteerde dat.⁶⁶⁷ Door de strenge toepassing van het *need to know*-principe wist 'De Burcht' weinig van de (on)mogelijkheden van EXIII, en wist EXIII weinig van de achtergronden van de opdrachten.⁶⁶⁸ Hierdoor ontstonden misverstanden, ergernis en onbevredigde nieuwsgierigheid.

De afstand tot 'De Burcht' wakkerde, naast het strenge *need to know*-principe, binnen de BVD ook onbegrip aan voor het werk van de volgploeg. Bekend was de uitspraak van een vroegere chef dat een volger zijn werk goed deed *als je maar kunt fietsen en kijken*.⁶⁶⁹ De leiding van EXIII, na 'baas Jan' overgegaan naar 'Karel', begreep in de jaren zestig al dat de wederzijdse onbekendheid en het onderlinge onbegrip moesten verbeteren. Ook waren er te weinig vrouwen bij EXIII. Een oplossing lag in het zogenaamde reservevolgers-instituut of, kort gezegd, 'revo'-instituut: jonge, mannelijke en vooral vrouwelijke BVD'ers mochten zich aanmelden als reservevolger. Na een korte cursus, zonder rijopleiding, mochten ze een paar dagen per maand hun bureaustoel in 'De Burcht' inwisselen voor een stoel in de volgauto. Het mes sneed aan twee kanten: voor de reservevolgers was dit systeem stimulerend, omdat ze hun objecten niet alleen op papier,

De volgploeg in actie (SSA AIVD, fotocollectie)

maar ook in levende lijve zagen. Voor EXIII ontpopten de reservevolgers zich tot *de ambassadrices op het hoofdkantoor*.⁶⁷⁰ Later, vanaf het einde van de jaren zeventig, werd het blad van de ontspanningsvereniging ook een middel voor meer naamsbekendheid en begrip. Plotseling verschenen toen meerdere stukjes over het werk van EXIII.

Maar wat deed een EXIII-medewerker dan, als hij niet fietste en keek? Een volger 'in het veld' was als een *duizendpoot*: hij hield zijn object in de gaten, de omgeving van zijn object, zijn collega's, het verkeer, en de apparatuur die hij bij zich had. Daarnaast moest hij zich regelmatig beroepen op een groot aanpassingsvermogen, teamgeest en goede sociale vaardigheden. Behalve een duizendpoot moest een EXIII-medewerker ook kunnen veranderen als een kameleon, en *zich aan iedere omgeving en situatie kunnen aanpassen. Je moet je kunnen bewegen in het Hilton-hotel, maar ook onder de bewoners van de [vroegere] Jordaan of andere volksbuurten*.⁶⁷¹ En de volger moest altijd klaar staan om over te springen van passiviteit (observeren) naar activiteit (volgen). De inschatting van het fietsen en kijken sloeg de plank dus mis.⁶⁷² Althans, voor zover volgers alleen dat zouden doen, want fietsen deden ze vooral in de beginjaren.

In het begin van de vijftiger jaren telde de volgploeg ongeveer tien mannen, die zich te voet en per fiets door Den Haag en Amsterdam bewogen.⁶⁷³ Maar een paar jaar later maakten de fietsen steeds vaker plaats voor een auto, met chauffeur.⁶⁷⁴ Zelfstandig en goed rijden werd in de jaren zestig steeds belangrijker, en daarna onontbeerlijk. Het nadeel was wel dat de luxe auto's met chauffeur vervangen werden door kleinere auto's, waaronder de Volkswagen Kever een vaak geziene versie was.⁶⁷⁵ Desondanks worden veel voormalige volgers nog steeds enthousiast bij de gedachte aan hun aangeleerde rijvaardigheden, zelfs in een Kever.⁶⁷⁶

Naast het lopen, fietsen en autorijden bestond een groot gedeelte van het werk van de volgploeg uit observeren of wachten. Soms eindeloos wachten. Het was wachten op aangename plekken, zoals op het strand, op het gras of in een café, maar ook in bosjes en vooral auto's, op onregelmatige werktijden en lange dagen.⁶⁷⁷

*Het was 's ochtends om 7 uur beginnen of om 8 uur verzamelen. Dan eerst met zijn allen gezellig koffie drinken of 's ochtends om 7 uur ergens bij een Oost-Duitse diplomaat staan net zo lang tot hij naar de ambassade reed, of het consulaat. Nou, dan lieten we hem daar achter, want hij ging toch naar binnen. Dan ging je met een grote groep koffie drinken. En daarna weer terug en dan hopen dat zijn autootje er nog stond en dan vervolgens de hele dag wachten. Dan hield je je in die tijd gewoon bezig met leren, en de ander die zat de krant te lezen, een ander een tijdschrift, je bleef in de buurt van je auto, of je ging rondjes rijden of in ieder geval zorgen dat je bezig was of een beetje tot het straatbeeld behoorde.*⁶⁷⁸

Comfortabeler was het wachten op zogenaamde 'postadressen'. Dat konden kamers zijn in particuliere huizen of appartementen tegenover een plaats die de volgploeg in de gaten wilde houden. Een nieuweling herinnerde zich over de jaren tachtig:

Dan woonde je bij iemand binnen. [...] Via een klein trappetje kwam ik daar. Echt, ik had het idee dat ik in een film terecht kwam. Dan had je daar allerlei schermen. Daar zaten twee oudere dames met een breiwerkje; die zaten de hele dag op die schermen te

*kijken. Ik denk 'wat moet ik nu?' [...] Daar was zo'n raampje en daar waren van die vitrages en daar moest ik dan achter zitten. Dan kreeg je fotootjes en dan moest je met een verrekijker kijken wie daar in en uit gingen. Ik weet nog heel goed dat ik daar zat en ik had zo'n Kafka-gevoel: 'dit is niet waar, dit ben ik helemaal niet'. [...] En ik zat door dat suffe kijkertje te kijken en ik dacht: 'wat ben ik nu blij dat niemand dit kan zien'. Het was echt een toneelstuk.*⁶⁷⁹

Postadressen konden dagen-, maanden-, of jarenlang in gebruik blijven. En dat vergde soms wat uithoudingsvermogen van zowel de volgers als de huiseigenaar, of zorgde tussen beiden juist voor genegenheid.⁶⁸⁰ Bij vaak gebruikte postadressen werden volgers 'nogal eens' als gezinslid beschouwd. Dat betekende ook hulp bij verschillende huishoudelijke klussen, de baby de fles geven of luiers verschoneren.⁶⁸¹ *Dit zijn dingen die bij Dertien voorkomen en het is goed als je van alle markten thuis bent*, was het advies van een pensioensgerechtigde volger in 1982.⁶⁸²

Wie was de volgploeg? Zoals ook elders binnen de BVD zaten er mensen met een gereformeerde achtergrond, een militair verleden of een verleden in de illegaliteit.⁶⁸³ Bij de volgploeg in de jaren vijftig waren er vooral *eenvoudige jongens* met een achtergrond als slager of bouwvakker.⁶⁸⁴ Later ging het gemiddelde opleidingsniveau omhoog, zoals ook elders in Nederland, maar bleven de volgers weliswaar *geen boefjes, maar ... , vooral praktische lieden en doe-mensen*,⁶⁸⁵ met altijd een onopvallend uiterlijk.⁶⁸⁶

Opmerkelijk is dat tot de tachtiger jaren deze praktische lieden vooral mannen waren. Toch liep de volgploeg met zijn vrouwenemancipatie voor op de rest van de BVD, en dat kwam voort uit de praktische behoefte aan vrouwelijke volgers. Als twee mannen in een auto wachtten, viel dat namelijk meer op dan als een man en vrouw naast elkaar zaten. En wat kon een man doen als hij, zijn object achtervolgend, een lingeerzaak in moest? Daar waren vrouwelijke volgers voor nodig.

Het reservevolgers-instituut (revo-instituut) uit de jaren zestig zou de mannelijke dominantie wat moeten verlichten, maar veel hielp het niet. In 1979 vertegenwoordigden vrouwen maar ongeveer 9% binnen de volgploeg.⁶⁸⁷ In de jaren tachtig kwam daar een einde aan met een doelgericht plan echt meer vrouwelijke volgers aan te nemen, voornamelijk opnieuw via het revo-instituut. De plotselinge instroom van (jonge) vrouwen bij EXIII maakte de werksfeer wat interessanter.⁶⁸⁸

Weinig reservevolgsters kwamen bij EXIII in vaste dienst. Dat kon, volgens een voormalig volger, onder andere te maken hebben met de ruige naam van de volgploeg.⁶⁸⁹ De volgers golden als de rouwdouwers van de dienst.⁶⁹⁰

*Je moet niet vergeten: we zaten soms dertien tot veertien uur per dag bij elkaar in een auto. Je wist alles! Waar moet je over praten anders? We hebben op het Museumplein in Amsterdam gestaan dat we daar 's morgens om acht uur gingen staan [...], dat we er 's avonds om elf uur nog stonden! Dat moet je kunnen. Dat moet je kunnen zonder gek te worden. Want die Rus die kwam er niet uit. Die kwam niet. Nou, dan sta je daar.. [...] Dan weet je alles van elkaar. Dat is een hechte groep. En die kunnen elkaar dus op een ongelooflijke manier voeren, plagen, jennen. Kleine onvolkomenheden in het karakter zo groot opblazen... En dat niet met een kwade bedoeling, maar alleen om eventjes bezig te zijn, te pesten. Je kreeg het wel weer terug, daar kon je donder op zeggen.*⁶⁹¹

De volgploeg was inderdaad een heel hechte groep. Hoewel de afstand tot de BVD voor problemen kon zorgen, binnen de volgploeg was weinig behoefte om zich bij de rest van de dienst aan te sluiten. De volgers hadden genoeg aan zichzelf. *Er was eigenlijk heel veel vrolijkheid, een heel homogeen clubje, een soort familie, legt een voormalig volger uit.*⁶⁹² Alle gesproken voormalige volgers waren het hiermee eens.

Dat familiegevoel kwam niet alleen door de afzondering van de rest van de dienst en de gevolgen van het werk, maar ook door de vereisten van het volgwerk. *Je was [...] zo afhankelijk van elkaar. [...] Je was echt op elkaar aangewezen. Wilde je goed kunnen werken, dan moest je eigenlijk blindelings weten wat de ander zou doen, legt een voormalig volger uit.*⁶⁹³ *Teamwerk was heel belangrijk, vult een ander aan.*⁶⁹⁴ En praktisch gezien, verduidelijkt een andere volger, *als je de hele dag op een deur zat te kijken, dan is dat vrij zwaar. Met dezelfde collega moet je wel door dezelfde deur kunnen blijven gaan.*⁶⁹⁵ De saamhorigheid was dus niet alleen een consequentie van het volgwerk, maar ook een noodzaak om het werk goed te kunnen blijven doen.

De sfeer bij EXIII was voor velen aanstekelijk goed.⁶⁹⁶ Een voormalig volger, nu 86 jaar oud, vertelt dat hij nog steeds uit genoeg goede herinneringen kan putten om plezier te blijven beleven aan zijn tijd bij EXIII.⁶⁹⁷ Zo goed was de werksfeer dat het voor de meesten naar meer smaakte. Soms ontstonden er liefdesverhoudingen tussen mensen die in één auto zaten, wel eens in het geheim omdat sommigen al getrouwd waren.⁶⁹⁸ Vaker dan liefdesverhoudingen met elkaar aangaan, gingen de volgers in hun vrije tijd samen zeilen, volleyballen, schieten, voetballen, fietsen en vissen. Ze organiseerden zogenaamde EXIII-dagen, hadden een eigen ballade en embleem, en op dienstfeesten, wanneer ze hun EXIII-borrel al achter de kiezen hadden, waren ze de luidruchtigste gasten, met onderlinge pesterijen, verhalen en grappen waar niemand iets van begreep.⁶⁹⁹

Het zal daarom niet verbazen dat voormalige volgers *fantastische jaren* hebben gehad waarin ze de *gekste* dingen hebben meegemaakt.⁷⁰⁰ Die spanning gold overigens meer voor het volgen dan observeren. Maar er waren grenzen aan het vermaak en die lagen in het feit dat volgen op hogere leeftijd een moeilijk beroep was, en in de beperkte doorgroeimogelijkheden binnen de ploeg. Deze twee barrières zorgden ervoor dat de oudere garde aan het einde van de zeventiger jaren en in de jaren tachtig verdween en de jongere, meer ambitieuze volgers ook niet heel lang bleven.

De overstap naar 'binnen' was voor velen een grote verandering. De grootste openbaring voor de voormalige volgers was wel het werk van de BVD. Eindelijk was duidelijk hoe operaties werden gedraaid, hoe analyses werden gemaakt, en wat een ambtsbericht was. *Pas toen ging de BVD voor mij open, geeft een voormalig volgster toe, maar toen zat ik er al negen jaar.*⁷⁰¹

10. CONCLUSIES

De afdelingen binnen de BVD verschilden sterk van elkaar qua onderlinge waardering, type werk en groepsgeest. Soms leek het alsof de relatieve onbekendheid en het weinige contact tussen afdelingen ertoe hebben bijgedragen dat de waardering en typering van afdelingen een eigen leven zijn gaan leiden, verabsoluteerden, zichzelf cultiveerden. Dit kan te wijten zijn aan het onbekende dat onbemind maakt. Het *need to know-*

principe was daar mede schuldig aan. Maar ondanks die verschillen overstegen bepaalde veranderingen alle afdelingen. Die veranderingen deden zich in de jaren tachtig voor.

Niet alle dienstonderdelen leken even belangrijk voor het werk van de BVD. Vooral de dienstonderdelen die zich met spannende, dynamische zaken bezighielden spraken bij velen tot de verbeelding. Het 'echte' BVD-werk zou snel en flexibel zijn, vrijheid vragen en daarmee creativiteit mogelijk maken. Minder waardering bestond, daarentegen, voor BVD'ers die op de lange termijn, nauwkeuriger en bedachtzamer te werk gingen, zoals de documentatieafdeling en SBP. Ook afdelingen die hiërarchischer waren ingesteld, zoals EIX, of op basis van de implementatie van regels en met minder spanning werkten, zoals de externe en interne beveiliging, waren niet geliefd.

Veel getuigen spreken in eerste instantie over hun afdeling, en dat kan verraderlijk zijn. In die verbondenheid aan de afdeling bestonden binnen de dienst grote verschillen. Het groepsgevoel was vooral sterk binnen afdelingen die afgezonderd waren van de rest. En dat was, ondanks de compartimentering, niet elke afdeling. Vooral de fysieke afzondering van de rest van de dienst, zoals in de beginjaren van ACD, de aparte verdiepingen van EJ en de afdeling Techniek, en met name de aparte lokaties van EXIII, zorgde voor een sterker groepsgevoel. Deze afdelingen werden als het ware gedwongen tot afzondering en de aandacht op zichzelf. Vaak leken ze het gebrekkige contact met de rest van de BVD nauwelijks als een gemis te beschouwen.

In alle afdelingen, ook binnen de meest afgezonderde, waren het de jongere generaties die steeds minder nut zagen in bepaalde credo's van hun oudere mentoren. De oudere, naoorlogse generatie had de werksfeer lang bepaald en gedomineerd. In de jaren zeventig en tachtig begon zij haar aftocht. Langzaam maar zeker veranderde er toen veel. Zo kwam er meer oog voor de nadelen van een strikte toepassing van het *need to know*-principe, waarover vooral bij afgezonderde afdelingen irritatie bestond. In de jaren tachtig versoepelde het. Samen met die versoepeling zochten afgezonderde afdelingen zoals EJ en EXIII steeds meer toenadering tot de rest van de dienst, en leek de rest van de BVD ook meer interesse te ontwikkelen in hun nagenoeg onbekende collega's. Een laatste opvallende verandering in deze tijd was de langzame, maar zekere opkomst van vrouwen. De hokjesgeest van de aparte afdelingen gedijde steeds moeilijker in deze veranderingen.

3 INDISCHE NEDERLANDERS

Geheimhouding binnen de BVD leidde tot aparte afdelingen, die een duidelijke identiteit en afzonderlijke saamhorigheid hadden. Maar niet alleen deze afdelingen zorgden voor verscheidenheid binnen de BVD. Tot in de jaren zeventig vergrootte ook een duidelijke groep Indische Nederlanders die verscheidenheid. Velen waren bij de BVD in dienst gekomen na de onafhankelijkheid van Nederlands Indië in 1949.

Terug naar die onafhankelijkheid. Augustus 1945 was voor Nederlands Indië en Nederland een roerige maand. De Tweede Wereldoorlog in de Stille Oceaan en Japanse bezetting van Nederlands Indië naderden hun einde en Japan stemde in met de Indonesische onafhankelijkheid. Kort daarop wierpen de Verenigde Staten twee atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Japan gaf zich over aan de geallieerden en een dag later riepen Soekarno en Mohammad Hatta de republiek Indonesia uit. De archipel was toen nog een Nederlandse kolonie. Maar de spanningen namen toe. Twee bloedige guerillaoorlogen volgden voordat Nederland bakzeil haalde. Deze ontwikkelingen lijken ver verwijderd van de BVD, maar dat waren ze niet.

Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 verlieten veel Indische Nederlanders de Indonesische archipel; 300.000 van hen zouden, tot aan het einde van de jaren zestig, besluiten om hun heil in Nederland te zoeken. Onder deze Indische Nederlanders zaten mensen van volledig Nederlandse herkomst, die een (lange) tijd geleden uit Nederland vertrokken waren en nu terugkeerden, en er zaten mensen bij van gemengde Nederlandse en Aziatische herkomst. Deze tweede groep was als Nederlander in de archipel geboren en had vaak nog nooit voet gezet aan Nederlandse wal.

In Nederland vonden deze Indische Nederlanders veelal werk bij de overheid. Ook de BVD, die toen een groeispurt doormaakte, ontving een heel grote groep⁷⁰² nieuwe mensen uit Nederlands Indië. Ze waren met zo velen dat de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, M.J. Prinsen, benauwd was dat de BVD op een 'Indische kongsi' zou gaan lijken.⁷⁰³

Binnen de dienst vormden deze Indische Nederlanders een aparte groep.⁷⁰⁴ Ze onderscheidden zich van hun collega's uit Nederland. En die distinctie, die saamhorigheid hield lang stand.

1. EEN APART GEZELSCHAP

Indische Nederlanders bij de BVD hadden in de Indonesische archipel vooral gewerkt voor het koloniaal bestuur, de politie of de krijgsmacht, op veelal hoge posities. Bij de dienst kwamen sommigen opnieuw hoog in de hiërarchie terecht,⁷⁰⁵ maar toch voornamelijk bij de administratie (ACD) en de technische afdeling (TD).⁷⁰⁶

Bij hun collega's binnen de BVD stonden deze Indische Nederlanders te boek als

gezagsgetrouw, overheidsgetrouw, hiërarchisch ingesteld, koningsgezind en loyaal.⁷⁰⁷ Op hen *kon je blind [...] varen*.⁷⁰⁸ Overigens is het aannemelijk dat deze eigenschappen op veel goedkeuring hebben mogen rekenen van gereformeerde BVD'ers. Rangen en standen die in Nederlands Indië hadden gegolden, bleven ook in de onderlinge omgangsvormen binnen de BVD een rol spelen. *Heel bijzonder*, vond een jongere BVD'er die zich in 1961 bij de dienst had gevoegd.⁷⁰⁹ Uit zijn woorden spraken verwondering, afstand, maar ook nieuwsgierigheid.

Naast een voorzichtige belangstelling voor deze collega's vonden jongere generaties dat het bij deze mensen *moeilijk was om je thuis te voelen*, omdat *het een totaal vreemde wereld was*.⁷¹⁰ Een toenmalige jongeling omschreef hoe hij langzaam het stadium van verwondering, afstand en nieuwsgierigheid leek te passeren naar een beter inzicht van de saamhorigheid onder zijn oudere collega's uit Nederlands Indië. *Voor ons als jongelingen*, legt hij uit, *waren dat natuurlijk individuen, losse meneren, die allengs bleken een stuk geschiedenis gemeen te hebben, maar soms ook emoties, relatieverstoringen, verstoorde verwachtingen en onderlinge animositeit en kinnesinde uiteindelijk*.⁷¹¹ Ik ga wat dieper in op de vraag waarom ze elkaars gezelschap opzochten.

2. WAAROM EEN APART GEZELSCHAP?

BVD'ers uit Nederlands Indië voelden een onderlinge saamhorigheid door een gedeeld verleden, een gedeeld heden in Nederland en bij de BVD, en de manier waarop andere collega's hen beschouwden.

Het gezamenlijke verleden van Indische Nederlanders bij de BVD'ers omvatte vooral de cultuur waarin deze groep was opgegroeid en waarvan ze in Nederland ontheemd waren. Zelf vonden ze dat ze een strengere, meer koningsgezinde en minder pacifistische opvoeding hadden gehad dan hun Nederlandse collega's. Bovendien was het gezinsverband sterker dan het Nederlandse gezinsverband. Daarnaast hadden ze min of meer dezelfde leeftijd en dezelfde professionele achtergrond. Ze waren in Nederlands Indië gewend in grotere rijkdom te leven dan in Nederland. En ze maakten er een gewoonte van *lekker bij elkaar op bezoek [te] gaan*, met elkaar te koken, hapjes mee naar het werk te nemen. Bovendien spraken ze onder elkaar liever Maleis dan Nederlands en daarbij was het vroegere leven in Nederlands Indië vaak onderwerp van gesprek.⁷¹²

Maar het gezamenlijke verleden van deze mensen was niet alleen nostalgische rozengeur en maneschijn. Wat zij soms ook deelden was gevangenschap, marteling, het verlies van dierbaren tijdens de Japanse bezetting van Nederlands Indië.⁷¹³ De heer Sreve,⁷¹⁴ opgegroeid in de Indonesische archipel en na de oorlog naar Nederland geëmigreerd, sprak steeds over zijn oorlogservaringen in Japanse concentratiekampen, de martelingen die hij heeft moeten waarnemen en zelf heeft moeten doorstaan, en de (ver) naoorlogse psychische pijn van deze belevenissen. Telkens wanneer ik de heer Sreve een vraag stelde over de jaren zeventig of juist de jaren vijftig, over een willekeurige onderwerp, vond hij wegen om zijn relaas opnieuw te koersen op Japanse kampen en de gevolgen daarvan voor zijn latere werk bij de dienst. Gevangenschap en marteling vormden de rode draad in zijn herinneringen aan de laatste jaren in Nederlands Indië. En daarmee ook in zijn komst naar Nederland, zijn persoonlijke leven, en zijn werk bij

de BVD.⁷¹⁵ Onder Indische Nederlanders bij de dienst was hij, naar eigen zeggen, niet de enige met deze littekens.⁷¹⁶

Naast dit soort traumatische ervaringen en het verlies van dierbaren, hadden velen ook een gedeelte van hun vertrouwde en welgestelde omgeving verloren. Na de oorlog en de Indonesische onafhankelijkheid verlieten veel Indische Nederlanders hun vertrouwde, welvarende omgeving en goede banen om te verhuizen naar een vaak onbekende andere kant van de wereld. De heer Sreve herinnerde zich dat hij *in Nederland [...] eigenlijk in een vreemd land kwam*.⁷¹⁷ Ook op professioneel vlak was veel nieuw. Indische Nederlanders bekleedden bij de BVD vaak veel lagere functies dan ze in de archipel hadden gedaan.⁷¹⁸ Zo vertelde een toen jonge BVD'er over zijn oudere Nederlands Indische mentor:

*De man had de scepter gezwaaid over vele honderden medewerkers en was nu mijn directe collega [...]. Hij was een buitengewoon aardige man met een dramatische levenswandel. [...] [Hij] was een man van aanzien geweest met huis en een chauffeur, met een grote tuin en een veranda en baboe's en jongens of boys. [...] Nou, die werd hier in de organisatie geconfronteerd met mensen die toen zijn ondergeschikten waren, en in sommige gevallen waren dat nu weer bovengestelden geworden.*⁷¹⁹

Diensthoofd Louis Einthoven was zich bewust van de lage functies die veel Indische Nederlanders bij zijn dienst bekleedden. Hoewel hij veel Indische Nederlanders aannam, zag hij ook beren op de weg:

*Thans zijn deze mensen bereid alles aan te pakken, doch als er enige fut in zit zullen ze over een paar maanden vergelijkingen gaan maken met anderen en bovendien met hun eigen vroegere werk en daarbij tot de conclusie komen dat het maar een snertbaantje is dat slecht betaald wordt.*⁷²⁰

Bij het aarden in dit vreemde land en vooral bij de professionele veranderingen binnen de BVD vonden deze Indische Nederlanders elkaar. De heer Sreve herinnert zich de heersende, onderlinge mentaliteit: *Wij komen allemaal uit Indië. Nou zitten we hier. We hebben elkaar nodig.*⁷²¹

Uit deze constatering spreekt een saamhorigheid uit noodzaak. Die noodzaak werd versterkt door de laatdunkende houding van anderen. Een collega, die in de jaren zestig bij de dienst kwam werken, herinnerde zich hoe *die mensen echt bekeken [werden] van 'ja, die hebben op een namiddag een studie gedaan in Indonesië, maar ja, hun kennis kun je schrijven op een pinknagel'*. *'Wat weten ze nou van het operationele werk?'*⁷²²

Ook een BVD'er, die in 1966 zijn loopbaan bij de BVD begon, liet tussen neus en lippen merken dat hij geen hoge pet op had van zijn Nederlands Indische collega's. Er was eens, zo vertelt hij, een bijeenkomst van de vereniging van eigenaren van zijn woning. Daar woonde ook een beveiligingsambtenaar (BVA) van een ander ministerie, die hem presenteerde als 'de BVD-man'. Daar schrok deze toen jonge BVD'er van, want zijn werkgever probeerde hij toen zorgvuldig geheim te houden. Zijn inschatting van het probleem was: *Van een BVA verwacht je dat ook niet. [...] Dat mag ik niet zeggen, maar hij was toch wel van Indië afkomstig.*⁷²³

Ook in vergelijking tot collega's met een verleden in de illegaliteit moesten Nederlands Indische BVD'ers het onderspit delven.⁷²⁴ Sommigen van deze oud-illegalen binnen de dienst hadden de voorloper van de BVD, het Bureau Nationale Veiligheid, meegemaakt. Deze mensen dichtten zichzelf wel een belangrijkere rol in de dienst toe dan hun Nederlands Indische collega's. Zo vertelt de heer Sreve:

Wat misschien wel belangrijk is om naar voren te brengen zijn de jongens van het verzet, die dus eigenlijk begonnen zijn bij het Bureau Nationale Veiligheid. [...] En dat was, nou ja, 'wij zijn het', 'wij zijn het'. [...] Vaak pretendeerden zij 'nou, luister, wij hebben in het verzet gezeten. En die BVD, daar moeten we de zaak maar eventjes goed in de hand houden'. [...] Degenen die dus uit het Verre Oosten kwamen, het wrakhout [...], dat had daar soms wel moeite mee. Dus er was een zekere rivaliteit tussen het verzet en het wrakhout.⁷²⁵

Het woord 'wrakhout' dateert uit de jaren zestig. Het stond voor de Indische Nederlanders binnen de BVD. Het woord grifte zich, tijdens een nieuwjaarsborrel in de jaren zestig, pijnlijk in de herinnering van velen. Een eigenaardig en onverwacht voorval deed zich toen voor. Diensthoofd J.S. Sinninghe Damsté, zelf met een achtergrond in Nederlands Indië, gaf daar een overzicht van de opbouw van het personeelsbestand van de BVD en haalde daar, in curieuze bewoordingen, de grote groep Indische Nederlanders aan: *En dan is er in de jaren vijftig en zestig ook nogal wat wrakhout van overzee aangespoeld.*⁷²⁶

Iedereen was toch eigenlijk ook wel een beetje verbaasd dat zo'n opmerking werd geplaatst, des te meer door de Indische achtergrond van Sinninghe Damsté. Dus dat heeft ons toch wel aangegrepen, vertelt de heer Sreve.⁷²⁷ Onduidelijk is waarom Sinninghe Damsté deze opmerking plaatste. Hij kan het als een grapje bedoeld hebben en gedacht hebben dat hij het zich, door zijn eigen Indische achtergrond, kon permitteren.⁷²⁸ In ieder geval heeft de uitspraak zich niet als een grapje in de herinnering van zijn medewerkers genesteld. Het heeft de groep Indische Nederlanders bij de BVD hechter gemaakt. En uiteindelijk werd het bijna een geuzennaam.

Interessant is overigens hoe deze opmerking binnen de dienst zijn leven vervolgde. Een latere BVD'er, die in 1976 bij de dienst kwam, herinnerde zich nog *de beruchte uitspraak over het Indische drijfhout*. Dit zouden vrouwen zijn, die *ik wil niet zeggen 'getrouwd [waren] met de organisatie', maar [de organisatie] speelde wel een heel belangrijke rol in hun leven.*⁷²⁹ Tenzij een andere BVD'er zich nog heeft uitgesproken over Indisch drijfhout, gaat het hier waarschijnlijk over het Indische wrakhout van Sinninghe Damsté. Kennelijk is er in latere jaren een andere betekenis aan verbonden.

3. CONCLUSIES

De groep Indische Nederlanders binnen de BVD was hecht en herkenbaar door zijn gewoonten, taal, interesses en ervaringen. Velen herinnerden zich deze groep mensen als gezellig, gemakkelijk toegankelijk en exotisch. Ook hebben de Indische Nederlanders binnen de BVD hun stempel gedrukt op de werksfeer binnen de dienst. Maar de meeste (andere) BVD'ers keken niet tegen ze op en waren beperkt geïnteresseerd. De redenen voor de 'gezellige saamhorigheid' van de Indische Nederlanders bij de dienst waren niet altijd even aangenaam en daar waren (Nederlandse) BVD'ers ook zelf schuldig aan.

4. DE BLAUWE ADER

Niet alleen de geheimhouding binnen de BVD, de aparte afdelingen en de Indische Nederlanders zorgden voor diversiteit binnen de dienst. Ook BVD'ers met een achtergrond bij de politie droegen daaraan bij. Ze brachten niet zozeer een aparte cultuur met zich mee, als wel een andere denkwijze.

Na de Tweede Wereldoorlog hadden de Britten de beginnende BVD onder andere bijgebracht hoe belangrijk het was de executieve bevoegdheid aan anderen over te laten. Daarnaast was dat ook de uitdrukkelijke wens van de Nederlandse politiek. De BVD heeft dus nooit iemand kunnen arresteren. Dat deed de politie. De BVD werkte wel samen met de politie en zijn politie-inlichtingendiensten, maar politie- en veiligheidswerk bleven van elkaar verschillen. Wel zaten bij de BVD ook veel mensen met ervaring bij de politie, zoals bij de onderzoekingsambtenaren van EIX en de volgers van EXIII. Dat kwam door de nauwe samenwerking tussen politie en BVD en door de overeenkomsten in het werk, waarvan er toch ook veel waren. De samenwerking tussen de BVD en de politie en die tussen BVD'ers met en zonder politieachtergrond hadden veel met elkaar gemeen en liepen soms door elkaar heen. Sommige vroegere BVD'ers spraken over de politie als aparte organisatie op dezelfde manier als dat ze spraken over hun vroegere collega's met een politieachtergrond.

De overeenkomsten en verschillen tussen de politie en de BVD, en vooral tussen BVD'ers met en zonder politieachtergrond, hebben voor veel gespreksstof gezorgd. Hier laat ik BVD'ers met en zonder politie-ervaring aan het woord. Ze denken na over de verschillen en of binnen de BVD sprake was van een duidelijk herkenbare blauwe ader.

1. HET VERSCHIL TUSSEN DE KORTE EN LANGE ADEM

Korte adem versus lange adem? Arresteren versus controleren? De verschillen tussen politiewerk en veiligheidswerk maakten veel tongen los. Dat wil niet perse zeggen dat de verschillen groter waren dan de overeenkomsten. Ook nuances kunnen veel stof tot nadenken geven en groter lijken dan ze in werkelijkheid zijn.

Zowel de politie als de BVD gingen uit van *kritische argwaan*. Daar begon het mee. Ton Kievits, bij de BVD gekomen in de jaren zestig en later (1987-1995) plaatsvervangend diensthoofd, drukt het in andere woorden uit: *Feind hört mit (de vijand luistert mee)*.⁷³⁰ Daarnaast, vermoedt een voormalig BVD'er, moesten mensen die voor de politie of de BVD kozen, in beide gevallen de handhaving van de orde en samenleving een warm hart toedragen. Ze konden dus niet extreem of radicaal zijn in hun opvattingen.⁷³¹ Wat politiemensen en BVD'ers ook gemeen zouden hebben, was *een loyale houding jegens Nederland, jegens de overheid, jegens [hun] taakstelling. Een grondtoon van degelijkheid [en] redelijkheid*.⁷³² Vooral mensen bij de politie-inlichtingendiensten stonden eigenlijk al met één been in het BVD-werk. Dat waren dus eigenlijk ideale figuren om aan te trekken en in te lijven.⁷³³

Maar waar stond dat andere been? Een getuige die in 1961 van de politie naar de BVD ging, legt uit waar het verschil volgens hem zat.

Kijk, bij de politie, als je iets achterna zit, dan is het een heel echt levend gedoe. Dan weet je: daar gaat het om. En hier, bij deze dienst denk je wel 'daar gaat het om', maar je hebt nog geen grip, je weet 'het zal wel zo zijn', en 'hoe pak ik dit en hoe pak ik dat aan'. Maar bij de politie... ja ... het klinkt gek, maar het is makkelijker bij de politie.⁷³⁴

Het werk bij de politie zou gemakkelijker zijn, omdat het duidelijker was. Er waren duidelijke aanwijzingen van een strafbaar feit en na een opsporing kon de politie arresteren. De BVD'er kreeg geen zekerheid mee. Hij kreeg wel gegevens waaruit zou kunnen blijken dat die zekerheid er was, maar gegarandeerd was het niet.⁷³⁵ Bovendien had de BVD niet altijd te maken met strafbare feiten, maar speelde het werk zich juist af vóórdat er strafbare feiten aan te pas kwamen. *Kijk, je hebt wel een doelstelling en je probeert in dat voorveld houvastjes of aanwijzingen te vinden om te beoordelen welke kant het uitgaat, legt een vroegere BVD'er uit die in 1966 in dienst kwam. En eventueel, als je dat dan weet, om op dat moment [die doelstelling] dan ook voort te zetten om, als die ontwikkeling zich dan zo en zo voortzet, dat je erbij bent.⁷³⁶*

De achterliggende gedachte daarvan is dan, vult een ander aan, dat je nog meer zaken ontdekt en dat je echt naar de grote vis op zoek bent.⁷³⁷ Die zoektocht naar de grote vis betekende bijvoorbeeld het besluit om een geheim agent niet op te laten pakken voor een verkeersovertreding, maar om te wachten totdat hij geheime documenten zou overhandigen. Een arrestatie zou de toegang verstoren tot veel relevantere informatie, namelijk zijn netwerk, zijn beweegredenen één aanslag te plegen, en zijn manier om anderen ervan te overtuigen mee te doen.

'Erbij zijn', zoals onze eerdere getuige uit 1961 vertelt, betekende dus niet perse een arrestatie door de politie. 'Erbij zijn' betekende de situatie onder controle houden. Als controle niet meer voldoende was en de situatie toch kon escaleren, kon de BVD er ook voor kiezen het plegen van een strafbaar feit te voorkomen of te verstoren. Het voornaamste doel was dan ook niet te arresteren, maar te controleren. *Wij waren helemaal niet zo, verduidelijkt Ton Kievits, als veiligheidsman, [...] gebrand op het laten arresteren. Ik heb liever de zaak onder controle en dan mag het van mij nog wel lekker doorlopen. Het moet niet te gek worden, maar arresteren, dat is zo ongeveer het laatste wat je doet.⁷³⁸* *Aanhouding, voorgeleiding en veroordeling, vult een ander aan, is niet ons doel.⁷³⁹*

Als de BVD een *doe-organisatie* was, was de politie *doe in het kwadraat*.⁷⁴⁰ Het politiewerk was meer gericht op actie, terwijl de BVD meer beschouwelijker te werk ging. Een BVD'er was langer geneigd te wachten voordat hij tot actie overging. Hij gebruikte zijn tijd om zoveel mogelijk inlichtingen te verzamelen over iemands beweegredenen, netwerken en plannen. De BVD was een informatiefabriek. Verstoren, laat staan arrestatie, zou vanuit dat gezichtspunt veel schade kunnen opleveren. Het werk bij de BVD was van langere adem, meer geduld en continuïteit dan bij de politie.⁷⁴¹

2. DE KORTE EN LANGE ADEM OP DE WERKVLOER

Dat klikte wel [tussen] politiemensen onderling, herinnert een getuige zich over zijn collega's met eenzelfde politieachtergrond. Ze dachten een beetje in dezelfde trant.⁷⁴² Die trant of denkwijze, en de manier waarop die zich op de werkvloer uitte en tot kritiek leidde, zijn een blik waard.

De verschillen tussen de denkwijze van de BVD en die van de politie zouden, volgens een vroegere BVD'er zonder politie-ervaring, op de werkvloer merkbaar zijn. Hij legt uit hoe, volgens hem, die denkwijze van de politie in elkaar greep.

Dat je heel strak vanuit een vrij smalle scope naar resultaten toe werkt. En waarbij de focus op resultaten goed is, maar waarbij het bijna ook wel een beetje de neiging is om als het ware de zaak op te willen lossen [...]. Terwijl wat een inlichtingendienst moet doen, is het duiden van ontwikkelingen, kijken van 'wat is er aan het gebeuren', 'waar kan dat toe leiden.'⁷⁴³

Daarnaast was de politie-denkwijsje over het algemeen hiërarchisch, zoals bij de onderzoekingsambtenaren van EIX,⁷⁴⁴ waarbij sommigen de politie- en defensiesfeer in één adem noemden.⁷⁴⁵ Ook *intellectueel gezien* zou de politie, volgens een BVD'er met politie-ervaring, een andere omgeving zijn.⁷⁴⁶ Dit alles, vreest een andere getuige, *kon onze identiteit als inlichtingendienst doen vervagen.⁷⁴⁷*

Hier sprak niet heel veel waardering uit: resultaatgericht, dat wel, maar ook hiërarchisch, intellectueel van een lager niveau en bedreigend voor de identiteit van de BVD. Deze gebrekkige waardering had een lange geschiedenis en greep terug op de tijd van diensthoofd Louis Einthoven.⁷⁴⁸ Zijn opvolger Sinnighe Damsté keek daar anders tegenaan en voelde de behoefte te waken over de goede verhoudingen met de politie. Tijdens zijn nieuwjaarstoespraak in 1965 brak hij een lans voor al het werk dat de politie voor de BVD deed. Daarbij raadde hij ieder aan, die met de politie zaken deed, *van hun waardering daarvoor blij te geven.⁷⁴⁹* een kleine opvoedende vingerwijzing. Zijn opvolger, Andries Kuipers, vervolgde die lijn.⁷⁵⁰ En ook Arthur Docters van Leeuwen benadrukte later, in één van zijn eerste interviews in het blad van de ontspanningsvereniging, getiteld 'Ik verdom het om het alleen te doen', dat de BVD afhankelijk was van samenwerking met anderen. Hij beklemtoonde dat *wij altijd sterk geholpen worden. De BVD staat er helemaal niet alleen voor.⁷⁵¹*

De meeste diensthoofden zagen dus wel het belang in van een goede verstandhouding met de politie. Maar hoe bezagen anderen de samenwerking met de politie en de verschillen op de werkvloer tussen BVD'ers met en zonder politieachtergrond? Van de achttien getuigen die vertelden over de samenwerking tussen BVD'ers met en zonder politieachtergrond, onthielden de meesten zich van waardeoordelen. Van hen die dat wel deden, zagen er vier geen problemen in,⁷⁵² twee maakten zich zorgen,⁷⁵³ één vond dat de verschillen juist een goede combinatie opleverden,⁷⁵⁴ een ander was het tot begin jaren negentig niet opgevallen dat er veel BVD'ers waren met een politieachtergrond of instelling,⁷⁵⁵ en twee zagen wel verschillen, maar vonden dat die snel vervaagden.⁷⁵⁶

Een nieuwbakken BVD'er moest, na de overgang van de politie naar de dienst,

wennen aan de bijzonderheden van het veiligheidswerk. Een voormalig BVD'ster, zonder ervaring bij de politie en in 1993 in dienst gekomen, geeft een inschatting van de problemen waarmee verse BVD'ers met een politieachtergrond bij de dienst te kampen kregen.

Dat buitengewoon langetermijndenken, dat bezig zijn met dingen die nog zouden kunnen gaan gebeuren, het inschatten van de redelijkheid en de realiteit daarvan, het niet altijd onmiddellijk kunnen koppelen aan een specifieke dader of specifieke dadergroepen, misschien het wel altijd uitblijven van [...] resultaat, het niet kunnen scherpen met resultaat ... Dat is iets wat in het hoofd van de gemiddelde politiemann een enorm probleem oplevert.⁷⁵⁷

Zover zat ze er niet naast. Een oudere collega van haar, in 1997 van de politie naar de BVD overgestapt, geeft zijn eigen versie van dat gewenningsproces.

Het is fascinerend [...] hoe je daaraan moet wennen. [...] De opdracht is anders: je praat over een veel langere horizon, een verdere horizon, veel meer in trends, veel proactiever. Waar je bij de politie bent gewend om iemand, die iets verkeerd doet, bij de kladden te grijpen en daar een case van te maken en proces-verbaal .. Afgerond. Klaar. Volgende case. Hier, elke keer als ik het gevoel had van 'die man, die moeten we achterovertrekken', anderen zeiden 'tuttuttut, rustig, rustig'. Ik [moest] dus [...] leren hoe de opdracht, die de dienst heeft, zich niet verhoudt met de [operationaliteit] die de politie in zich draagt.⁷⁵⁸

In de jaren negentig leidden operaties bij de dienst vaker tot verstoring en arrestatie dan daarvoor, vooral op het gebied van terrorisme en spionage. Collega's met een politieachtergrond waren daarbij vaak de gebeten hond: BVD'ers verbonden die ontwikkeling wel eens aan de invloed van deze collega's. In de jaren negentig zou hun aantal gegroeid zijn en, vanaf midden jaren negentig, zouden ze steeds vaker op leidinggevende posities terechtgekomen zijn.⁷⁵⁹ Ook al hadden deze collega's tot snellere verstoring en arrestatie opdracht gegeven, ze konden niet de enige reden zijn. De lange adem van het veiligheidswerk kon namelijk ook wringen met de verantwoording van het werk op korte termijn, naar bijvoorbeeld de eigen minister toe. Succes kon jaren op zich laten wachten, of uitblijven, hoewel er dan wel controle op de ontwikkeling was geweest en de BVD dus zijn werk had gedaan. Bovendien konden tot aan de ontknoping van een operatie tussenresultaten gevoelig liggen, waardoor de BVD ervoor kon kiezen niets of bar weinig prijs te geven. In de jaren negentig werd de tegenstrijdigheid tussen geheimhouding en verantwoording prangender. De neiging groeide tot een grotere openheid van zaken van de dienst en de verantwoording speelde een grotere rol. Verstoring en arrestatie waren duidelijk aantoonbare winsten op korte termijn, en kwamen toen meer voor dan daarvoor.⁷⁶⁰ Niet alleen politie-invloeden, maar ook de behoefte van belangdraggers tot een snellere verantwoording kunnen hier dus een rol in hebben gespeeld. Wel schoof op die manier het veiligheidswerk iets meer in de richting van het politiewerk. Maar of BVD'ers met een politieachtergrond schuldig waren aan die ontwikkeling, is onzeker.

3. CONCLUSIES

Heel verwonderlijk is het niet dat het vooral de verschillen tussen politie- en veiligheidswerk waren die veel tongen hebben losgemaakt. Een vermindering van geduld en een grotere nadruk op verstoring en actie in plaats van op controle tastten namelijk de kern van het veiligheidswerk aan. En de kern van het veiligheidswerk ging over de meerwaarde van de BVD. De nadruk op de verschillen met het politiewerk was daarom voor veel BVD'ers een manier om de eigenheid van het veiligheidswerk, van hun eigen werk, te accentueren. De neiging de eigenheid van het werk te benadrukken deed zich vooral voor in tijden van verandering zoals na de reorganisaties van Sinninghe Damsté en Docters van Leeuwen.⁷⁶¹

De verhouding met de politie kon lijden onder deze nadruk op de verschillen tussen politie- en veiligheidswerk. Maar binnen de dienst hadden BVD'ers met een politieachtergrond er toch weinig last van. Slechts een kleine minderheid van de gesproken getuigen maakte zich zorgen over het aantal BVD'ers met politie-ervaring. Daarnaast vond niemand van hen dat de samenwerking met collega's met een achtergrond bij de politie stroef verliep. BVD'ers met politie-ervaring moesten in beginsel wel wennen aan hun nieuwe werkomgeving. En soms vonden ze elkaar in eenzelfde manier van denken. Toch waren er weinig impulsen voor groepsvorming. Er zijn dan ook geen aanwijzingen dat ze zich anders voelden dan hun collega's of zichzelf als een afgezonderde groep beschouwden.

IV

DRIJFVEREN VOOR VERANDERING

I GENERATIES

Nieuwe generaties zorgen voor nieuwe vragen, prikkelingen, veranderingen en, uiteindelijk, nieuwe gewoonten. Zo ook bij de BVD. *Er gaat een zeker heilzaam effect uit van zo'n doorspoeling*, erkende het plaatsvervangende diensthoofd Tom Thomas in 1978.⁷⁶² Kenmerkend voor de BVD is dat de doorstroming in golven geschiedde, waarbij nieuwe, jongere generaties in fases de oudere generaties opvolgden. Die golven zijn belangrijke drijfveren van verandering geweest voor de sfeer binnen de dienst. Hoe onderscheidden deze nieuwe generaties zich binnen de dienst? Wat voor strubbelingen ontstonden er en welke vraagstukken wierp hun komst op?

Drie opmerkelijke golven heeft de BVD gekend van nieuw, jonger personeel. De eerste golf stamt uit de jaren vijftig, toen de dienst hard groeide en veel mensen in zijn gelederen sloot die bijvoorbeeld voor het Nederlands Indisch gouvernement hadden gewerkt. Jammer genoeg zijn herinneringen aan de sociale gevolgen van deze golf verloren gegaan. Ik heb niemand kunnen spreken die voor 1951 bij de BVD werkte en zich de gevolgen van deze groei kon herinneren, en vergelijkingen kon maken van voor en na de groei. Daarom besteed ik hier vooral aandacht aan de twee daaropvolgende golven: in het midden van de jaren zestig en aan het einde van de jaren zeventig.

De golf uit de zestiger jaren bestond voor een gedeelte uit enkele tientallen Jonge Intelligente Medewerkers (JIMs) of Jonge Academische Medewerkers (JAMs). De BVD had behoefte aan hoger opgeleid personeel en wierf deze mensen door middel van advertenties. De incorporatie van jong, hoger opgeleid personeel *was niet helemaal probleemloos voor de dienst. [De BVD] wist zich er niet zo heel goed raad mee,*⁷⁶³ herinnert een vroegere BVD'er zich, die tot een kleine, academische lichte uit 1966 behoorde. Deze nieuwe mensen waren divers, nieuwsgierig, vroegen om uitleg en schikten zich niet altijd gemakkelijk naar autoriteiten.

Vanaf het midden van de jaren zeventig nam een tweede golf jongere medewerkers het roer over van de vertrekkende oudere, naoorlogse generaties. Deze jongere golf was, opnieuw, divers en weinig gevoelig voor gezag. Ze gedroeg zich ook anders dan haar oudere collega's, kleepte zich anders en was ideologisch vaak anders georiënteerd. Deze ontwikkeling zette zich voort in de jaren negentig, hoewel de BVD toen nauwelijks groeide.

1. DE EERSTE GOLF IN DE JAREN ZESTIG

Tradities op zich hebben geen zin. Handhaving ervan is slechts nuttig als men zich voortdurend bezint op de waarde en inhoud van die tradities.

(Redactie van 'Het Spionnetje' over het nut van de nieuwjaarstoespraak van het diensthoofd, januari 1968)⁷⁶⁴

In de jaren zestig veranderde de BVD op sociaal gebied, zoals ook de rest van Nederland en Europa veranderde. De BVD bewoog mee met de maatschappij waar hij deel van uitmaakte. De grote drijfveer voor verandering was het tanende belang van het communisme. Hierdoor groeiden de twijfels van partijen zoals de CPN, de PSP en D'66 over het bestaansrecht van de BVD. Ook binnen de dienst had Andries Kuipers al in 1959 opgemerkt dat de betekenis van de CPN en het communisme veranderde.⁷⁶⁵ Deze opmerkelijke Kuipers werd in 1967 hoofd van de BVD. De dienst ging met zijn tijd mee. Het was de tijd van grote studentenrellen in Parijs en protesten tegen de oorlog in Vietnam. Dit waren generatieverschijnselen die onrust in de samenleving veroorzaakten. Binnen de dienst kwam meer behoefte aan een generatie die beter begreep wat hun generatiegenoten bewoog.⁷⁶⁶ Bovendien kreeg de BVD door deze nieuwe onderwerpen behoefte aan een bredere, meer analytische oriëntatie op het communisme en zijn aftakkingen. En daarnaast volgde de dienst een algemenere trend in Nederland, waar ook in het bedrijfsleven steeds meer leidinggevendenden een hogere opleiding genoten hadden.⁷⁶⁷ Hier kwam, tenslotte, een praktische verandering bij: de dienst vergrijsde in de jaren zestig. Nieuw bloed was nodig. Op deze externe en interne veranderingen reageerde de BVD. Eén van zijn reacties was de aanstelling van enkele tientallen jonge, hoger opgeleide werknemers. Deze nieuwe generatie had een afgeronde middelbare schoolopleiding en, bij voorkeur, ook een afgeronde universitaire opleiding.⁷⁶⁸ Het waren de JIMs en JAMs.⁷⁶⁹

Het was een ongelukkig gekozen naam: Jonge Intelligente (of Academische) Medewerkers. De naam was het koren op de molen van de kloof in de belevingswereld en ervaring tussen, aan de ene kant, deze nieuwe werknemers en, aan de andere kant, hun oudere collega's. Voor de meer ervaren BVD'ers waren deze jongens met een academische opleiding *op zichzelf natuurlijk ook een gewaarwording, maar tevens ook min of meer een verrassing van ja, wat is nou het verschil tussen JIMs en [...] ons?*, legt een toen oudere BVD'er uit.⁷⁷⁰ Oudere BVD'ers noemden zichzelf steeds vaker ONIMs, Oudere Niet-Intelligente Medewerkers. Hiermee benadrukten ze de verschillen op ironische wijze. Waarschijnlijk wilde de dienstleiding *hoge ogen [gooien] met deze jongens*, ging het gerucht onder ouderen.⁷⁷¹ *Ze werden intelligent genoemd*, herinnert een andere toen oudere BVD'er zich. *We vroegen ons af waar dat vandaan kwam. [...] Er waren wat titeltjes bij, maar niet allemaal*, merkt hij relativerend op.⁷⁷² In het begin was er van hun kant wat afgunst ten opzichte van de JIMs. Sommige JIMs liepen namelijk, was de indruk, *met een hoge kraag rond*.⁷⁷³ *Wat komen die jongens doen?*, vroegen ouderen zich af, *gaan die ons passeren? Maken die sneller carrière dan de doorsneejongens die van laag naar hoog gegaan waren?*⁷⁷⁴ Ze zullen wel geen genoeg nemen met *alleen maar kaartjes invullen*, interpreteert een toenmalige JIM de zorgen van zijn oudere collega's.⁷⁷⁵

Algemeen heerste het idee dat deze jonge JIMs een bevoorrechte positie hadden.⁷⁷⁶

En de JIMs, hoe zagen zij hun nieuwe werkomgeving? Opvallend is dat deze vroegere JIMs weinig over hun eigen indrukken spreken. Ze hebben meer de neiging, als buitenstaanders, de wrijvingen tussen JIMs en 'ONIMs' te omschrijven. Hun herinneringen zijn afstandelijk. Toch waren er een paar uitzonderingen. *Dat waren mannen*, herinnert een vroegere JIM zich over zijn oudere collega's toen hij in 1966 bij de dienst ging werken, *die zeiden: wat kom je eigenlijk doen hier? Je hebt de oorlog niet eens meegemaakt. Je weet niet eens waar het over gaat, man*. Het duurde daarom even voordat hij zich thuis voelde bij zijn nieuwe collega's.⁷⁷⁷ *Zij hadden echt met hun voeten in de modder gestaan, en de JIMs, die kwamen keurig van school, van de universiteit, en die gingen een leuk baantje doen*, verwoordt een ander de gedachtegang achter deze reactie.⁷⁷⁸

Hoewel de JIMs dus niet met open armen ontvangen werden, verliep die samenwerking na een paar jaar over het algemeen toch goed.⁷⁷⁹ *Dat ging op zich wel goed, zolang ze de kennis, ervaring, autoriteit van die ouderen maar accepteerden en daar, hoe zal je dat zeggen, met een zeker respect en bewondering mee om gingen*.⁷⁸⁰ In dat geval was er een wederzijds vertrouwen, respect en bovendien de noodzaak samen te werken.⁷⁸¹ *Het had natuurlijk tijd nodig*, legt een toen oudere BVD'er uit, *maar die JIMs ontwikkelden zich als heel leuke collega's*.⁷⁸² Een vroegere JIM herinnert zich de samenwerking met zijn oudere collega's als goed, ondanks het ongemak in het begin. *Ik moet ook eerlijk zeggen*, verduidelijkt hij over zijn oudere collega's, *dat ze altijd ook buitengewoon aardig waren*.⁷⁸³

Maar nieuwkomers namen natuurlijk niet naadloos de gewoonten over van hun oudere collega's. Ze brachten onbevengden ideeën met zich mee, stelden regels ter discussie en betwijfelden het nut van aan sommige gewoonten van hun oudere collega's. Ze zorgden, kortom, voor verandering. Daar zagen de oudere generaties niet altijd de noodzaak van in. Zo herinnert een vroegere BVD'er, in 1956 bij de dienst gekomen, zich over zijn nieuwe, jongere collega's in de jaren zestig.

Er waren er ook die zeiden 'dat kan allemaal heel anders, dat kan veel vlugger, kan veel beter'. [...] 'Maar dat hebben we allemaal al eens geprobeerd, beste jongen. Dat heeft niet gewerkt.' En er waren er ook bij [die vroegen] 'waarom doen we dat?' Ja, dan dacht ik, 'never change a winning team. Het gaat goed zo'. 'Ja, maar je moet toch wel eens wat veranderen?' Het veranderen om het veranderen ... Dat heeft mijn generatie niet of nauwelijks [...]. Daar konden we eigenlijk slecht mee overweg, moet ik eerlijk zeggen.⁷⁸⁴

Hoewel het onwaarschijnlijk is dat deze jongere generatie enkel wilde 'veranderen om het veranderen', brachten ze in de werksfeer wel veranderingen mee. Niet alleen zorgde hun komst voor onenigheid over het belang van hoger opgeleiden binnen de dienst. Ook knabbelde deze jongere generatie aan de interne geheimhouding, aan het gezag van ervaren BVD'ers en aan hun ideeën over de aandachtsgebieden van de dienst.

De JIMs waren nieuwsgierig, herinnert een vroegere BVD'er zich. *En dan denk ik, verwoordt hij zijn reactie op dergelijke nieuwsgierigheid, 'waarom moet je het weten, want je mag het thuis niet vertellen, als het goed is'. En daar waren wij bang voor*. Oudere BVD'ers konden dan wel eens geïrriteerd reageren op nieuwsgierige JIMs. *'Bemoei je met je werk en doe nou eens wat wij gezegd hebben'. 'Kom met zinnige vragen!'*, herinnert deze vroegere BVD'er zich zijn respons. *'Daar heb ik geen enkele moeite mee, als je met zinnige vragen komt. Natuurlijk moeten we daar antwoord op geven*.⁷⁸⁵ Maar kennelijk bestond

geen overeenstemming over wat zinnige vragen precies waren. Nieuwsgierigheid en interne geheimhouding gingen niet altijd harmonieus door één deur. Dat maakte de generatie van de jaren zestig duidelijk.

Naast nieuwsgierig was de jonge generatie van de jaren zestig het regelmatig oneens met zijn oudere collega's. *[Wij waren ook wat uitgesprokener, ja, wat non-conformistischer, herinnert een vroegere JIM zich over zijn eigen generatie.]*⁷⁸⁶ Het non-conformisme paste in een bredere maatschappelijke ontwikkeling. De jaren zestig waren in Nederland de aanloop naar de 'kritische' jaren zeventig.⁷⁸⁷ Ook binnen de BVD was in de jaren zestig een kritische noot te bemerken.⁷⁸⁸ Meer dan één noot. Zo vertelt Ton Kievits, voormalig plaatsvervangend diensthoofd, over de jaren zestig:

*Naarmate je meer mensen binnenhaalt die mondiger zijn, om zich heen kijken ... [...] denk ik dat je heel veel moet doen om uit te leggen, intern, waarom je doet wat je doet. [...] Kritische houding van mensen is prima, [maar] je moet natuurlijk wel kunnen werken, hè. Wat dat betreft ben ik oud-militair. Als ik zeg: 'jongens, nou gaan we aanvallen'. Dan gaan we aanvallen. Gewoon. Dan gaan we niet zeuren. [...] Je kunt natuurlijk wel eindeloos vergaderen, [...] maar zo kom je er niet uit. Er moet wat gebeuren.*⁷⁸⁹

Spanning tussen generaties was vooral merkbaar binnen directie B, die zich bezighield met communisme en politiek activisme. Jongere BVD'ers waren er niet altijd van overtuigd dat bepaalde groeperingen staatsgevaarlijk waren en de aandacht van de BVD verdienden.⁷⁹⁰ *Die [mensen bij B] hadden hun vaste anticommunistische opvattingen, vertelt een vroegere JIM, dus daar viel niet mee te spotten.* Dat waren ernstige mensen. Toch herinnert ook hij zich dat sommige JIMs wél de mening van deze oudere collega's tegenspraken.⁷⁹¹ Het waren, vertelt een nieuweling uit 1969 over zijn generatie, *een soort 'angry young men' die het allemaal een beetje versteend vonden en 'dat gaan we allemaal eens een beetje anders doen'.* Hij herinnert zich over die periode, toen hij bij de juridische afdeling werkte, *heel veel discussies.* Die discussies gingen vaak over de bevoegdheden van de BVD en of die wel verantwoord waren. De afdelingen die operaties uitvoerden, de 'operationele' afdelingen, wilden soms meer dan wat de juridische afdeling vond dat kon. Maar ook discussieerden jongeren binnen de juridische afdeling over de *vraag – [...] een beetje provocerend natuurlijk – [...] waarom de SGP nou niet op het lijstje van clubs [stond] waar we een beetje naar moeten kijken.*⁷⁹²

Waren deze strubbelingen de uiting van een generatieconflict? De jongere generatie vreesde dat oudere collega's dit woord gebruikten om hen minder serieus te nemen. In 1968 schrijft een geïrriteerd (jong) redactielid van 'Het Spionnetje'.

Het is nogal in de mode om allerlei moeilijkheden en wrijvingen in de wereld (èn bij de dzz.) terzijde te wuiven met de kreet 'generatie-conflict'. Vele kwesties worden hiermede geacht tot nul herleid te zijn en het is vooral de oudere generatie die daar wel eens een handje van heeft; alsof zij wil zeggen 'die jongelui zijn wel verrekt lastig, maar dat hoort er zo'n beetje bij. Wij hebben gelijk en laat ze ondertussen maar'. Dit is een gevaarlijke generaliserende rationalisatie, die in vele gevallen een serieus probleem verhult in een onzakelijk rookgordijn. Daarbij is niemand gebaat, terwijl het gevaar niet denkbeeldig

*is dat de jongere generatie, in het defensief gedrongen, met de al even onzakelijke omkering in de tegenaanval gaat.*⁷⁹³

Een tegenstelling tussen jong en oud schetste deze jonge BVD'er in 1968, en onbewust verschool ook hij zich daarmee achter een generatiekloof en een tweedelige denkwijze. Oudere BVD'ers keken wat meewarig aan tegen een 'studiegespreksgroep voor jongere ambtenaren', die een paar JIMs hadden opgericht. *Mijn fundamentele bezwaar bij de oprichting van de groep, schreef een oudere BVD'er in 1968, gold het daaraan inherente risico, dat opnieuw een soort 'jim'-cultuur (U kent de term) zou ontstaan, m.a.w. jongere, cq nieuwere medewerkers en de oude garde. En daar wilden we nu juist zo graag eens van af!* Vooral voor de BVD was dit kwalijk, zo vervolgte hij zijn betoog.

*Separatisme en groepsvorming zijn in het algemeen al funest voor de werksfeer in eenheden als afdelingen en secties; zijn in het algemeen al tijdbommen onder sfeerbepalende waarden als collegialiteit, wil tot samenwerking en 'esprit de corps', maar zijn in het bijzonder ongewenst in een toch wel eigensoortige ambtelijke Dienst als de onze, die juist vanwege zijn beslotenheid en juist vanwege zijn kwetsbaarheid naar buiten, solidariteit moet betrachten.*⁷⁹⁴

2. HET STOKJE OVERGENOMEN: DE TWEDE GOLF TUSSEN 1975 EN 1985

In 1975 vierden van de 708 BVD'ers vierentwintig mensen hun 25-jarig jubileum en vier mensen hun 40-jarig jubileum. De dienst vergrijsde, aldus diensthoofd Pieter de Haan.⁷⁹⁵ De eerste BVD'ers, die na de Tweede Wereldoorlog op twintig- tot dertigjarige leeftijd bij de dienst waren begonnen en er sindsdien waren gebleven, verlieten de dienst en masse tussen 1975 en 1985.⁷⁹⁶ Een tweede golf nieuwe, jonge BVD'ers verving deze vertrekkende naoorlogse generaties. *De snelle uitstroom van oudere ervaren medewerkers [...] en de daarmee gelijke tred houdende instroom van jonge onervaren medewerkers, schreef het hoofd van het interne opleidingsinstituut, hebben de Dienst in een paar jaar tijd een volkomen ander gezicht gegeven.*⁷⁹⁷ Hoe zag dat nieuwe gezicht van de dienst eruit? Hoe is deze nieuwe generatie in de herinneringen van voormalige BVD'ers blijven hangen en hoe verliep de integratie van deze nieuwe golf in de dienst?

De nieuwe generatie van 1975-1985 herinnert zich zijn komst als een grote verandering binnen de BVD. *Er kwam een wat meer maatschappelijk breed publiek binnen. En dat was een schok!*, interpreteert een vroegere BVD'er de reactie binnen de dienst op zijn eigen generatie. *Er kwamen mensen met lange haren en met truien binnen, en ze weken heel sterk af [in hun wijze van kleden], gezagsnormen en gedragsnormen.* Zijn generatie omschrijft hij als *would be links*. Wij waren er trots op dat we niet meer zo kortzichtig waren, chargeert hij de generatieverschillen. *Wij lazten Vrij Nederland, wij lazten andere linkse bladen en wij waren er trots op dat we 'linksig' waren.*⁷⁹⁸ Een vroegere BVD'ster, die in 1993 haar werk bij de dienst begon, herinnert zich deze generatie uit de zeventiger jaren, die inmiddels ouder was geworden, als *gewoonlijk lawaaiig, flamboyant, redelijk*

*nonchalant in hoe er tegen ze aangekeken werd, [...] bereid om risico's te nemen, vrolijk, gezellig. [Ze hielden] goed een borrel binnen, lacht ze. Het waren leuke mensen!*⁷⁹⁹

Deze generatie had niet alleen lange haren, krullen tot over de oren en truien in plaats van colberts. Ook hotpants waren in de mode. *Beroemd en berucht* waren de gevallen, herinnert een vroegere JIM zich, inmiddels wat ouder, toen jonge BVD'ers in de jaren zeventig met hotpants op de dienst verschenen. *Zeer tot ons ongenoegen werd dat verboden*, vertelt hij. De jonge BVD'ers werden door de bedrijfsmaatschappelijk werkster aangesproken, van wie ze te horen kregen dat ze zich niet zo konden kleden.⁸⁰⁰ Ook een toen jonge BVD'ster vertelt over verschillen in kledingstijl tussen ouderen en jongeren toen ze in 1978 bij de dienst begon. Twee keer is ze naar huis gestuurd. Eén keer was dat inderdaad omdat ze met hotpants naar de dienst kwam. *Ik kwam met mijn hotpants naar kantoor, want dat was hartstikke in. Toen zeiden ze 'oh, heb je vrij vandaag?' [...] 'Is dat je nieuwe strandkleding?' 'Nou, jij gaat hier niet zo rondlopen, hè.' Toen kon ik [...] naar huis! [...] Een gevaar voor de getrouwde man zou ze zijn. Op een warme zomerdag werd ze voor de tweede keer naar huis gestuurd, want ze droeg die dag geen bh. Ze werd gesommeerd bij haar leidinggevende, die vroeg of het klopte wat ze had opgemerkt. Bovendien kreeg ze in het algemeen ook vaak kritiek op haar korte rokjes.*⁸⁰¹

Naast een ongewoon uiterlijk zorgde de generatie van de jaren zeventig ook voor een grotere diversiteit aan mensen binnen de BVD. Veel van hen werden bij de dienst aangenomen als 'stagiair'; een stagiair werd via een traject van twaalf jaar klaargestoomd tot leidinggevende. De eis was VWO+: na hun middelbare schoolopleiding moesten de nieuwe BVD'ers dus nog 'iets' hebben gedaan. Voor velen betekende dat een onafgeronde studie.⁸⁰² Sommigen, een minderheid, hadden een afgeronde universitaire opleiding.⁸⁰³ Het was het *type gesjeesde student maar, weet je, praktisch ingestelde mensen. Er werd een schaap met vijf poten gezocht: cognitief moest je een beetje bij de pinken zijn, maar je moest ook sociaal wel handig zijn. [...] Mensen die zich overal makkelijk zouden kunnen bewegen.*⁸⁰⁴ Het resultaat was een grote diversiteit aan achtergronden en interesses. Van *straatjagerpilot tot concertpianist, gesjeesde student, reclamemensen... Het was een bont gekleurd gezelschap*, vertelt een voormalig BVD'er over zijn eigen generatie, die tussen 1975 en 1985 binnen kwam.⁸⁰⁵ Ook een ander spreekt over de grote diversiteit mensen die in de jaren zeventig bij de BVD kwam en illustreert dit aan de hand van een nieuweling in 1974. Hij was een voormalige classicus, leraar Latijn en Grieks, en ex commando. Zeven jaar werkte hij bij de BVD.⁸⁰⁶ Als bedeesde, kalme, sterke en sportieve jongeman verzorgde hij bovendien gymlessen binnen de dienst.

De nieuwe generatie in de jaren zeventig verschilde dus qua kleding, achtergrond en ervaring van zijn oudere collega's uit de naoorlogse periode. Hoe verliep die samenwerking? Een voormalige BVD'er beschrijft de verschillen in 1973, toen hij in dienst kwam.

Wij waren toen vier-, vijftiwintig [jaar]. [...] Mensen in die tijd van zeven-, achtenvijftig [jaar] waren mensen in pak, witte overhemden, dunne dasjes. [...] In die tijd was een man van vijftig een ander wezen dan een jongeman van vijftiwintig. Nu lopen de mannen van vijftig in gymchoenen met te strakke spijkerbroeken, ringetjes door de oren, met dunne racefietsen onder hun kont, maar dat had je in die tijd natuurlijk niet. Dat waren keurige mannen, die schreven met vulpen, hadden witte overhemden

*aan met zijden dassen en gepoetste schoenen. Wij waren als generatie opgegroeid in de zestiger jaren, veel meer losgeslagen. Wij hadden lang haar, de tijd van revolutie hadden we net gehad.*⁸⁰⁷

Een ander die een paar jaar later, in 1977, bij de dienst ging werken, viel een tweedeling op tussen jongeren en ouderen.⁸⁰⁸ Over die afzondering van jongeren op verschillende dienstfeesten en borrels schreven ook verschillende mensen in 'Het Spionnetje'.⁸⁰⁹ Ook in het werk konden jongere BVD'ers zich afzonderen. Zo hielden ze zich in de tweede helft van de jaren zeventig vooral bezig met het politiek activisme binnen directie B. 'De Jeugdgroep' noemden ze zichzelf. *Zij lasen de Telegraaf*, vertelt een lid van De Jeugdgroep over de oudere BVD'ers, *en wij de Volkskrant en de NRC. Er liepen heel veel jonge honden*, vertelt hij over het einde van de jaren zeventig. Ze haalden veel grappen met elkaar uit en hielpen elkaar in het werk. *Een functieomschrijving bestond wel, maar daar keek niemand naar. Je [...] hielp elkaar.* De band was zo hecht dat De Jeugdgroep in 2010 in samenstelling en naam nog steeds bestaat, hoewel de gemiddelde leeftijd inmiddels rond de 55 jaar oud ligt.⁸¹⁰

De verschillen tussen jong en oud uitten zich ook in irritaties. Irritaties omdat vooral oudere BVD'ers niet iedereen meer kenden. Zo beklagde een toen 60-jarige BVD'ster zich in 'Het Spionnetje' van 1982:

*Ik vind dat de Dienst min of meer als los zand aan elkaar komt te hangen. Men kent elkaar nauwelijks. [...] Nieuwe collega's worden veelal niet voorgesteld, waardoor het kan gebeuren dat je in de gangen diverse 'vreemden' ontmoet.*⁸¹¹

Maar oudere BVD'ers voelden ook irritaties omdat ze vreesden dat de jongere garde hen zou overvleugelen, in aantal en functie. De bedrijfsarts uit de tweede helft van de jaren zeventig herinnert zich veel van dit soort klachten. *Ik heb heel wat gefrustreerde medewerkers op spreekuur gehad*, vertelt hij. Hij herinnert zich waarover oudere BVD'ers hun beklag deden: *'en dan heb ik zo'n jong grietje boven me en die zegt mij hoe het moet. Nou, laat ze eerst eens een paar jaar meedraaien.' Dat soort geluiden.* Het kon voor oudere BVD'ers vreemd zijn om van nieuwe, jongere collega's aan te moeten horen wat ze moesten doen of, nog erger, wat ze niet goed deden. *'Hoe haalt ze het in haar hoofd...'*⁸¹²

Ondanks deze strubbelingen, de verschillen en de tweedeling tussen jong en oud, heeft de BVD deze tweede golf nieuwkomers soepeler opgenomen dan de eerste. Bijna geruisloos vulden ze de gaten op van de vertrekkende oudere generatie.⁸¹³ Dat kon, ten eerste, komen doordat het opleidingsniveau geen twistpunt meer was; het opleidingsverschil tussen deze generatie en die van de jaren zestig was niet groot. Dus viel het opleidingsniveau van de generatie uit de jaren zeventig minder op dan dat van de generatie in de jaren zestig. In de jaren zeventig was het in Nederland steeds gebruikelijker geworden een middelbare schoolopleiding af te ronden. Daarnaast kan de soepele opname van deze generatie te verklaren zijn door de combinatie van hun gefaseerde komst en de tegelijkertijd geleidelijke aftocht van de oudere generaties: de komst van de jongeren verliep even snel als het vertrek van de ouderen.⁸¹⁴ Stapsgewijs namen ze het stokje over van de oudere generatie. Eind jaren zeventig had de jongere garde zijn oudere collega's in aantal overtroffen.

3. INKRIMPING EN DIVERSITEIT IN DE JAREN NEGENTIG

Na de Koude Oorlog en de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen veranderde het personeel van de BVD opnieuw. Of beter gezegd, het personeelsbestand veranderde *verder*. Deze keer gebeurde dit niet met een golf van nieuwe BVD'ers. De dienst kromp. Maar mensen werden wel vervangen. Onder leiding van Arthur Docters van Leeuwen groeide de diversiteit.

Langzaam werd het moeilijker te omschrijven wat een BVD'er typeerde, zo blijkt uit herinneringen over de jaren negentig. *Er was toch wel een stereotype mens wat hier toen binnen die BVD liep*, vertelt een vroegere BVD'ster over de periode vóór de jaren negentig. Niet iedereen was het eens over wat het stereotype dan zou zijn. Maar toch keken velen vreemd op toen in 1993 een nieuwe BVD'ster in dienst kwam. Wat het stereotype BVD'er ook mocht zijn, zij hoorde er niet bij. *Ze viel op door haar manier van kleden, haar korte kapsel met een lang dun vlechtje en de manier waarop zij was. Ze was een alto of een punker vonden sommigen, in ieder geval zo standaard niet-BVD'er*. Bij deze nieuwe collega dachten BVD'ers aan *burgerlijke ongehoorzaamheid*, terwijl wij [BVD'ers] *zaten meer in de burgerlijke gehoorzaamheid*.⁸¹⁵ *Mensen waar wij, voor ons gevoel, jaren achteraan hadden gezeten*, vertelt een BVD'ster die sinds 1979 bij de dienst werkte, *die kwamen nou ineens zo naar binnen wandelen*.⁸¹⁶ Overigens vond deze nieuweling zichzelf geen alto of punker. *Dat was een misverstand*. En ondanks dit misverstand, haar ongewone uiterlijk en 'manier van zijn', voelde ze zich heel snel thuis bij de dienst. Voor haar was de BVD in 1993 een warm bad.⁸¹⁷

4. CONCLUSIES

Nieuwe mensen, met andere achtergronden en ideeën, kunnen voor een andere blik op de eigen gewoonten zorgen, voor discussies en veranderingen. Zo gebeurde dat ook binnen de BVD. De nieuwe generaties zorgden voor een grotere diversiteit binnen de dienst qua achtergrond, interesses en uiterlijk, en ze zorgden voor onbevangen ideeën en vragen. Ze veranderden bovendien gevestigde opvattingen over geheimhouding, het belang van autoriteit en weerwoord, en ze stemden tot nadenken over de baten en lasten van hoger opgeleiden voor de BVD. De jongere generaties versterkten de echo van maatschappelijke veranderingen binnen de dienst. De dienst haalde de sociale veranderingen in Nederland en Europa zelf naar binnen.

In de jaren zestig, zeventig en tachtig, telkens als een nieuwe generatie de BVD versterkte, zien we dezelfde eerste reacties: jongeren scheidden zich af, bekritiseerden gewoonten en waren soms nieuwsgierig. Oudere generaties vreesden overvleugeld te worden door jongere collega's en betreurden het dat ze weinig collega's meer kenden. Zowel jongere als oudere generaties dachten graag in een tweedeling van jong en oud en overschatten het belang van hun eigen generatie. De samenwerking tussen generaties zal bij de BVD niet of nauwelijks verschild hebben van die bij andere (overheids)instanties. Wel was de BVD een relatief gesloten organisatie. Dit maakt het beargumenteerbaar dat het belang, de verfrissing en de invloed van nieuwe generaties groter en ingrijpender is geweest dan elders.

2 OPLEIDINGSNIVEAU

Vanaf de jaren zestig volgden Nederlanders, zoals ook andere Europeanen, gemiddeld een steeds hogere opleiding. Dat merkte ook de BVD, want ook zijn eigen personeel werd steeds hoger opgeleid. Het verschil in opleiding met de eerste generatie BVD'ers zorgde voor strubbelingen, veranderingen en discussie. Zo vroegen velen zich af of een hoger opleidingsniveau wel nodig was voor het werk bij de dienst. In die discussie en zijn oorsprong neem ik hier een duik. Hoe en waarom veranderde het opleidingsniveau bij de BVD? Wat waren de gevolgen voor de werksfeer? En wat vonden BVD'ers zelf van deze veranderingen?

1. VAN VWO+ NAAR GESJESDE STUDENT EN ACADEMICUS

Vanaf de jaren zestig steeg het opleidingsniveau bij de BVD. Dat ging langzaam. Het niveau VWO+ ontwikkelde zich van een curiositeit in de jaren zestig naar een gevestigde orde in de jaren zeventig. In de jaren zeventig was het minder opmerkelijk dat de nieuwe BVD'ers de universiteit hadden verlaten, als gesjeesde student of zelfs als afgestudeerde. In de jaren tachtig werden potentiële leidinggevenden steeds vaker aangemoedigd om een studie af te ronden. In de jaren negentig, tenslotte, kreeg de leiding van de BVD een steeds sterkere voorkeur voor afgestudeerde werknemers op uiteenlopende posities, dus niet alleen op leidinggevende posities.

Terug naar de jaren zestig. In 1966 nam de dienst drie academici aan: een econoom, een theoloog en een historicus. Velen herinneren zich die lichtung nog, en dat laat zien hoe merkwaardig ze voor die tijd was. Afgezien van drie academici versterkten ook andere hoger opgeleiden toen de dienst, zij het dat ze niet altijd afgestudeerd waren. Het waren de Jonge Intelligente Medewerkers (JIMs). Ook deze naam, enigszins beledigend voor iedereen die daar niet toe behoorde, laat zien wat voor een curiositeit een hogere opleiding was. Inderdaad had in 1969 ongeveer 6% van het BVD-personeel een academische of *gelijkwaardige* opleiding gehad.⁸¹⁸

Waarom ineens deze lichtung van jonge BVD'ers met een VWO+ niveau? Ten eerste werd het aanbod van hoger opgeleiden in Nederland steeds groter. Bijvoorbeeld: op de advertentie voor de JIMs, waaruit de drie academici in 1966 gekozen waren, reageerden 130 sollicitanten.⁸¹⁹ Ten tweede zorgden hoger opgeleiden voor een betere voeling van de BVD met de universitaire wereld. De interesses van de dienst bewogen zich namelijk steeds meer op het terrein van studentenprotesten en hun opvolgers.

Zelden wierf de BVD in de jaren zestig afgestudeerden om ze vervolgens academisch werk te laten doen. Een uitzondering hierop was de kleine groep BVD'ers voor de Staf Buitenlandse Politiek, een kleine denktank binnen de BVD, opgericht in de jaren zestig. Ook op de vertaalafdeling zaten afgestudeerden in het Russisch of Chinees.⁸²⁰ Maar

afgezien van deze functies was weinig gelegenheid om binnen de dienst academische kwaliteiten en vaardigheden toe te passen. *Dat was gewoon mensen aantrekken, opleiden en dan kijken waar we ze neerzetten*, vertelt één van de drie academici uit 1966 over zijn andere afgestudeerde collega's.⁸²¹

De situatie kon dus ongemakkelijk worden als jonge afgestudeerde BVD'ers wel verwachtten dat ze werk zouden krijgen waarin ze hun academische kwaliteiten daadwerkelijk nodig zouden hebben. Een interessant voorbeeld dateert uit 1973. Een afgestudeerde jongeman solliciteerde in dat jaar op de functie van stagiair, die hem uiteindelijk zou voorbereiden op een leidinggevende positie. Onder de leden van de selectiecommissie heersten twijfels over of ze hem wel moesten aannemen. Eén van de redenen voor twijfel was zijn *drs.-schap*. Het hoofd Personeelszaken had er wel vertrouwen in. *HPZ vindt kandidaat moeite waard*, pende hij zijn reactie neer in de derde persoon enkelvoud. *Ik geloof dat zijn 'drs.-schap' weinig problemen zal geven. Hij realiseert zich wel dat hij dat niet in de praktijk zal kunnen gebruiken.*⁸²² De BVD was in 1973 dus wel geïnteresseerd in afgestudeerde nieuwe werknemers, mits ze niet verwachtten dat ze hun studie voor hun werk konden gebruiken. *Je moet wel het niveau hebben van een academicus, maar je moet eigenlijk geen echte academicus willen zijn*, was de gedachte bij nieuw personeel.⁸²³

Rond dit midden van de jaren zeventig begon de BVD een nieuwe golf jonge mensen te werven, die tot ongeveer 1985 een groot gedeelte van de vertrekkende naoorlogse generatie zou vervangen. Ook deze nieuwe mensen hadden vaak een VWO+ niveau, maar hun opleidingsniveau bewoog de gemoederen binnen de dienst minder dan dat bij de eerste generatie was gebeurd. Wellicht was de BVD inmiddels meer gewend aan het langzaam stijgende opleidingsniveau van zijn werknemers. Onder deze nieuwe generatie BVD'ers zien we, opnieuw, weinig academici. Velen hadden een afgeronde HBO-opleiding, of ze waren een universitaire opleiding begonnen, maar hadden hem niet afgemaakt. Het waren de zogenaamde gesjeesde studenten.

Deze geuzennaam droeg deze generatie met verve.⁸²⁴ Toch gebruiken sommige vroegere BVD'ers van deze generatie hem voor zichzelf. En dat doen ze zelfs met enige trots. Een 'gesjeesde student' was voor hen positief: het was vooral een sociaal, praktisch en ondernemend persoon, voor wie het echte leven zich niet in de studeerkamer afspeelde. Dat de academische carrière niet succesvol was geweest, leek hen daarom niet te bezwaren. De waardering voor academische vorming binnen de dienst was door deze gesjeesde studenten zeker niet toegenomen.

De dienst was geen wetenschappelijke organisatie, vertelt een vroegere BVD'er uit deze generatie over zijn dienst. *Sterker nog, het was geen organisatie met een wetenschappelijke notie.*⁸²⁵ *Academische vorming [werd] nou niet altijd heel erg op prijs [...] gesteld*, herinnert een ander zich die in 1969 in dienst was gekomen. *Er werd, denk ik toch, soms een beetje meewarig tegen aan gekeken.*⁸²⁶ Hij legt dit uit aan de hand van zijn eigen ervaring. In de jaren zeventig wilde hij in Leiden graag een studie rechten beginnen. Het plaatsvervangend hoofd van de dienst zag niets in dit plan en heeft het hem persoonlijk en ten zeerste ontraden. *Hij zei 'meneer, [u] hebt een zeer glanzende toekomst [...] voor u, maar op het moment dat u gaat studeren, dan kunt u dat vergeten'. Simpel, geeft deze vroegere BVD'er als verklaring voor deze reactie, hij was zelf natuurlijk geen academicus. En hij had de simpele redenering: 'de tijd die u besteedt aan de studie, kunt u niet besteden aan de BVD en dat willen we niet'. Dus, ik zou het niet doen*, was het advies van het

plaatsvervangend diensthoofd. Toch begon deze vroegere BVD'er met een studie rechten. En het leek hem, als later hoofd van de juridische afdeling, een meer glanzende toekomst te hebben opgeleverd dan als hij de studie niet had gedaan.

De tijden veranderden namelijk. Terwijl de gesjeesde student in de jaren zestig nog als hoger opgeleide curiositeit gold, en in de jaren zeventig al een minder opmerkelijke vertoning was, begon de BVD in de jaren tachtig meer te vragen van zijn gesjeesde studenten. Voor velen van hen, aangenomen als stagiair en dus potentiële leidinggevend, werd een afgeronde studie een voorwaarde als ze een leidinggevende positie wilden bemachtigen. Zo komt het dat sommigen van hen, tijdens hun BVD-werkverband, een studie hebben voltooid.⁸²⁷ Een vroegere BVD'er, in 1979 in dienst gekomen, vertelt hoe hij zelf, als BVD'er, aan een studie is begonnen.

*Op een gegeven moment toen zeiden ze tegen mij [...]: 'We willen je eigenlijk als leidinggevende hebben voor die afdeling Beveiligingsadvies'. En ik zeg: 'Nou dat is leuk, ik wil dat wel worden'. Maar toen zei hij: 'Maar je opleiding is niet genoeg: je bent gezakt voor de basiscursus, je hebt een heleboel tijd besteed op school, maar nooit aan school. Dus ga je maar bewijzen. Ga maar eens iets doen. Ga maar een opleiding doen'. Ik zei: 'Ja en nu?' Hij zei, 'Nou, dat is het. Dat is de opdracht die ik je geef [...]. Je bent geschikt eventueel, als manager, denken wij, maar je moet wat aan je opleiding gaan doen, dus doe!' [...] Toen heb ik heel lang zitten denken van 'dat kan hij langer volhouden dan ik'. Dus toen heb ik een HBO studie bestuurskunde gedaan. Dat paste ook wel [...]. Ik kreeg daar ook alle ruimte voor.*⁸²⁸

Zo werden veel gesjeesde studenten uiteindelijk toch nog student, en behaalden ze hun academische bul voordat ze een leidinggevende positie kregen.

Deze ontwikkeling paste goed in de veranderingen ten tijde van Arthur Docters van Leeuwen. Want ook op het gebied van het opleidingsniveau zorgde dit ondernemende diensthoofd voor een stroomversnelling in een bestaande ontwikkeling. Docters van Leeuwen hechtte veel waarde aan een hogere opleiding. Daar had hij, ten eerste, de luxe toe omdat het aanbod van hoger opgeleiden in Nederland bleef groeien. Maar ook zijn beleid zou hoger opgeleiden vergen, door de nieuwe dreigingen en de openheid naar de buitenwereld toe.

Vanaf de jaren tachtig investeerde de BVD minder in het communisme. De dreigingen werden onverwachter en chaotischer. Dat gold zeker voor de periode na de val van de muur. Tot de jaren tachtig, legt een vroegere runner uit die zich met de CPN bezighield, *wisten [wij] precies wat we moesten doen: namelijk in elke afdeling van de communistische partij moest een agent komen. Nou, je wist hoeveel afdelingen er waren, dus je wist hoeveel agenten je nodig had. Verder moest je zorgen dat er op twee niveaus daarboven, de districtskantoren en het partijbestuur, naar rato ook agenten kwamen die carrière maakten via de afdelingen. Dus als er een paar afdelingen zonder agenten kwamen, dan wist je wat je moest doen. [...] Een hele heldere opdracht [...], daar hoefde je geen jaarplan voor te schrijven [...], en daar had je ook geen analisten voor nodig.*⁸²⁹

Na de val van de muur was steeds meer behoefte aan analyses. Onder Docters van Leeuwen deed de analist daarom zijn intrede.⁸³⁰ Niet alleen voor analyses over nieuwe, ingewikkelde dreigingen zouden deze analisten nodig zijn. Ze zouden zich ook bezighouden met de grotere openheid van de dienst naar buiten toe. Docters van Leeuwen

bedacht de strategie dat de dienst zich meer moest richten op wat zijn belangdraggers wilden weten en minder op welke dreigingen de dienst zelf voorzag. Het naar buiten treden van de dienst zou een *vak apart* zijn waar hoger opgeleiden voor nodig waren.⁸³¹

Ondanks de inkrimping van de BVD onder Arthur Docters van Leeuwen was *nieuw bloed [...] noodzakelijk om het in gang gezette proces van vernieuwing en verandering binnen de Dienst te ondersteunen maar ook om de voor de nieuwe taakvelden benodigde expertise en know-how aan te trekken*. In december 1991 startte de BVD daarom een nieuw wervingsproject. In advertenties vroeg de dienst naar *administratieve medewerkers op HAVO-niveau en ervaren HBO'ers en academici voor diverse functies*.⁸³² Een half jaar later kwamen in het blad van de ontspanningsvereniging een paar nieuwe collega's aan het woord. Er zaten arabisten, antropologen en japanologen tussen.⁸³³ een gemêleerd gezelschap. De variëteit groeide.

Hoger opgeleiden maakten de werksfeer binnen de BVD ambitieuzer. Deze mensen hadden over het algemeen een korter dienstverband dan hun voorgangers. Er kwam *veel meer drive [...], veel meer onrust*.⁸³⁴ *Heel veel mensen die zelf over dingen nadenken, vult een ander aan, behoorlijk eigenwijs zijn, goed oog hebben voor hun eigen loopbaan of carrière en ja, lastig volkje, zeg maar, in een aantal opzichten*.⁸³⁵ Ook al kon het een lastig volkje zijn, vertelt een vroegere BVD'er, *heb ik dat wel als een leuke ontwikkeling ervaren dat men dus op een gegeven ogenblik echt heel goed personeel is gaan werven. Interessante mensen ook*. Interessant waren ze, omdat ze, volgens deze voormalige BVD'er, *genueanceerd en onorthodox dachten, oog [hadden] voor dingen die anderen niet zien. Dat is toch wel leuk om je heen te hebben*.⁸³⁶ De dienst rekruteerde in de jaren negentig op diversiteit.⁸³⁷

Onder Sybrand van Hulst, vanaf 1997, was meer ruimte om nieuw personeel aan te nemen. De ontwikkeling zette zich toen voort dat hoger opgeleiden, en dan vooral academici, gewaardeerd werden en daardoor een steeds groter gedeelte van de dienst vertegenwoordigden. *Toen is men heel erg gaan werven op wat ik noem bolle boffen, legt een vroegere BVD'er uit, dus niet alleen mensen die afgestudeerd zijn, maar ook mensen die nog een beetje extra slim zijn*.⁸³⁸

2. DE IDEALE BVD'ER

Wat vonden BVD'ers zelf van deze ontwikkeling? Met andere woorden, welke verdiensten had een hogere of juist lagere opleiding bij het werk van de BVD? De meningen verschilden erover: een greep uit de ambiguïteit over, afkeuring en overtuiging van het nut van hoger opgeleiden bij de dienst.

Er zaten er met een academische graad. En ik heb daar op zich geen moeite mee, want je kan er een heleboel van leren, vertelt een vroegere BVD'er, die in 1956 zijn werk bij de dienst begon, over de academici in de jaren zestig. Het klonk wat onnatuurlijk en twijfelachtig. Inderdaad komt hij later in ons gesprek terug op de geopperde voordelen van academici bij een veiligheidsdienst. *Misschien heeft het zijn voordelen, maar ik betwijfel het. Ik weet het niet*, besluit hij nu ambivalent.⁸³⁹

Niet iedereen was zo genueanceerd als hij. De komst van hoger opgeleide mensen, vooral als ze jonger waren en op leidinggevende posities terecht kwamen,⁸⁴⁰ kon voor

fRICTIE zorgen. Eind jaren zestig, toen jongere hoger opgeleide BVD'ers hun stempel drukten op 'Het Spionnetje', protesteerden velen binnen de dienst. Ze wilden terug naar een luchtiger, gemakkelijker te verteren, blad van de ontspanningsvereniging.

De huidige redactie en het bestand aan 'vaste correspondenten' van ons BVD-orgaan bestaat grotendeels uit semi- en afgestudeerde academici. Allen zijn 'jong', maar hun toon is wat belegen, afgezien nog van het feit, dat ze hautain – als het ware over de hoofden van zeshonderd niet gestudeerden heen – het professionele woord richten tot een handvol mede-intellektuelen. Kortom, 'Het Spionnetje' [...] is grotendeels onleesbaar geworden. De dure termen rijgen zich in vele artikelen aaneen tot een machtige stroom van onverteerbare 'hoog-niveau-informatie'. Gevolg is, dat slechts een kleine schare van begenadigden het blad nog leest. Zij lezen het dan in ieder geval met een sterk gevoel van herkenning: het zijn hun eigen pennenvruchten.⁸⁴¹

De kritische toon in 'Het Spionnetje' van de jaren zestig en zeventig moet de dienst veel energie hebben gekost. Kritische hoger opgeleiden konden lastig zijn in een grote organisatie. Een vroegere BVD'er, in 1977 bij de dienst begonnen, legt het uit.

En dan krijg je weer dat ze allemaal met nieuwe ideeën komen. En die nieuwe ideeën, dat is allemaal hartstikke leuk en aardig alleen ja, ik loop hier al zo lang rond, dat heb ik al drie keer meegemaakt. [...] Nou, als je daar normaal over kan communiceren dan is het prima. Maar je hebt ook wel eens van die eigenwijze gestudeerden, die dan toch hun zin door willen drijven.⁸⁴²

Ik geloof niet dat men het echt een succes vond, want wij waren toch wel kritisch ook, beaamt een vroegere BVD'er.⁸⁴³ Ook een ander herinnert zich, toen ze in 1986 bij de dienst ging werken, dat *als je afgestudeerd was, had je eigenlijk geen kans. [...] Dan had je al te veel een eigen mening, zeg maar*.⁸⁴⁴

De jonge gesjeesde student had eigenlijk wel zijn voordelen voor een grote organisatie, *want die konden ze dan nog lekker kneden*.⁸⁴⁵ Bovendien was het gemiddelde dienstverband in de jaren zeventig lang. Hierdoor was een onafgeronde studie niet zo problematisch als de gesjeesde student een vaste betrekking had bij de BVD.⁸⁴⁶ De dienst was blij met academici als ze geen academische ambities hadden. *Je moet gewoon de straat op, je moet met mensen kunnen praten en je moet handig zijn en je moet niet echt een intellectuele inslag hebben*,⁸⁴⁷ interpreteerde een vroegere jurist de heersende mentaliteit.

Deze idee zag men terug in de manier waarop de BVD zijn analisten en runners waardeerde. *De [runners] vonden zich natuurlijk veel belangrijker dan de analisten. En het was ook wel een beetje zo. Daar kon je ook sneller promotie maken, daar verdiende je wat meer*, legt een vroegere BVD'er uit over de periode van 1966 tot begin jaren negentig.⁸⁴⁸ Een hele lichte afkeuring voor de situatie laat hij wel doorklinken. Hij was niet de enige. Zo blijkt uit wat een vroegere analiste vertelt over de dominante positie van de runners binnen de directie Contraspionage aan het einde van de jaren tachtig.

We hadden toen, met name bij C, [...] de [runners]. Die maakten de dienst ongeveer uit. Dat was zo'n groep, zo'n dominante groep, functiegroep. Daar draaide eigenlijk alles om en dat ging mij tegenstaan. Ja, dat ging mij echt tegenstaan, want als normaal

denkend mens heb je ook wat in te brengen. [...] Heel veel informatie komt uit open bronnen en uit andere bronnen en dat hoeft niet allemaal zo op z'n [runnersachtige] manier, weet je, [verkregen te worden].⁸⁴⁹

Docters van Leeuwen gaf de analisten, in plaats van de runners, een meer sturende rol in de leiding van een operatie.⁸⁵⁰ En dan zie je de zaak in mijn beleving doorschieten, vertelt een vroegere runner beslist. Midden [jaren negentig] zijn de analisten aan zet en zijn de operationele mensen naar het tweede plan verdrongen. Uit die groep analisten ontstonden bovendien veel leidinggevendenden, wat dus consequenties heeft, vervolgt dezelfde voormalige runner, voor de operationaliteit van de Dienst. Want die nieuwe leidinggevendenden hebben of geen affiniteit, maar in ieder geval onvoldoende eigen kennis van het inzetten van inlichtingenmiddelen.⁸⁵¹

Ook een ander beaamt dat de balans tussen hoger- en lager opgeleiden is misgegaan.⁸⁵² Voor mijn gevoel is het [...] een beetje doorgeslagen, vindt weer een ander.⁸⁵³ Een academische titel wil daarbij nog niet automatisch zeggen dat men een goed BVD-ambtenaar is,⁸⁵⁴ zei het hoofd Personeelszaken al in 1967.

Maar wat was een 'BVD-ambtenaar'? Was het een runner, volger, analist, iemand die de contacten onderhield met pers en politici, was het een secretaresse, een manager van een operationeel team of een manager Personeelszaken? Veel vroegere BVD'ers twijfelen over het nut van hoger opgeleiden binnen de BVD. Hoewel ze over BVD'ers 'in het algemeen' spreken, het blijkt toch dat ze het vaak over runners, volgers en caseworkers⁸⁵⁵ hebben. Het stijgende aantal academici binnen de BVD zou meer nadruk op de beleidskant leggen, terwijl het de praktische kant verwaarloosde.⁸⁵⁶

Voor deze 'praktische kant' waren doeners,⁸⁵⁷ geen denkers, nodig. In feite is de BVD [...] gewoon een doe-organisatie, vult een ander aan. We proberen problemen in de samenleving te onderkennen en het liefst te voorkomen. Ja, dat ligt toch vooral op straat. Dus wat je hier binnen ook met allerlei mensen – met analisten, teamhoofden en beleidsmedewerkers – allemaal bedenkt ... uiteindelijk ligt het op straat.⁸⁵⁸ Het is overigens betwistbaar of men op straat het beste overzicht krijgt van 'problemen in de samenleving'. Niet [elke agent] kan gerund worden door een bolle bof, beaamt een ander.⁸⁵⁹

Ook voor de volgploeg waren geen academici nodig. Integendeel. Je wil dus niet iemand die zijn studie psychologie of geologie heeft afgerond. Nee, je wilt dus iemand die op zijn veertiende al stiekem de autosleuteltjes van zijn vader jatte en in de auto ging zitten. Dat wil je. En dan wil je eigenlijk ook mensen die dat steeds beter gaan doen en nooit van hun leven meer iets anders. Dat waren dan ook de mensen die voldoende gemoedsrust hadden om urenlang stil achter het stuur van een auto te zitten, kijkend of er iemand de deur uitkwam.⁸⁶⁰

Zo bestond dus, net zoals in de jaren zeventig, ook in de jaren negentig het probleem dat academisch opgeleide BVD'ers bij de dienst niet altijd het niveau vonden waarvoor ze waren opgeleid. Begrijpelijk was het wel, vindt een vroegere BVD'er, dat de dienst zoveel academici aantrok. In de jaren negentig groeide de BVD en was het aantal sollicitanten groot. De neiging is er natuurlijk dat als er 2000 man reageren op tien plekken, dat je je op de beste van die 2000 gaat concentreren. En dat gebeurde dus ook.⁸⁶¹ Maar de vraag is, zoals anderen dat ook al geïmpliceerd hebben, of academici daadwerkelijk 'de

beste' waren. Inderdaad waren ze hoger opgeleid, maar ze waren ook op een bepaalde manier opgeleid. En zelden was dat om urenlang stil te zitten in een auto.

Sybrand van Hulst vond het moeilijk de intellectuele en operationele omgeving van de BVD cultureel te verenigen. Hij geloofde wel in de intellectuele behoeften en cultuur van de BVD. Hij was er bovendien van overtuigd dat een intellectuele omgeving essentieel was voor de dienst. *Streetwise zijn en intellect met je dragen, dat hoeft niet gescheiden te zijn. De kunst is om mensen te vinden die beiden hebben.*

Als je hier binnenkomt dan moet je ook een beetje, zeker in delen van het gebouw, het gevoel hebben dat je op de campus van een universiteit rondloopt: met jonge mensen die creatief zijn, die tegen bestaande conventies schoppen, die ideeën hebben, die tegenspraak organiseren, ook als het hen niet gevraagd wordt.⁸⁶²

Van Hulst hechtte waarde aan een intellectuele cultuur binnen de BVD, omdat je [...] niet alleen naar [mensen] [kijkt] alsof het misdadigers zijn. Je kijkt veel meer naar intenties, naar de boeken die [mensen] lezen en wat ze misschien uit die boeken halen, naar de dingen die ze zeggen, die veel minder direct zijn dan wat je in een criminele omgeving tegenkomt.

3. CONCLUSIES

Het type BVD'er was niet statisch. Het type mens en de soort mentaliteit verschilden per afdeling: bijvoorbeeld, binnen EXIII zat een ander soort mensen dan binnen SBP. Daarnaast was er ook verandering over tijd. Vanaf de jaren zestig steeg het aantal hoger opgeleiden binnen de BVD. Er kwam behoefte aan een bredere, internationale kijk op het communisme. De dienst wilde meer voeling, ontwikkeling met de studentenwereld, en haalde deze wereld zelf naar binnen. De BVD trok hier hoger opgeleiden voor aan.

Hoewel er voor de meesten geen werk was waarin ze hun academische kwaliteiten kwijt konden, bleef het aantal hoger opgeleiden toch gestaag stijgen, vooral vanaf de jaren negentig. Dat kwam doordat het aanbod van hoger opgeleiden in Nederland dat toeliet, en doordat de dienst in de jaren zeventig en tachtig vergrijsde. Maar het kwam ook door de groeiende onvoorspelbaarheid van nieuwe dreigingen. Die onvoorspelbaarheid nam toe bij het einde van de Koude Oorlog. De dienst kreeg behoefte aan meer analisten en ook deze waren steeds hoger opgeleid. Een laatste reden voor een grotere waardering van hoger opgeleiden was de aandacht die de BVD vanaf de jaren negentig schonk aan publieke voorlichting van zijn werk en aan de ontwikkeling van contacten met de buitenwereld. In deze functies zag Arthur Docters van Leeuwen het liefst vooral hoger opgeleiden floreren.

Deze ontwikkeling bevredigde niet iedereen. Ze leidde tot discussies over de baten en lasten van hoger opgeleiden bij de dienst. Vergrijzende generaties in de jaren zestig, zeventig en tachtig hadden veelal geen hoge opleiding genoten. Ze konden zich moeilijk vinden in het idee dat een hoge opleiding nodig zou zijn voor hun werk. Ze hadden tenslotte zelf decennialang zonder hoge opleiding hun werk gedaan.

Het ideaalbeeld van de BVD als een vooral praktische organisatie dook vaak op. Veel BVD'ers zagen hun dienst het liefst als een organisatie die zijn informatie van de straat

haalde en zich daar ook thuis voelde. Dat was ook zo voor de runners, volgers en ieder die direct bij het operationele werk betrokken was. Een groot aandeel aan academici zou het belang van deze functies verwaarlozen en daarmee de 'kern' van het werk van de dienst veranderen. Maar de BVD bestond, vooral vanaf het einde van de Koude Oorlog, niet alleen meer uit runners, volgers en anderen die direct bij het operationele werk betrokken waren.

De discussie over de baten en lasten van hoger opgeleiden was van lange adem. Ze begon in de jaren zestig met de komst van de JIMs en hield de gemoederen in de jaren negentig nog steeds bezig. Een gevaar en gevolg hiervan was een verabsolutering van het beeld, en van de baten en lasten van universitair geschoolden aan de ene kant en die van niet-universitair geschoolden aan de andere kant. Anders gezegd, een analist was geen praktisch mens, en een runner had geen intellectuele inslag. Tussen beiden zat, in de verbeelding van velen, weinig meer. De discussie spitste zich toe op deze absolute percepties.

3 VROUWEN

In 1990 legden zeven BVD'ers de laatste hand aan een emancipatierapport voor hun dienst. Ze waren geïnspireerd geraakt door initiatieven bij het 'moederdepartement': het ministerie van Binnenlandse Zaken. De positie van vrouwen binnen de BVD was dringend aan verbetering toe, vonden ze.⁸⁶³ Deze zeven BVD'ers waren geen pioniers in hun ontevredenheid. In de jaren zestig waren anderen hen al voorgedaan binnen de dienst. Wel waren deze zeven BVD'ers pioniers in de ernst en gedegenheid waarmee ze het probleem in hun emancipatierapport aan de kaak stelden.

Ondanks deze noodzakelijke verbetering, volgens sommigen, waren de meeste vrouwen binnen de BVD tevreden. Het emancipatierapport uit 1990 stelde dat 83% van de zeventig ondervraagde vrouwen binnen de BVD *positieve ervaringen* had binnen de dienst en zich *volledig geaccepteerd* voelde. In de gesprekken voor dit boek herinneren drie van de zes vroegere BVD'ers zich geen gevallen van discriminatie of problemen omdat ze vrouw waren.⁸⁶⁴ Ook een vroegere (mannelijke) bedrijfsarts, maar *misschien ben ik blind geweest*, waarschuwt hij, herinnert zich niet dat vrouwen leden onder het hoge percentage mannen binnen de BVD.⁸⁶⁵

Maar er schuilt tegenstrijdigheid in deze herinneringen van de getuigen, het emancipatierapport van 1990 en het 'Het Spionnetje'. Lang haperde de groei van het aantal vrouwen binnen de BVD, vooral in vergelijking met het ministerie van Binnenlandse Zaken. Ook haperde het aantal vrouwen in hogere posities en in bepaalde operationele functies. Dat kwam door de cultivering van een bepaald stereotype vrouw, dat zowel mannen als vrouwen cultiveerden. Het had ook te maken met praktische omstandigheden zoals kinderopvang en deeltijdwerk. Maar bovenal heersten binnen de BVD vooroordelen over de interesses en geschiktheid van vrouwen voor bepaalde functies. Het is dus de moeite waard een blik te werpen op wat er achter deze tevredenheid schuil ging.

1. EMANCIPATIEGELUIDEN

Oproepen tot emancipatieregelingen konden leiden tot nieuwe regelingen, en tot kritiek op positieve discriminatie en een ongemakkelijk gevoel bij vrouwen. Ook bij de BVD.

In 1969 verscheen in 'Het Spionnetje' de eerste oproep tot vrouwenemancipatie. *Om als vrouw bij deze Dienst te emanciperen is praktisch een hopeloze zaak*, luidde de teleurgestelde constatering van deze anonieme vrouwelijke scribent. De sleutel tot emancipatie van de vrouw lag, volgens haar, in de emancipatie van de man. *Dus mannen-broeders, emancipeert U, maakt U vrij van het etiket van zwakte, rukt U uit Uw minderwaardigheidscomplexen, want als U zich daarvan heeft bevrijd accepteert U de vrouw als een volwaardig partner naast U. Wij zijn niet Uw concurrenten.*⁸⁶⁶ Maar dat was

nu net hoe sommigen mannen hun emanciperende vrouwelijke collega's wél zagen: als concurrenten voor de eigen carrièrekansen.⁸⁶⁷

In de tweede helft van de jaren zeventig laaiden de stemmen voor vrouwenemancipatie opnieuw op. Dat kwam door ontwikkelingen buiten de dienst, die steeds vaker als inspiratie en vergelijkingsmateriaal dienden. In 1974 had het kabinet-Den Uyl namelijk juist een 'Emancipatiecommissie' ingesteld en daarmee het begin van een emancipatiebeleid van de rijksoverheid ingeluid. Aan dat ontluikende emancipatiebeleid schonk het blad van de ontspanningsvereniging veel aandacht.

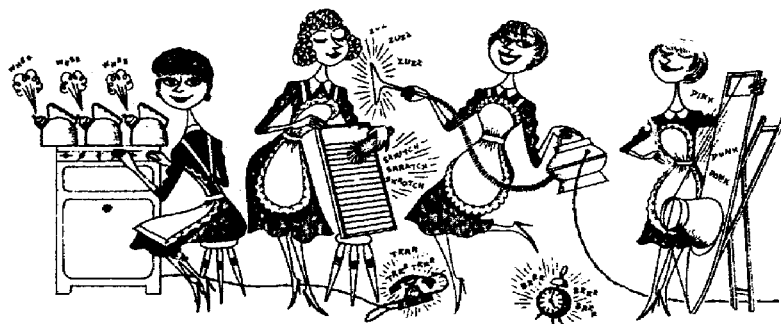
In 'Het Spionnetje' waagden sommigen zich toen aan het verband tussen de positie van vrouwen binnen de BVD en thuis. De emancipatiebehoefte binnen de BVD werd op die manier de consequentie van een breder maatschappelijk probleem, waarvan de oorzaak in de privé sfeer lag. Het emancipatieprobleem verbreedde zich dus tot buiten de BVD. In 1976, bijvoorbeeld, dook een pleitbezorgster op voor een verbetering van de positie van de vrouw binnen de BVD. Ze bepleitte een evenwichtigere arbeidsverdeling op het werk én thuis, waarbij ze mannen aanspoorde zich meer te ontfermen over het huishouden.⁸⁶⁸ Als een vrouw zich als enige met het huishouden bezighield, zou ze namelijk minder tijd overhouden voor haar werk. Ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op het werk verbond deze pleitbezorgster dus aan een ongelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen thuis. Dat was een gedurfde overschrijding van de werk-naar de privé sfeer. Pas in 1989 verscheen weer een dergelijke kreet. 'Blijf je werken? Dit is de meest gestelde vraag aan een zwangere vrouw [...]. Waarom wordt deze vraag niet gesteld aan een man die zojuist heeft gemeld dat zijn vrouw in blijde verwachting is? Juist omdat er in onze maatschappij nog steeds traditioneel wordt gedacht over huwelijk en gezin.'⁸⁶⁹ Vrouwenemancipatie lag niet alleen in handen van de BVD als organisatie, maar ook in die van 'de maatschappij', en dus in die van BVD'ers zelf.

In 1988 nam Arthur Docters van Leeuwen als nieuw diensthoofd het stokje over van Aart Blom. *Kijk, legt hij uit, ik ben tegen quotumbeleid [voor] vrouwen op hoge posities. [...] Maar ik heb er wel altijd aandacht aan besteed dat vrouwen wel wat extra kansen*

*creen.*⁸⁷⁰ Die extra kansen bood hij bijvoorbeeld door zich flexibel op te stellen ten opzichte van deeltijdwerk en door vrouwen aan te moedigen om zich te verenigen. Zo richtten, op zijn aandringen, in 1989 zeven BVD'sters een 'vrouwennetwerk' op. *We hebben themabijeenkomsten [...] georganiseerd, herinnert één van de instigatoren zich. Daar werd iedereen [voor] uitgenodigd, met name mensen van het management, bijna allemaal mannen. [...] Dat waren heel leuke bijeenkomsten. De bedoeling was gewoon om het toch maar bespreekbaar te maken.*⁸⁷¹ Wel verzwakte de drijfkracht achter het vrouwennetwerk doordat de vrouwen die binnen de dienst promotie maakten, het vrouwennetwerk niet meer zo belangrijk vonden om zich ervoor te blijven inzetten.⁸⁷² Eén van deze medeoprichtsters, die inderdaad bij haar promotie afstand heeft genomen van het vrouwennetwerk, herinnert zich in 2010 het netwerk nauwelijks meer.⁸⁷³

Niet alle vrouwen binnen de BVD droegen het vrouwennetwerk een warm hart toe. Een vroegere BVD'ster bijvoorbeeld zag deze vrouwen als carrièretijgers.⁸⁷⁴ *En als je ambitieus bent, vult een ander aan, dan krijg je wat meer teleurstellingen op dat gebied, denk ik.*⁸⁷⁵ Beide vrouwen herkenden zich niet in de doelstellingen van het vrouwennetwerk. *Ik moet het vooral naar mijn zin hebben in mijn werk. Of het dan een schaal meer is, dat is voor mij geen voorwaarde.*⁸⁷⁶ Niet alleen ontbrak het soms aan affiniteit met de pogingen om vrouwen te emanciperen. Sommigen hadden er zelfs bezwaren tegen. Het eerste bezwaar uit het blad van de ontspanningsvereniging tegen positieve discriminatie van vrouwen dateert uit 1962, zeven jaar vóór de eerste oproep tot emancipatie. Een BVD'er had een vacature gezien van de rijksoverheid waarin mannen om een hogere opleiding werd gevraagd dan vrouwen voor dezelfde functie. *Hoe juist wij het ook vinden, dat voor de dames een ambtelijke functie aantrekkelijk wordt gemaakt, op deze wijze ... NEEN!* luidde zijn verontwaardiging namens alle mannen.⁸⁷⁷ Uit een enquête in 1990 voor het emancipatierapport blijken nog meer verwijten de (mannelijke) gemoederen bezig te houden. Positieve discriminatie zou de man als schuldige aanwijzen voor de situatie. En dat zou onjuist zijn. Vrouwen zouden namelijk, volgens de bevroegde mannen in de enquête, zelf geen verandering in de arbeidsverdeling willen, *aangezien [vrouwen] de daarbij behorende verantwoordelijkheden niet op zich willen nemen.* Daarnaast belemmerde deze bevoordeling van vrouwen, zoals in de voorgenoemde vacature van de rijksoverheid, de carrièrekansen van mannen. En tenslotte zou een grotere zelfstandigheid van vrouwen gevolgen hebben voor de *privésituatie. De bestaande arbeidsverdeling [zal door de bevoordeling van vrouwen] niet langer vanzelfsprekend blijven, luidde de mannelijke zorg.*⁸⁷⁸

Het is oneerlijk, schreef een BVD'er in 1991 in 'Het Spionnetje', *om een collega, omdat het om een vrouw gaat, extra rechten te geven, of extra kansen, of extra aandacht, of extra noem maar op. Al die extra's hebben een isolerende werking, ze doen afbreuk aan de collegialiteit, ze zetten de vrouw apart.* Berusting in de toenmalige situatie zocht hij niet, benadrukte hij. Maar daarbij ontbrak het hem ook aan oplossingen.⁸⁷⁹ Dat verwijt van de 'oneerlijke' bevoordeling van vrouwen was een vaak gehoorde betichting. Maar niet alleen mannen beriepen zich op dat verwijt, ook vrouwen deden het. *Positieve discriminatie roept zoveel weerstanden bij mannen op dat het alleen maar een negatief effect kan hebben,* vatte het emancipatierapport in 1990 de moedeloze reactie samen van de ondervraagde vrouwen. Dezelfde moedeloosheid spreekt uit de vaak gehoorde opvatting dat *een beleid van voorkeur voor vrouwen bij voldoende geschiktheid [...] snel tot een boemerang effect [kan] leiden als er problemen zijn met de vrouwelijke kandidaat. De*

Moeizaam hoorbare emancipatiegeluiden (SSA AIVD, Niks Nieuws, maart 1960)

meeste ondervraagde vrouwen in 1990 zagen daarom het liefst een beleid dat bij gelijke geschiktheid de voorkeur geeft aan vrouwen. Maar, vonden sommige ondervraagde vrouwen uit de enquête, de gekozen vrouw moest dan *tenminste 10 tot 50 procent beter* zijn dan haar mannelijke concurrenten.⁸⁸⁰ Dit is een onverenigbare tegenstrijdigheid, omdat het de voorwaarde gelijke geschiktheid onmogelijk maakt.

Vrouwen leken zich ongemakkelijk te voelen bij emancipatieregelingen zoals de voorkeur bij gelijke geschiktheid. *Ik wil niet ergens vooraan gaan staan, omdat ik een vrouw ben*, legt een vroegere BVD'ster uit. Ze zegt niet veel voeling te hebben met vrouwenemancipatie. *Dat moet zijn vanwege mijn kwaliteiten.*⁸⁸¹ Emancipatieregelingen konden, hun juiste en noodzakelijke bedoelingen ten spijt, de vrouw tot slachtoffer maken, en haar persoonlijke kwaliteiten laten overschaduwen door haar sekse. Een degradatie dus, volgens sommigen.⁸⁸²

Ondanks deze bezwaren en dit ongemakkelijke gevoel, vonden veel BVD'ers dat emancipatie van vrouwen wel degelijk nodig was. Er was genoeg protest binnen het vrouwenennetwerk. Om dit protest beter te begrijpen, duik ik in de heersende beeldvorming van vrouwen binnen de BVD, de verklaringen voor het geringe aantal vrouwen in bepaalde functies en de vooroordelen over vrouwen voor hun geschiktheid voor bepaalde functies.

2. VROUWEN ALS BRON VAN PLEZIER EN ZORG

Het uiterlijk van vrouwen was een belangrijke aangelegenheid. Zo belangrijk dat vrouwelijke BVD'ers tot in 1982 elke maand twee uur mochten wijden aan een kappersbezoek. In 1982 kwam daar overigens een einde aan omdat mannen, en wellicht ook vrouwen, het niet vonden passen bij *de heersende emancipatiegedachte.*⁸⁸³ Vrouwen en schoonheid waren lange tijd onafscheidelijk van elkaar. In de jaren vijftig en zestig schreven BVD'ers daarom vaak in één adem over vrouwen en hun uiterlijk. Zo luidde het commentaar op de maandelijkse lichting van nieuwe werknemers, waaronder *vele nieuwe jeugdige meisjessnoetjes.*

*Het begin van de maand [was] voor het mannelijk personeel van onze firma altijd bijzonder leuk vanwege de vele nieuwe jeugdige meisjessnoetjes die men in de gang kon waarnemen. [...] We zullen ons best doen liefhebberij te vinden [...], want we zouden ze wel erg missen de frisse jonge snoetjes op de eerste.*⁸⁸⁴

Wij zijn en blijven bewonderaars van al wat charmant is, luidde een pleidooi uit 1962 tegen positieve discriminatie van vrouwen, en in het bijzonder van *onze collegae, welke in het bijzonder charmant genoemd kunnen worden, maar [deze positieve discriminatie] gaat ons te ver.*⁸⁸⁵ Ook emancipatiekwesties kon men dus aankaarten door eerst te verwijzen naar het uiterlijk van vrouwen. *Welk schroom weerhoudt het vrouwelijk schoon?* was een soortgelijke oproep in 'Het Spionnetje' van 1967 om meer vrouwen te bewegen zich bij de redactie aan te sluiten.⁸⁸⁶

Ook het nut van vrouwelijke BVD'ers werd, in die eerste decennia, in termen van uiterlijk uitgedrukt. *Naast de maandelijkse van rijkswege gehonoreerde werkzaamheden*

verricht Eva, zoals de vrouwelijke BVD'er in een uitgave van het personeelsblad heette, nog méér.

Naast statistieken aantonen, zijn optreden en vooral uiterlijk van de dames van niet te onderschatten invloed op de stemming en dus indirect de werkprestaties van de werkende man in hun omgeving. Zij kunnen een mannelijk ambtenaar maken of breken, zelfs zonder het zich bewust te zijn!

Het zou voor vrouwen een bron van trots moeten zijn, zo weerklinkt in deze tekst, zo'n invloed te hebben op 'de werkende man', de drijfkracht achter de dienst. Wellicht moeten we in die context de *Miss B.V.D.*-verkiezingen zien, die in december 1965 gewonnen worden door de dames van de directie Contraspionage. *Van harte proficiat!* luidde het personeelsblad, en voegde daar en passant aan toe dat de redactie bij directie D *een verontrustend tekort aan hoge hakken* had geconstateerd.⁸⁸⁷

Dat uiterlijk schoon van vrouwen bij de BVD was niet alleen een bron van plezier. Het was ook een bron van zorg. *Er waren heel erg mooie meisjes bij de dienst*, vertelt een vroegere BVD'er die in 1951 in dienst kwam. Maar die mooie 'meisjes' konden leiden tot echtscheidingen van BVD'ers.⁸⁸⁸ Nog zorgelijker waren de huwelijken *van onze meisjes met buitenstaanders*. De 'meisjes' konden, goedgelovig als ze misschien wel waren, hun echtgenoten op de hoogte brengen van gevoelige informatie. En die echtgenoten konden de 'meisjes' daar wellicht doelbewust op hebben uitgezocht. De meisjes zouden dus 'gerund' kunnen worden door hun kwaadwillende echtgenoten. Dat soort gevallen bestonden, ook bij buitenlandse diensten. Ze bezorgden de beveiligingsambtenaar *slapeloze nachten.*⁸⁸⁹ Dat juist mannelijke BVD'ers ook gestrikt zouden kunnen worden door kwaadwillende vrouwen, scheen de beveiligingsambtenaar niet te verontrusten.

De 'meisjes', 'snoetjes', de *Miss B.V.D.*-verkiezingen zijn in de jaren zeventig in het personeelsblad niet meer te bespeuren. Maar in 1988 verscheen ineens, van de hand van een dame, een oproep voor een damesexcursie. Hij leek regelrecht uit de jaren vijftig geplukt te zijn.

*Vinden jullie ook dat wij nu aan de beurt zijn, na een 'heren'-excursie naar de DAF, voor een echte 'dames'-excursie? Bijvoorbeeld naar een Beauty-farm? Uiteindelijk komt dit de Dienst ten goede, met al die mooie, uitgeruste dames binnen de gebouwen, vinden jullie ook niet? Graag jullie reacties.*⁸⁹⁰

De reacties bleven uit, althans in het personeelsblad. En van een excursie naar een beautyfarm heb ik niets teruggevonden. Niet alleen mannen hielden een stereotype vrouw in stand. Deze oproep laat zien dat ook vrouwen daar aan bijdroegen.

3. HET SNELLE VERLOOP VAN VROUWEN

De arbeidsparticipatie van vrouwen verliep in Nederland, en ook bij de BVD, lange tijd moeizaam. Zo was het, tot in 1955, voor vrouwen bij de overheid verboden te werken wanneer ze trouwden: een wet die dateerde uit de crisistijd van de jaren dertig. Maar ook na 1955 hielden veel vrouwen na hun huwelijksdag op met werken. Ook bij de BVD

was dat in de tweede helft van de jaren zestig nog vanzelfsprekend.⁸⁹¹ In de jaren zeventig bleven Nederlandse vrouwen vaker werken tot de geboorte van hun eerste kind, en in de jaren tachtig ook vaker na de geboorte van hun eerste kind.⁸⁹²

Bij de BVD werkten minder vrouwen dan bij het ministerie van Binnenlandse Zaken: 27,3% tegen 40%.⁸⁹³ Met dit verschil als inspiratiebron geloofden sommige vrouwen binnen de BVD dat ook hun percentage kon stijgen. Overigens week de BVD met zijn 27,3% niet bijzonder sterk af van het landelijke gemiddelde dat in 1990 op 27,4% lag.⁸⁹⁴

Dat bij de BVD minder vrouwen werkten dan bij het ministerie van Binnenlandse Zaken had verschillende oorzaken, die ook het gevolg waren van bijzondere meningen. Deze meningen zijn belangrijk, omdat ze gevolgen kunnen hebben gehad voor de werving van vrouwen. Tot in de jaren negentig liepen er, volgens een vroegere BVD'ster, mannen [rond] met toch vrij uitgesproken, wonderbaarlijke ideeën over vrouwen.⁸⁹⁵ Zo zouden vrouwen, volgens leidinggevend in 1990, vaker en sneller ziek thuis zijn dan mannen. Ook moet men, volgens hen, niet klakkeloos aannemen dat mannen en vrouwen gelijk zijn en het zelfde kunnen.⁸⁹⁶

Deze onbenoemde verschillen tussen mannen en vrouwen waren ook een reden waarom vrouwen zich minder aangetrokken voelden tot de BVD dan mannen. *Het was heel erg een mannenwereld. Aard van het werk, denk ik*, verklaart een vroegere BVD'ster raadselachtig. *Dit zijn gewoon mannenbolwerken*, vult een ander aan.⁸⁹⁷ Het probleem begon bij het aanbod, dat uit relatief weinig vrouwen bestond. Vanaf de jaren zeventig heeft de BVD een tijd geworven met advertenties waarin v/m in plaats van m/v stond, om vooral toch aan te geven dat ook vrouwen wél welkom waren. Maar, herinnert zich een vroegere werknemer van de afdeling Personeelszaken, de stapeltjes brieven van vrouwelijke sollicitanten waren veel kleiner dan de stapels brieven van mannelijke sollicitanten.⁸⁹⁸ In 1992, bijvoorbeeld, startte de BVD een wervingscampagne waarop 1135 sollicitanten reageerden waarvan maar 170 vrouwen, dus 15%.⁸⁹⁹ De precieze reden voor dit kleine aanbod is onbekend, afgezien natuurlijk van de onbenoemde verschillen tussen mannen en vrouwen en die mysterieuze 'aard van het werk'.⁹⁰⁰

Naast het kleine aanbod, waren de gebrekkige carrièreperspectieven binnen de dienst nog een reden voor het relatief kleine aantal vrouwen.⁹⁰¹ In 1990 had 27% van de zeventig ondervraagde vrouwen ooit overwogen om weg te gaan bij de dienst omdat ze belemmerd werden in hun carrière of omdat het carrièreperspectief ontbrak. Deze werknemers zaten allen in de (toenmalige) lage schalen 9 tot en met 11.⁹⁰² Dit gebrekkige carrièreperspectief werd verder verergerd door de beperkte kinderopvang, want *carrière en kinderen is voor veel vrouwen een te zware belasting*.⁹⁰³

In de jaren vijftig verschenen in het personeelsblad 'Het Spionnetje' een paar oproepen voor de oprichting van een babysitcentrale. Maar een babysitcentrale was niet ten gunste van de vrouw. Het zou ten gunste zijn van de man, *daar dit de enige mogelijkheid is om moeder de vrouw mede te nemen naar avonden 'buiten' onze dienst sfeer*. De oproep richtte zich op jonge BVD'sters, geen jonge mannelijke BVD'ers, om een heel klein 'tikkertje' van hun naastenliefde te tonen en zich in te schrijven bij de babysitcentrale. *Er wordt rekening gehouden met Uw wensen. U krijgt dus een adresje in de buurt van Uw eigen huis*.⁹⁰⁴ Toch verliep de uitvoering van dit plan moeizaam. In 1965 bestonden plannen voor de oprichting van een crèche. Deze keer was de kinderopvang niet bedoeld om mannen het leven aangenamer te maken, maar om het verloop van vrouwen te verkleinen.⁹⁰⁵ Met een crèche van de BVD zouden vrouwen langer bij de

dienst blijven werken, was de aanname. Maar de crèche kwam er niet. Een paar jaar later, in 1973, liepen nieuwe plannen wederom op niets uit.⁹⁰⁶ Ook het emancipatierapport van 1990 verweet de snelle uitstroom van vrouwen aan de moeizame kinderopvang.⁹⁰⁷

Door de gebrekkige baby- en kinderopvang konden jonge vrouwen een probleem zijn voor de BVD, aangezien de meesten bij de geboorte van hun eerste kind ophielden met werken. Zo konden jonge, getrouwde, kinderloze vrouwen het moeilijk krijgen bij een sollicitatie. Toen de BVD in 1984 een jonge vrouw op sollicitatiegesprek liet komen, schreef hoofd Personeelszaken: *Ik ben niet erg enthousiast over deze candidate. Is een veeleisende en grote investering*. Deze candidate wilde namelijk niet alleen nog haar studie afmaken. Haar huwelijkse staat maakte haar nog minder aantrekkelijk. *De [...] toekomstige richting van een gezin zijn toch wel factoren (met name verenigd in één candidate) die tot nadenken stemmen. Een kosten-baten analyse (ook niet vergeten in deze tijd!) over een aantal jaren zal in dit geval ws. een problematisch beeld opleveren*.⁹⁰⁸ Maar deze reden werd uiteindelijk niet doorslaggevend en de BVD nam deze candidate wel aan.

Afgezien van de gebrekkige baby- en kinderopvang was het voor veel vrouwen lange tijd moeilijk om in deeltijd te werken. Ook dit vergrootte de uitstroom van vrouwen. Deeltijdwerk was tot in de jaren zeventig alleen mogelijk in bepaalde functies, vooral in de administratieve hoek, en alleen tot in een zekere hiërarchische rang. Dit leidde in 1977, het jaar van het emancipatiebeleid van het kabinet-Den Uyl, tot een interview in het personeelsblad met het toen nieuwe diensthoofd Pieter de Haan. De Haan reageerde afstandelijk en weinig doordacht op een confronterende insteek van het gesprek, namelijk dat de positie van de vrouw binnen de BVD *belabberd* zou zijn. Wellicht had hij de reacties op zijn woorden onderschat.

Het interview begon. *Een bedrijf, ook het onze*, stelde de redactie aan De Haan, *kan toch niet voorbijgaan aan de ontwikkelingen binnen de maatschappij*. Stoïcijns weerlegde De Haan deze retorische vraag.

Het argument van ontwikkelingen in de maatschappij spreekt mij niet zo aan. We hoeven niet voorop te lopen; dat doet de overheid in z'n algemeenheid niet. Een gedeelte van de ontwikkeling hebben wij trouwens al gevolgd.⁹⁰⁹

Erg inspirerend en vooruitstrevend was dit niet. Het zal daarom geen verbazing wekken dat de daaropvolgende uitweidingen van De Haan over deeltijdwerk even weinig vooruitstrevend waren. Deeltijdwerk zag hij wrikken met het saamhorigheidsgevoel binnen de dienst. *We moeten binnen dit huis streven naar een zo groot mogelijke saamhorigheid*, legde hij uit. *Dat kan een ruggesteun zijn tegen aanvallen van buiten. Saamhorigheid groeit eerder in een groep die continu met elkaar optrekt*.⁹¹⁰ Deeltijdwerkers werken niet continue in een groep samen en zouden het saamhorigheidsgevoel aantasten. Daarnaast zag De Haan deeltijdwerk niet samengaan met de continuïteit van het werk. *In de runnerij zal part-time werken erg moeilijk zijn*, lichte hij toe. *Je kunt niet tegen een agent die contact zoekt zeggen: op het ogenblik is meneer die en die er niet, die werkt alleen 's-ochtends. Hoe minder routinematig het wordt, hoe moeilijker het is*.⁹¹¹ Tenslotte was De Haan niet onder de indruk toen de interviewers hem vertelden dat deeltijdwerk tot een grotere totale arbeidsprestatie leidde, zoals bleek bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. *Wie het bovenstaande vraaggesprek aandachtig gelezen heeft*, concludeerde 'Het

Spionnetje' droogjes aan het einde van het interview, zal met ons tot de conclusie komen, dat de kansen voor de vrouw in onze Dienst er met de komst van een nieuw diensthoofd niet beter op geworden zijn.⁹¹²

Het interview met het nieuwe diensthoofd in Het Spionnetje leidde nogal [...] tot enige beroering. De Haan ontving een stroom aan brieven en zag zichzelf gedwongen de verontwaardigde scribenten te woord te staan.⁹¹³ Ook 'Het Spionnetje' publiceerde reacties van zowel mannen als vrouwen op het interview met De Haan.

Met stijgende verbazing én ingehouden woede heb ik het vraaggesprek met [het hoofd van de BVD] in ons laatste Spionnetje gelezen. Het is ongelooflijk om te zien wat voor soort uitspraken ons Diensthoofd anno 1977 om zich heen slingert. [...] De manier waarop in dit interview sommigen argumenten gewoonweg van tafel geveegd worden, getuigt naar mijn persoonlijke mening niet erg van een reële visie op de huidige (gelukkig verander(en)de) maatschappij.⁹¹⁴

Deze reactie was ondertekend, bijzonder moedig, en liet zien dat velen de uitspraken van De Haan onacceptabel vonden. Het was niet de enige reactie. Een paar typistes van de administratieve afdeling ACD beschreven hun teleurstelling en hun gevoel van onbehagen, dat reeds lange tijd bij verschillende typistes leeft over de onderwaardering van deeltijdwerkers. Dat gevoel van onbehagen werd versterkt door het feit dat de uitspraken van het [diensthoofd] [...] de waardering en achting voor deze medewerkers [...] niet zullen doen stijgen. Blijkbaar [zijn wij] door de Dienst nooit als volwaardig [...] aangemerkt, luidde hun teleurgestelde conclusie.⁹¹⁵

In het volgende 'Spionnetje' van begin 1978 kwam De Haan opnieuw aan het woord over deeltijdwerk. Zijn visie was inmiddels wat verzacht. Voor bepaalde functies, zoals het typewerk, vond hij deeltijdwerk nu heel goed mogelijk. *De mogelijkheid is afhankelijk van de werkzaamheden.* En hiermee was de storm geluwd.⁹¹⁶

Tien jaar later vond Arthur Docters van Leeuwen de problemen met deeltijdwerk nooit *onoverkomelijk*. Wel ging hij ervan uit dat deeltijdwerkers, net zoals anderen, extra uren draaiden als dat nodig was.⁹¹⁷ Onder zijn leiding konden herintredende vrouwen, die weer wilden werken nadat hun kind wat ouder was geworden, gemakkelijk opfriscursussen volgen. *Anders moeten we weer allemaal nieuwe expertise opbouwen,* legt Docters van Leeuwen uit. *Een gedoe. Waarom zouden we dat doen?* Bovendien, hield hij zijn tegenstanders voor, deden ambitieuze vrouwen het werk voor een hele week in drie à vier dagen. *Het werkte dus prima.⁹¹⁸*

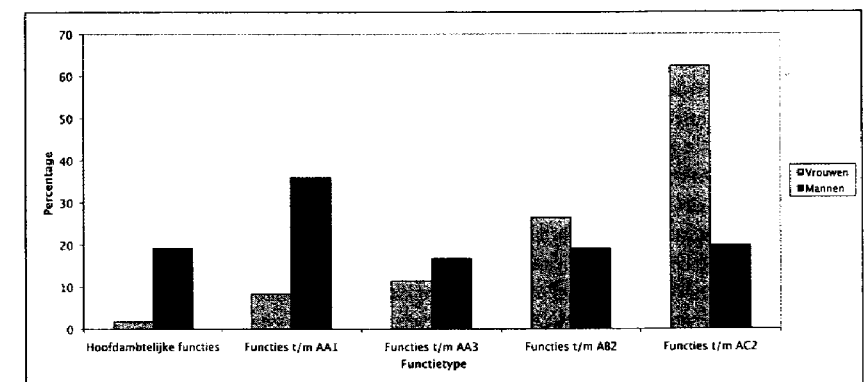
Het emancipatierapport uit 1990 stelde dat deeltijdwerk vanaf schaal 8 en hoger *nog immer een groot probleem was.*⁹¹⁹ Uit de interviews in hetzelfde rapport bleek dat 68 van de 70 ondervraagde vrouwen een baan had die in deeltijd te vervullen was.⁹²⁰ Ook een vroegere BVD'er van de afdeling Personeelszaken in de jaren zeventig herinnert zich geen conflicten waarbij een werknemer persé in deeltijd wilde werken en zijn leidinggevende daar een stokje voor wilde steken. *Een half ei is beter dan een lege dop,* vindt hij zelf.⁹²¹

4. VROUWEN EN HUN ADMINISTRATIEVE TALENTEN

Vrouwen waren binnen de BVD vooral te vinden in de administratieve functies, ze maakten zelden promotie tot in de hogere hiërarchische sferen en waren, volgens velen, ongeschikt voor essentiële functies zoals runner en onderzoekingsambtenaar. De volgploeg was tot in de jaren negentig het meest geëmancipeerde onderdeel van de BVD.

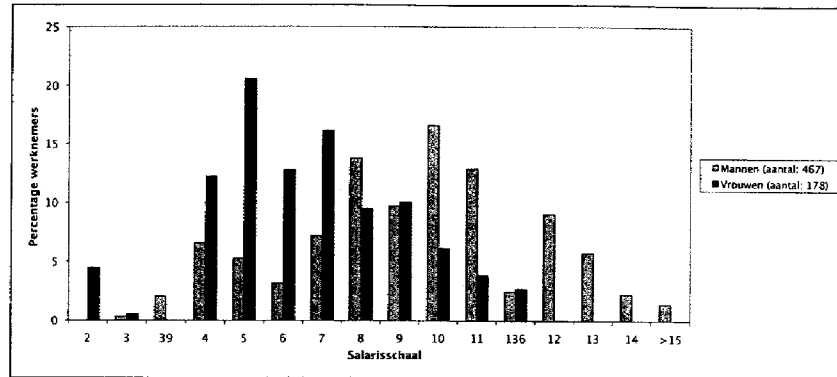
De meeste vrouwen binnen de BVD waren te vinden bij de administratieve afdeling ACD, waar ook veel Indische vrouwen werkten,⁹²² en bij de vertaal- en audioafdeling EJ.⁹²³ Voor sommige vroegere BVD'ers waren dit nog steeds de 'meisjes' binnen de dienst.⁹²⁴ In 1951 werkte 39% van de vrouwen bij de afdeling ACD, tegenover 11% van de mannen.⁹²⁵ Maar in 1966 waren er, volgens een man van die afdeling die juist met pensioen ging, veranderingen op komst. De toenemende automatisering zou in de toekomst meer mannen aantrekken, voorspelde hij in het personeelsblad.⁹²⁶ Daar was het hoofd van de afdeling ACD het niet helemaal mee eens: *De feitelijke werkzaamheden bij de sectie ACD/MA zijn van specifiek vrouwelijke aard,* legde hij zijn lezers uit. *Het is het vervaardigen van gegevens op ponsbanden, het is het ponsen, het controle-ponsen. Het betekent het maken van pons-concepten, het coderen, het administreren enzovoorts, enzovoorts. Persoonlijk zie ik nog niet zo gauw manlijk personeel bij de sectie werkzaam, concludeerde hij, hoewel zij van harte welkom zijn,⁹²⁷ luidde tenslotte een waarschijnlijk weinig efficiënte aanmoediging.*

Terwijl vrouwen oververtegenwoordigd waren in administratieve functies, waren ze zwaar ondervertegenwoordigd in leidinggevende posities. *Op management niveau moest je vrouwen met een lampje zoeken.⁹²⁸ Een zeldzaamheid,⁹²⁹ beaamt een ander. Een overzicht van 1977 van het percentage mannen en vrouwen in bepaalde functiecategorieën, van hoog naar laag, laat dit zien: maar 1,7% van de vrouwen was hoofdambtenaar. In absolute getallen kwam deze 1,7% overeen met vier vrouwen waarvan er drie boven de 55 jaar oud waren.⁹³⁰*

Figuur 2: Verdeling werknemers (totaal: 728) naar sekse en salarisschaal in 1977

In 1990 zien we dat het percentage vrouwen in hogere functiecategorieën, deze keer ingedeeld per salarisschaal, er niet veel beter op is geworden.⁹³¹

Figuur 3: Verdeling werknemers (totaal: 645) naar sekse en salarisschaal in 1990

Bij de directie C voor contraspionage lag dat anders. De plaatsvervangende directeur van de directie was een vrouw. Bovendien gold ze als *het operationele geweten* van haar directeur. Ze stuwde [...] het hele operationele proces voort van de contraspionage. Dat was een *formidabele vrouw*.⁹³² Daarnaast was het hoofd van de afdeling Russische contraspionage ook een vrouw. En het hoofd van de afdeling Oost-Duitse contraspionage was een vrouw. Ook de Britse veiligheidsdienst MI5 had een opmerkelijke vrouw in de hoek van de contraspionage. Jane Archer-Sissmore was van 1929 tot 1940 de verantwoordelijke voor Russische contraspionage van de Britse dienst, de eerste vrouwelijke inlichtingenofficier, en een getalenteerde ondervrager van Russische overlopers.⁹³³ In de jaren veertig en vijftig werd ze opgevolgd door de gevreesde Milicent Bagot, een afgestudeerde classica. Binnen de Britse dienst gold Bagot al snel als de grootste expert, met een encyclopedische kennis op het gebied van Sovjet communisme en dat van hun bondgenoten.⁹³⁴

Deze ondervertegenwoordiging van vrouwen in leidinggevende functies, behalve gedeeltelijk bij de directie Contraspionage, was een gevolg van de afwezigheid van vrouwen als stagiair.⁹³⁵ De stagiairfunctie bereidde jonge BVD'ers in twaalf jaar tijd namelijk voor op een leidinggevende functie. Die twaalf jaren bestonden voor tenminste vier jaren uit een 'buitenfunctie'. En juist voor dat *ruwe buitenwerk*⁹³⁶ zouden vrouwen, zo dachten veel (mannelijke) BVD'ers, niet geschikt zijn. Daarnaast speelden ook ideeën, van zowel mannen als vrouwen, dat vrouwen niet de verantwoordelijkheid en druk wilden van een leidinggevende functie, en *gewoon eerder voor privé-omstandigheden* kozen.⁹³⁷

'Dat ruwe buitenwerk' bestond uit het runnen van agenten, het spreken met mensen voor antecedentenonderzoeken, en het volgen van personen. Vrouwen zouden een *minderheidspositie* hebben, in het nadeel zijn door hun *overgevoeligheid voor kritiek*, en

het gevaar lopen op ongewenste intimiteiten. Bovendien zouden ze niet ingezet kunnen worden bij *bepaalde etnische groeperingen* zoals Chinezen en Arabieren, omdat ze daar niet als gelijkwaardige gesprekspartner zouden gelden.⁹³⁸ Vrouwen hadden nu eenmaal hun *beperkingen door, zo liggen de zaken nu eenmaal, onze toch erg op mannen gerichte wereld*. Een vrouw zou bovendien te opvallend zijn, in het centrum van de aandacht staan, en *aanleiding [geven] tot min of meer 'wulpse' blikken van de aanwezigen, die zich zo nodig 'waar' moeten maken*. Dit was, kortom, het tegenovergestelde van de vereisten voor een runner.⁹³⁹ Tenslotte, voegt een vroegere mannelijke BVD'er er aan toe, *heerste ook het vrije jongens element, waardoor vrouwen zich minder aangetrokken zouden voelen tot zo'n wereld*.⁹⁴⁰

De volgploeg, de onderzoekingsambtenaren en de runnerij waren niet allemaal even snel in het opnemen van vrouwen in hun gelederen. De volgploeg (EXIII) liep voorop. De eerste vrouw trad daar aan in 1952, al snel na de oprichting van de volgploeg. Het was een initiatief van hogerop, maar de ongeveer tien jongens van de volgploeg hadden niet meteen vrede met deze vrouw in hun midden. Deze eerste volgster was namelijk jong en ongetrouwd. Dat veroorzaakte nogal wat ongemak. Sterker nog, de jongens van de volgploeg wilden in beginsel niet met haar op pad. Ik laat de eerste volgster haar verhaal doen.

Jan [...] moest toen de groep opzetten van volgers: de volgploeg. Daar hadden ze alleen maar mannen, [...] en hij [vond] dat een vrouw daar wel bij thuishoorde. Toen ben ik als eerste vrouw aangenomen. [...] En daar ben ik begonnen – je gelooft het niet! [...] – met knopen aannaaien aan de broeken van die mannen. Voor de aardigheid, want ik had niks te doen. [...] Ik zat daar dus jaszjes te naaien en knopen aan te zetten. Kun je het je voorstellen? Ik denk 'wat is dat nou voor een raar gedoe, joh'. [...] [Er was geen werk], want die jongens vertikten het om met een vrouw op pad te gaan. Zo was dat in het begin. [...] Het is een kostelijk verhaal, hè, dat ik daar boven zat te naaien. Het is te gek voor woorden. [...]

Natuurlijk [vonden ze het normaal dat ik daar zat te naaien]. Want kijk, wat moest ik anders doen, lieverd? [...] Als beginvolgster [werd ik] niet geaccepteerd [...] door die mannen, want die waren getrouwd. [...] En die hadden daar de pee in dat ze met mij moesten gaan lopen, begrijp je? [...] Je moet dat zien in '51, waar die dienst in oprichting was [...]. Ik begrijp dat die jongens dat veveld vonden om met een vrouw op pad te gaan. Want je zat de hele dag met zo'n knul. [...] Enfin. Dat heb ik zo een tijdje gedaan, ik denk wel een paar maanden, en toen durfde één jongen met mij op pad te gaan.⁹⁴¹

Al snel, een paar jaar later, kwam een tweede vrouw bij de volgploeg. De praktische redenen waren duidelijk en doorslaggevend: een wachtende man en vrouw vielen nu eenmaal minder op dan twee wachtende mannen. En *als er dan iemand een lingeriewinkel binnenstooft, kon je als man moeilijk in je eentje binnengaan*.⁹⁴² Deze praktische noodzaak zorgde aan het einde van de jaren zeventig voor het verschijnen van de zogenaamde reservevolgsters. Deze vrouwen konden regelmatig de volgploeg versterken, terwijl ze ook op hun oude 'binnenfunctie' bleven werken. De volgploeg bestond toen voor ongeveer de helft uit vrouwen.

Onderzoekingsambtenaren (EIX) waren de tweede 'buitenfunctie' waarover lange tijd vooroordelen hebben bestaan over de geschiktheid van vrouwen. Tot het einde van de jaren zeventig was er één vrouw geweest die tot aan haar pensionering als onderzoekingsambtenaar had gewerkt. De Haan had na zijn beruchte interview uit 1977 al toegegeven dat hij geen moeite had met vrouwen als onderzoekingsambtenaar.⁹⁴³ Een jaar later vond men de tijd rijp de vrouwen weer een kansje te geven. Dat gebeurde met twee vrouwen. Ze hadden het naar hun zin als onderzoekingsambtenaar en ze hadden niet het gevoel anders behandeld te worden dan bij andere werkgevers.⁹⁴⁴ Bovendien braken ze een lans voor de voordelen van vrouwen als onderzoekingsambtenaren. Mensen reageren heel positief op vrouwelijke onderzoekingsambtenaren, vertelden ze in het personeelsblad. En vooral bij het spreken met alleenwonende vrouwen en mensen op leeftijd hadden vrouwen een voordeel. Bovendien hadden deze twee nieuwe vrouwen de indruk dat mannen het wel leuk vinden een gesprek met een BVD-ster te hebben. Je kunt hier natuurlijk ook een beetje gebruik van maken, hetgeen wij ook, indien nodig, op gepaste wijze doen.⁹⁴⁵ Wel vonden ze dat ze als vrouw goed moesten opletten niet te zakelijk over te komen, en toch geïnteresseerd, zelfverzekerd en zonder drempelvrees. Een zakelijke opstelling wordt bij een man als volkomen normaal gezien. Wij moeten echter waken voor een zelfde houding, daar deze al vlug als te hard ervaren wordt.⁹⁴⁶

De hardnekkigste vooroordelen binnen de BVD bestonden over de geschiktheid van vrouwen voor het runnen van agenten: de derde 'buitenfunctie'. Ook hierover heeft De Haan reacties uitgelokt in zijn notoire interview uit 1977. Voor zover ik weet, nam hij daar wellicht wat voorbarig aan, is nooit bewezen, dat er in de operationele sfeer behoefte aan [vrouwen] zou bestaan. Door agenten wordt wel eens de voorkeur uitgesproken voor een wat oudere ambtenaar. Nimmer, ook niet door vrouwelijke agenten, is de voorkeur uitgesproken voor een vrouwelijke runner.⁹⁴⁷ Zijn antwoord mag voorbarig zijn geweest. Hij was niet de enige. Tot aan het einde van de jaren tachtig hebben weinigen zodanig nagedacht over het nut van vrouwelijke runners om het daadwerkelijk uit te proberen.

Met terugwerkende kracht, stelt een vroegere runner, denk ik dat de dienst zich [vrouwen als runner] had moeten gunnen. Vooral in het politiek activisme hadden vrouwen heel goed hun mannetje kunnen staan.⁹⁴⁸ Met terugwerkende kracht verbaast ook een ander zich over de afwezigheid van vrouwen als runner.⁹⁴⁹ Maar het zou nog tot 1989 duren voordat de eerste vrouwelijke runner aan de slag kon.⁹⁵⁰ Ze was een zelfbewuste, kordate vrouw, [...] bijzonder pienter, bekijkt de zaken genuanceerd, leergierig en [heeft] duidelijk eigen meningen. [...] Meer individualistisch [...] ingesteld dan teamgericht.⁹⁵¹ Deze omschrijving doet denken aan de eerste vrouwelijke inlichtingenofficier in 1929 bij de Britse dienst MI5. Bekenden en collega's omschreven deze Britse vrouw als iemand met een sterk karakter, rechtdoorzee, principieel, ijverig, levendig, grappig en origineel. In haar vrije tijd begon en voltooide ze in 1924 een studie rechten.⁹⁵²

Terug naar de BVD. Na het aantreden van deze eerste vrouwelijke runner in 1989 verliep het, in theorie, snel met de acceptatie van vrouwen als runner. In 1990 vond plotseling het merendeel van de leidinggevendenden dat vrouwen goed kunnen functioneren in operationele functies, dus ook als runner. Een groot aantal ondervraagde leidinggevendenden meende zelfs dat vrouwen juist in het voordeel waren omdat zij op grond van hun vrouw zijn meer en gemakkelijker 'access' zouden hebben.⁹⁵³ Ook een vroegere runner vond dat vrouwen op

een wat natuurlijker wijze nieuwsgierigheid aan de dag kunnen leggen en naar mensen en dingen kunnen vragen. Dat gaat vrouwen wat makkelijker af dan mannen. Van vrouwen wordt het meer geaccepteerd, is men wat minder snel achterdochtig.⁹⁵⁴

Maar die theoretische acceptatie had zich, volgens de tweede vrouwelijke runner die in 1995 aan de slag ging, in de praktijk nog niet helemaal doen gelden. Ik was dan de tweede vrouwelijke operateur. Daar raakte iedereen echt totaal van over z'n toeren, hoor. Deze vrouw zou moeilijk met moslims kunnen spreken, en als mijn agenten iets hadden wat een beetje moeilijker of een beetje lastiger was en technisch ingrijpen vereiste, dan werd ik er niet in gekend, want ik was een vrouw, dus ik kon daar niets over zeggen.⁹⁵⁵ Hoewel vooroordelen over vrouwen als runner hardnekkig bleven, het aantal vrouwelijke runners nam in de jaren negentig wel toe.

5. CONCLUSIES

Hoewel de meeste vrouwen binnen de BVD tevreden waren met hun positie, een minderheid wilde verbetering. Deze minderheid vrouwen die verbetering wilde, wilde bij de dienst blijven werken als ze trouwde of kinderen kreeg. Ze wilde kinderopvang en vooral in deeltijd kunnen werken, ook in hogere functies. Deze minderheid wilde promotie kunnen maken en zich emanciperen uit de administratieve functies binnen de dienst. Vrouwen moesten zich niet meer vereenzelvigen met de administratie, maar ook deel uitmaken van essentiële buitenfuncties zoals runner, onderzoekingsambtenaar en volger. Vrouwen moesten zich verheffen en diversifiëren in hun werk.

Deze kleine groep BVD'ers lette goed op wat er buiten de dienst gebeurde. Ze grepen het emancipatiebeleid van het Kabinet-Den Uyl en dat van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan om hun argumenten kracht bij te zetten. Afwijkende meningen zoals die van diensthoofd Pieter de Haan pasten niet meer in de BVD van het einde zeventiger jaren en daar maakte men dan ook snel korte metten mee. De BVD zal met zijn geringe aantal vrouwen in leidinggevende functies en de oververtegenwoordiging van vrouwen in administratieve functies, niet erg verschild hebben van het Nederlandse gemiddelde.

Opvallend zijn de hardnekkige bezwaren tegen vrouwelijke runners. De voordelen, vooral op het gebied van het politieke activisme, springen met terugwerkende kracht in het oog. Het is daarom onverklaarbaar dat BVD'ers zich niet genoeg beraden hebben op deze voordelen om eerder dan in 1989 vrouwen tot runners op te leiden en te accepteren. Onverklaarbaar is het overigens ook voor vroegere BVD'ers die er in 2010 opnieuw hun gedachten over laten gaan.

Het ging er niet om dat vrouwen essentiële vaardigheden zouden missen, zoals overtuigingskracht, nieuwsgierigheid en het wekken van vertrouwen. Het ging erom dat sommige mannen het moeilijk vonden met vrouwen samen te werken. Andere bezwaren waren de vaak troebele verschillen tussen mannen en vrouwen. En tenslotte speelde de kwestie een rol dat het moeilijk was onregelmatige werktijden te combineren met gezinsverplichtingen.

De onregelmatige werktijden, in combinatie met kinderen en een gebrekkige kinderopvang, golden ook als verklaring voor het gebrek aan vrouwen in hogere, leidinggevende posities. Het waren maar een paar BVD'ers die geen genoegen namen

met dit bezwaar en het koppelden aan bredere maatschappelijke problemen. Deze BVD'ers zochten niet alleen oplossingen in betere kinderopvang en deeltijdwerk, maar ze zochten ook naar één van de diepere verklaringen voor de ongelijke arbeidsverdeling binnen de BVD: een ongelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen thuis.

4 HIËRARCHIE EN INSPRAAK

Het Europa van de zestiger en zeventiger jaren was jong en dacht jong. Ook in Nederland. Veel jonge Nederlanders, tussen ongeveer 20 en 35 jaar oud, betwistten verschillende soorten autoriteiten. Vooral religieuze autoriteiten moesten het ontgelden en dit leidde, na eeuwenlange godsdiensttwisten, tot een spectaculaire secularisatie en ontzuiling. De ontzuiling zorgde voor een bredere horizon, buiten het veilige en bekende leven binnen de zuilen. Maar niet alleen religieuze autoriteiten moesten het ontgelden, er werd ook geschaafd aan autoriteiten gebaseerd op anciënniteit. Anciënniteit, traditie en conventie moesten steeds meer ruimte maken voor authenticiteit, zelfontplooiing, zelfstandigheid, idealisme en daarmee maatschappelijk engagement en politisering. Nederland veranderde: de indeling in vier zuilen – de protestantse, katholieke, socialistische en liberale – verdween en maakte plaats voor de tweedeling tussen conservatief en progressief.⁹⁵⁶

Deze ingrijpende maatschappelijke veranderingen gingen niet aan de BVD voorbij. Niet alleen besteedde de dienst steeds meer aandacht aan deze ontwikkelingen. Met de werving van nieuw personeel haalde de dienst deze veranderingen naar binnen. De jongere generaties die de BVD in de jaren zestig en zeventig wierf, hadden diverse maatschappelijk achtergronden en waren producten van hun veranderende tijd. Ze brachten een revolutionair, tegendraads élan mee en ze betwistten autoriteiten.

De perceptie van hiërarchie en de mogelijkheid tot inspraak waren nauw verweven met het type functie dat iemand bekleedde: de functie van een BVD'er bepaalde voor een gedeelte hoe hij de hiërarchie binnen de organisatie beleefde en in hoeverre hij ervoer inspraak te hebben. Herinneringen van vroegere BVD'ers over deze onderwerpen zijn soms tegenstrijdig. Toch is er een zekere ontwikkeling aan de oppervlakte komen drijven in de waardering van hiërarchie en inspraak tot in de jaren negentig.

1. DE JAREN ZESTIG: EEN BRIESJE NIEUW LINKS DOOR DE BVD

*Wie heeft gezag? De man die wat te zeggen heeft? Of de man die het voor 't zeggen heeft, bij wie het er niet op aan komt wát hij zegt, maar op het feit dat hij het zegt?*⁹⁵⁷

(Een jonge BVD'er uit de jaren zestig in het personeelsblad 'Het Spionnetje')

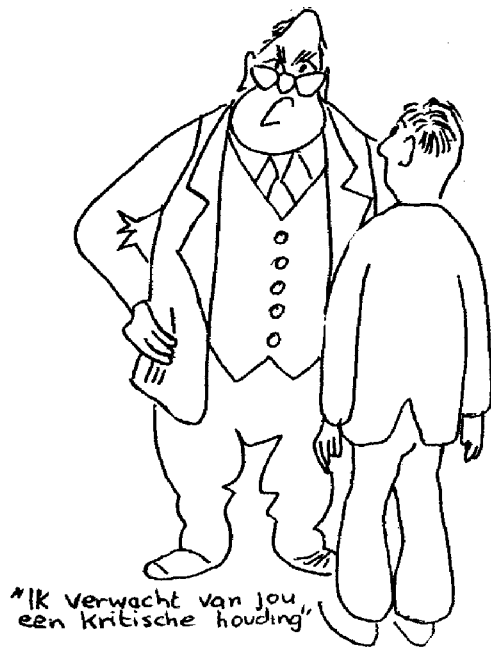
Het begon in de jaren zeventig: de geleidelijke overgang van een formele werksfeer, met duidelijke verschillen tussen hoger en lager geplaatsten, waarin inspraak van lager geplaatsten zeldzaam was, naar een meer informele werksfeer, waarin collega's elkaar tutoyeerden en sommigen zich vrijer voelden om bezwaar te uiten wanneer ze dat nodig vonden. Bijna iedere vroegere BVD'er, die zijn dienst minder hiërarchisch en formeel zag

worden, plaatst deze kentering in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig.⁹⁵⁸ Maar de aanzet tot verandering bestond in de jaren zestig.

Het vroegere personeelsblad 'Het Spionnetje' is een mooi getuigschrift van deze ontwikkeling. Tot in de jaren zestig was 'Het Spionnetje', zoals de naam wellicht al aangeeft, een net blad met een lichte paternalistische ondertoon: *een gezellig, niet-kritisch blaadje*, zoals het personeelsblad in 1982 op zijn eigen geschiedenis terugblikte.⁹⁵⁹ Het bijzonder grote aantal verenigingen van de dienst en hun activiteiten passeerden regelmatig de revue. Daarnaast liet het blaadje zien, door bijvoorbeeld het belang van sparen te benadrukken, dat het het welzijn van zijn BVD'ers en daarmee de veiligheid van de dienst, hoog in het vaandel had staan.

Dit veranderde in de jaren zestig. Zo doet in 1961 het personeelsblad 'Het Spionnetje' een oproep voor een nieuwe kroniekschrijver.

*Hij mag niet bang zijn om voor zijn mening uit te komen, maar hij mag geen misantroop zijn, die niet ziet dat er hier of daar nog wel aan een donkere wolk ergens een zilveren randje zit. Humor mag hem niet vreemd zijn, maar hij hoeft geen lolbroek te zijn. De stukken die hij schrijft, moeten goed gekruid zijn, maar ze mogen niet bitter of zuur zijn. Kortom een man, die weet wat hij zeggen wil, maar die ook weet, wat hij niet zeggen kan.*⁹⁶⁰

Een JIM wordt gevraagd kritisch te zijn. Maar in de praktijk werd een kritische houding de JIM niet altijd in dank afgenomen. (SSA AIVD, *Het Spionnetje*, kerst 1975)

Een zoektocht naar een lastig evenwicht. De oproep liet dan ook tegenstrijdige behoeften doorschemeren: een drang naar meer prikkeling, maar ook een behoefte aan consensus. Langzaamaan wilde de redactie van het blad afscheid nemen van zijn *gezellig, niet kritisch blaadje*. Dat wil niet zeggen dat ze in 1961 op een provocatieve pen zat te wachten.

De behoefte aan meer kritiek, maar ook zelfstandigheid nemen in die jaren toe. Tot het midden van de jaren zestig spoorden het diensthoofd en de redactie van het personeelsblad hun mede-BVD'ers nog wel eens aan om mondiger en zelfverzekerder te worden. Zo deed diensthoofd Sinninghe Damsté in 1965 een oproep tot het verlagen van de drempel om leidinggevenden aan te spreken. *Heb geen drempelvrees om eventuele voorstellen aan Uw chefs voor te leggen en laat niet alles over aan de Dienstleiding*, spoorde hij zijn BVD'ers aan tijdens de nieuwjaarsborrel van dat jaar.⁹⁶¹ Daargelaten of deze aansporing nu wel of geen effect heeft gehad, ze laat wel zien dat er een drempel bestond tussen BVD'ers en hun chefs, groot genoeg om hem te benoemen. Twee jaar later plaatste de redactie van het personeelsblad een nieuwe aansporing.

*Laat de z.g. beleidskwesties niet zonder meer over aan Uw chef. Kom zelf met 'n analyse en een voorkeursoplossing. Vrees dan niet dat misschien Uw oplossing, die U voorzichtig voorbrenkt, niet gevolgd wordt, maar benut Uw positie als de kenner van die materie en zie niet in de Dienstleiding een alwetend instrument. U kent allerlei problemen beter dan de Dienstleiding.*⁹⁶²

Dit is een aansporing tot vertrouwen in de eigen capaciteiten, een aanmoediging om de hiërarchische en inhoudelijke autoriteiten van elkaar te scheiden. Het is, kortom, een voorbode van de emancipatie van de werknemer.

In de tweede helft van de jaren zestig komt deze emancipatie in een stroomversnelling terecht. Binnen de BVD, en dan vooral in het personeelsblad, heerste binnen een jaar een revolutionair élan. Het waren vooral jongere generaties, de zogenaamde *angry young men*,⁹⁶³ die de pen scherpten. Laten we preciezer kijken naar wat deze jonge BVD'ers schreven en, even interessant, welke reacties ze uitlokten. Vurige geschriften publiceerde het blad over de Vietnamoorlog, de reputatie van de BVD, de noodzaak of niet tot openheid, het communisme en de filosoof Herbert Marcuse, populair in de studentenbeweging van de jaren zestig en bron van inspiratie voor linkse idealen. Het 'nette' 'Spionnetje' van daarvoor was hier ver van verwijderd.

Deze verandering stuitte op verzet. In 1968 was het daarom zover dat een BVD'ster een brief stuurde naar 'Het Spionnetje' en het blad verweet een *links blad te zijn, en dat voor het blad van een organisatie die het communisme moet bestrijden*. Ook dit leidde tot discussies over de taken van de BVD en de betekenis van democratie.⁹⁶⁴ Een paar maanden later schreef een oudere BVD'ster, een *boze collega* zoals ze zichzelf noemde, dat het *bergafwaarts gaat met de moraal en de instelling van het blad. Ik ben een vrouw die heus wel wat van de wereld heeft gezien, meer dan U waarschijnlijk. U moet nog veel leren*, luidde haar manende terechtwijzing.⁹⁶⁵ Ook een [andere] collega reageerde op de nieuwe teneur in 'Het Spionnetje'. Hij of zij was in het bijzonder geërgerd door een stuk over Marx in het blaadje en over het feit dat *een of ander jongmens die nog niets van de wereld heeft gezien probeert mij de les te lezen*.

*Dat laatste nummer was ook weer heel laagstaand. Dat zo iets mogelijk is. Zo'n heel stuk over Marx, een man die zo veel ellende over de wereld heeft gebracht. 'Godsdienst is opium voor het volk' zei hij en dan krijgt hij nog een goed stukje in ons eigen blad. U zult misschien wel denken dat ik alleen sta in mijn kritiek. Maar ik praat veel met mijn collega's hierover en zij zijn het roerend met mij eens dat dit blad in onze kringen niet thuishoort. Er zijn er zelfs die het principieel niet lezen en het direkt verscheuren. Dat zouden alle fatsoenlijke BVD-ers (het meerendeel!!!) moeten doen. Van mij zult U geen brieven meer krijgen. Dat is 'het Spionnetje' niet waard!*⁹⁶⁶

Deze collega had in ieder geval gelijk dat ze niet de enige was die zich niet kon vinden in de inhoud van 'Het Spionnetje'. In hetzelfde jaar hield de redactie een enquête onder haar lezers waaruit bleek dat slechts een kleine meerderheid 't Spionnetje gemiddeld niet 'links en rancuneus' vond.⁹⁶⁷

De scribenten van 'Het Spionnetje' wisten steeds beter wat nodig was om de rest van de dienst te prikkelen en, regelmatig zelfs, op de kast te jagen. Vaak weerklonk een sprankeling ironie in hun geschriften. Ze leken plezier te hebben om de gewoonten van hun oudere collega's op de hak te nemen. In 1968 vertrok één van de opruiers van de revolutie in 'Het Spionnetje'. In het afscheidsschrift van één van zijn medescribenten in het blad weerklonk duidelijke spot.

*Bas scheidt er mee uit. Niet omdat ze op z'n tenen zijn gaan staan, want daar kan hij uitstekend tegen. Hij heeft oefening genoeg gehad. Bovendien mocht hij van tijd tot tijd graag een trapje terug doen. [...] Na meer dan acht jaar deze dienst in de stijve lendenen te hebben gekieteld, verdwijnt hij op 10 januari a.s. grinnikend door de zijdeur. Nog nahijgend blijven wij achter. Misschien wat spierpijn hier en daar. Maar met het jolige gevoel dat er toch meer pit in zit dan we dachten.*⁹⁶⁸

Niet alleen binnen Nederland woei een briesje Nieuw Links. Ook binnen de BVD.

Het tegenspreken van meer ervaren collega's, zoals de generatie van de jaren zestig dat regelmatig deed, strookte niet geheel met de gewoonten binnen de BVD tot die tijd. *De groep die de dienst is begonnen, die waren vrij autoritair*, herinnert een vroegere BVD'er zich die in 1951 bij de dienst begonnen was.⁹⁶⁹ Daar hebben ook sommige Indische Nederlanders toe bijgedragen, wier rangen en standen uit Nederlands Indië binnen de BVD voortleefden.⁹⁷⁰ Met een diensthoofd had men, in een dienst van ongeveer 550 mensen, nauwelijks contact, alleen als men iets fout gedaan had.⁹⁷¹ Een uitzondering daarop was de enthousiast groetende Louis Eindhoven.⁹⁷² Maar hooggeplaatste BVD'ers groetten in de wandelgangen vaak niet terug. *Nou, [...] als je dat een paar keer meemaakt, 'nou, barst maar'. Maar uit beleefdheid groette je dan toch*, vertelt een vroegere BVD'er over de jaren vijftig.⁹⁷³ Ook bleven de meesten elkaar tot in de jaren zeventig vousvoyeren,⁹⁷⁴ hoewel sommigen elkaar uit veiligheidsoverwegingen altijd met de voornaam aanspraken.⁹⁷⁵

Kritiek werd niet zo op prijs gesteld. Ik heb me dat een keer veroorloofd, maar dat viel niet zo in de smaak, vertelt een vroegere BVD'er uit de lichte van 1966. Tijdens zijn stage bracht hij enige tijd door bij de onderzoekingsambtenaren, die in de afdeling EIX zaten. Het was hem opgevallen dat de sfeer er hiërarchischer was dan in de rest van

de dienst. Dat schreef hij op in zijn stagerapport. Toen hij het rapport ging bespreken met het hoofd van de afdeling EIX, nodigde deze hem, vanachter zijn bureau, niet uit om te zitten. *Ik heb dus dat gesprek staande gehouden!* Hij vatte dit op als een teken dat het afdelingshoofd zijn kritiek niet op prijs stelde.⁹⁷⁶ Ook een generatiegenoot schreef in 1969 in het personeelsblad dat lang niet iedereen het gewent vond als hij dóórdacht. *'t Kan gek lopen*, concludeert hij en vervolgt: *Ouderen waren er toen ook al. Die wisten toen niet alleen alles beter, maar zij alléén wisten het.*⁹⁷⁷ Ook een ander, die in 1969 in dienst kwam, herinnert zich dat ondergeschikten weliswaar de gelegenheid kregen om in discussie te gaan met hun chef. Maar hun chefs namen hen zulke initiatieven toch niet in dank af als ze echt contrair waren.⁹⁷⁸

2. DE JAREN ZEVENTIG EN TACHTIG IN RUSTIGER VAARWATER

Terwijl de BVD in het midden van de jaren zestig zijn werknemers meer zelfstandigheid, mondigheid en zelfverzekerdheid toewenste, waren deze eigenschappen in de tweede helft van de jaren zestig in overvloed aanwezig. De kentering was bijzonder snel. In de jaren zeventig en tachtig kwam het revolutionaire élan in rustiger vaarwater, zonder voeling te verliezen met de prikkelingen van de late zestiger jaren. Die rustigere continuïteit van de jaren zestig in de jaren zeventig zien we terug in de manier waarop BVD'ers met hun leidinggevenden omgingen, elkaar onderling vaker tutoyeerden en meer ruimte vroegen voor eigen opvattingen en inspraak.

De werksfeer werd *losser*, herinnert een vroegere BVD'er zich over de jaren zeventig.⁹⁷⁹ De directeurs van de directies B en C waren geen *grootheden* meer zoals daarvoor.⁹⁸⁰ Nieuwelingen van toen, die de situatie in de jaren zeventig niet met de situatie daarvoor konden vergelijken, waren het hier trouwens niet altijd over eens. Een nieuwe BVD'er in 1975 had bijvoorbeeld de indruk dat veel directeurs binnen de dienst als *bijna godheden* golden.⁹⁸¹

De toegankelijkheid naar hogere hiërarchische regionen, naar het diensthoofd en het plaatsvervangend diensthoofd, liet langer op zich wachten. In de jaren zeventig was de dienstleiding niet vaak te zien, wat sommige BVD'ers een kwalijke zaak vonden.⁹⁸² In 1975 had iedereen de gewoonte om het diensthoofd Andries Kuipers te vousvoyeren. Ook moest iedereen voor een afspraak met hem antichambrenen. *Je had een afspraak om 14:15 en werd om 14:30 binnengeroepen. Er was gepaste afstand.*⁹⁸³ Die afstand was bovendien fysiek, omdat het diensthoofd, zijn plaatsvervanger en hun secretariaat in een apart bijgebouw op de Haagse Kennedylaan zaten, oncharmant 'De Puist' genaamd. Ook tot het volgende diensthoofd, Pieter de Haan, was afstand. *Het hoofd van de dienst kwam je [toen] nooit tegen en was tot mythische hoogte gestegen*, vertelt een vroegere BVD'er. Deze voormalige BVD'er kon hier duidelijk weinig goedkeuring voor vinden. Wat hij ook helder afkeurde, was de gewoonte van het diensthoofd om met een rode pen te schrijven, terwijl het plaatsvervangend hoofd met een groene pen schreef. *Je mocht [het] dus ook niet als jonge [BVD'er] in je hoofd halen om documenten met rode of groene pen te beschrijven. Dat was een doodzonde!*⁹⁸⁴

In de eerste helft van de jaren zeventig stonden afdelingshoofden en directeurs steeds vaker toe dat hun ondergeschikten hen tutoyeerden. Dat was vooral begonnen

onder jongeren en vervolgens binnen de rest van de organisatie.⁹⁸⁵ Het ging langzaam. Zo waren er in het begin van de jaren negentig nog steeds BVD'ers die het op prijs stelden gevousovoeerd te worden en met mijnheer en mevrouw aangesproken te worden.⁹⁸⁶ Onder leiding van Arthur Docters van Leeuwen werd een dergelijke formele houding nog ongebruikelijker.

Sommige voormalige BVD'ers vonden dat ze tot in de jaren negentig weinig ruimte kregen voor hun eigen opvattingen. Dat kwam, ten eerste, door het vaak geziene type leidinggevende, dat zich vaak mengde in het inhoudelijke werk van zijn ondergeschikten. Tot in de jaren negentig waren leidinggevenden vaak inhoudelijke experts en operationeel ervaringsdeskundigen. *Hij controleerde ook veel*, vertelt een vroegere BVD'er over een leidinggevende van de afdeling Russische contraspionage en las heel veel dingen zelf mee en daar had hij een mening over. En dan ook echt op operationeel niveau, zeg maar. [...] Bij [hem] kreeg je [...] niet heel veel ruimte als medewerker.⁹⁸⁷ Maar de beperkte ruimte voor eigen opvattingen kwam niet alleen door het type leidinggevende. Een tweede reden was de variëteit in achtergronden en interesses van het personeel. Hoe kleiner de variëteit in personeel was, hoe groter de gezagsgetrouwheid werd. En hoe groter de variëteit in personeel, hoe mondiger en kritischer BVD'ers werden ten opzichte van hun leidinggevenden.⁹⁸⁸ De variëteit van het BVD-personeel groeide pas echt in de jaren zeventig en dat vergrootte de ruimte voor eigen opvattingen.

Ruimte voor eigen opvatting of, wellicht duidelijker, kritiek. Hoe ging de dienst om met kritiek? Ruimte voor kritiek was er. Dat laten de vele kritische noten in het personeelsblad zien, van de jaren zestig tot ver in de jaren tachtig. Het Nieuw Links-briesje zorgde voor onrust binnen de BVD. Maar hoe ging de dienst om met deze kritische, provocerende jonge werknemers die gebruik maakten van de beschikbare ruimte?

Een mooi voorbeeld komen we tegen in het midden van de jaren zeventig. Een jongeman solliciteerde voor de functie van stagiair, een twaalfjarig traject dat de kandidaat voorbereidde op een leidinggevende functie. Deze kandidaat-stagiair had zich klaarblijkelijk 'kritisch' geuit tijdens een sollicitatiegesprek. Over welke onderwerpen hij dat precies had gedaan, kan ik jammer genoeg niet terugvinden. Wel ontspan zich een discussie op papier over of de BVD deze kandidaat wel of niet moest aannemen. Iemand van de afdeling Personeelszaken schreef *ik geloof wel dat zijn 'open-kritische' instelling nog nadere bespreking – vooral met hem ook – van node maakt.*⁹⁸⁹ Deze weifeling of een 'open-kritische' instelling, wat het ook precies heeft mogen zijn, wel bij de dienst paste, komt overeen met de herinnering van een vroegere BVD'er over de tweede helft van de jaren zeventig. Hij vertelt hoe moeilijk hij het vond om bezwaar te uiten. Veel diplomatie was nodig.⁹⁹⁰

In de jaren zeventig bleef 'Het Spionnetje' een podium voor nieuwe ideeën en kritiek. Toch dachten veel BVD'ers dat *je maar iets hoeft te schrijven wat de dienstleiding maar half onwolgevallig was om onmiddellijk op het matje te worden geroepen*. In 1976 testte 'Het Spionnetje' deze interventies van de dienstleiding. De leiding bleek toch *veel toleranter* tegenover de inhoud van het blad te staan dan *heel wat mensen binnen de dienst aannamen*. *Want noch de manier waarop we het onderwerp [...] hebben aangepakt, schreef de redactie van het blad, noch het feit dat we krasse kritiek op de BVD hebben laten weergeven in het laatste nummer, heeft tot schrobberingen of ingrepen geleid.*⁹⁹¹

Dat klopte niet altijd. In 1984, onder leiding van diensthoofd Pieter de Haan, beklagde

een ervaren columnist van 'Het Spionnetje' zich over een *schandalig* duur servies van Villeroy & Boch, dat de dienstleiding in tijden van bezuinigingen had aangeschaft. Zulke uitgaven vond hij ongepast. *In die Verschwendung zeigt sich der Meister*, besloot de columnist op scherpe wijze zijn tekst. De voorzitter van de personeelsvereniging nam het hem niet in dank af en riep hem op het matje. De columnist moest zich voortaan wat 'inhouden'. *Ik heb gezegd het te willen proberen*, vertelt deze columnist het verhaal na, *maar ik heb natuurlijk een losse stijl van schrijven, een soms venijnige pen. Ik kan het niet beloven*. Het was niet de eerste en ook niet de laatste keer dat deze columnist werd teruggefloten, niet alleen door de personeelsvereniging, maar ook in 1987 door plaatsvervangend diensthoofd Ton Kievits.⁹⁹² Dat was naar aanleiding van verschillende onderwerpen waar hij over schreef. Uiteindelijk kreeg hij zoveel commentaar dat hij in 1989 zijn column staakte.⁹⁹³ Overigens pakte hij een paar jaar later toch de pen weer op, hoewel niet in de vorm van een vaste column.

De kritische geest van de generatie van de jaren zestig leefde voort in de jaren zeventig. Bezinning, reflectie en een zoektocht naar ongebruikelijke oplossingen. Regelmatig dook deze mentaliteit in het personeelsblad van de jaren zeventig op. Zo luidde in 1976 de retorische, niet erg open vraag van een interviewer voor 'Het Spionnetje' aan Ton Kievits: *Vindt U dat mensen die bij een dienst als deze werken, ook kritisch moeten zijn en dat ze niet klakkeloos alle opdrachten moeten uitvoeren?* Tot waarschijnlijk groot genoegen van het redactielid antwoordde Ton Kievits.

*Daar ben ik het wel mee eens. Ik vind dat [...] de dienst een heleboel gezond verstand nodig heeft. Een van de dingen die we volgens mij voortdurend en niet alleen incidenteel moeten doen, is ons bezinnen op de doelstellingen [...]. Waar zijn we eigenlijk mee bezig en waarom doen we het? Ik zou persoonlijk zover willen gaan dat ik zeg: 'Dat moet je structureren in je organisatie'. [...] Dat heeft allemaal met gezond verstand te maken en niet met operationeel 'Fingerspitzengefühl' of traditionele doelen waarop we blijven werken.*⁹⁹⁴

Deze mentaliteit, waarmee mensen zich steeds opnieuw wilden bezinnen op conventionele werkwijzen en doelen, kwam voort uit de opschudding van de late jaren zestig en ontving erkenning in de jaren zeventig. Maar het was pas in de late jaren tachtig dat BVD'ers zich tot in detail bezonnen op hun werkwijzen, doelen en nut. De mentaliteit werd organisatorisch ingebed met denk- en projectgroepen. En dat ging niet altijd gepaard met het gevoel meer inspraak te hebben.

3. VERFRISSING EN SCHRIK ONDER ARTHUR DOCTERS VAN LEEUWEN

De komst van Arthur Docters van Leeuwen in 1988 bracht verandering, ook in de manier waarop BVD'ers hiërarchie beleefden en waardeerden. Het was een tegenstrijdig resultaat, inherent aan de veranderingen. De dienst moest krimpen en veranderen tegelijkertijd. Veel BVD'ers waren bang hun werk te verliezen en waren dus huiverig voor degenen die daarover zouden beslissen. Maar anderen waren juist gefascineerd door de nieuwe richting die de dienst insloeg en alle discussies die daarover gevoerd werden.

Docters van Leeuwen verkleinde de afstanden tussen BVD'ers. Dat kwam door de nieuwe 'teams'. Elke BVD'er maakte deel uit van een team en van een afdeling. In het team werkte hij projectmatig en in de afdeling zat hij bij zijn functiegenoten. Hij was dus ook afhankelijk van twee leidinggevendenden, van het team en van de afdeling. Dit zogenaamde matrixmodel heeft tot 1999 standgehouden.

De teams zorgden ervoor dat de hiërarchie minder prominent aanwezig was in het dagelijkse werk van BVD'ers. Sinds het ontstaan van de BVD bestond de dienst namelijk uit functionele directies en hoofdafdelingen: hoofdafdeling ACD, bijvoorbeeld, ontfermde zich over de documentatie en archivering, directie B over het communisme, terrorisme en politiek activisme, en directie C over contraspionage. Contact tussen deze directies verliep vaak via leidinggevendenden. En ook tussen runners en analisten zaten leidinggevendenden.

*Als je [als runner] per ongeluk het lef had om [een analist] te bellen van 'ik wil even weten hoe of wat', dan zat er altijd wel een leidinggevende tussen die dat niet leuk vond, want daar ging hij zelf over. Dat moest je dan altijd aan jouw baas voorleggen en dan ging die het weer communiceren met een baas aan de andere kant. [...] Het waren wat langere lijntjes.*⁹⁹⁵

De directies zorgden er dus voor dat de ballen vaak over de baas gingen.⁹⁹⁶ Met de teams werd dat minder. Een team werkte op projectbasis, richtte zich op een bepaald onderwerp of dreiging en bracht documentalisten, runners, caseworkers, audiobewerkers en leidinggevendenden op een kleine schaal samen. *Dan zaten de mensen toch wat dichter op elkaar [en] de afhankelijkheden waren anders geregeld,* legt een vroegere BVD'er uit. *Je vormde allemaal een schakel in de keten op weg naar de collectieve prestatie. Toen werd het allemaal wat informeler. Je was je meer bewust van je eigen positie binnen zo'n proces.*⁹⁹⁷

De teams zorgden er dus voor dat het contact met de eigen leidinggevende en collega's met andere functies gemakkelijker verliep. Daarover bestond geen onenigheid. Maar er bestond wel onenigheid over de manier waarop BVD'ers zich veilig voelden binnen de nieuwe hiërarchie. Die tegenstrijdige herinneringen kwamen door de nieuwe generatie leidinggevendenden en door de manier waarop Docters van Leeuwen leiding gaf.

De tijd van Docters van Leeuwen bracht een nieuwe generatie leidinggevendenden met zich mee. Veel oudere BVD'ers verlieten de dienst, omdat ze bijna met pensioen (functioneel leeftijdsontslag) gingen, omdat ze zich niet konden vinden in de reorganisatie, of door een combinatie van beide. De nieuwe generatie leidinggevendenden bestond uit mensen van buiten de dienst en uit sommige BVD'ers die meewerkten aan de veranderingen van Docters van Leeuwen. Een vroegere BVD'er herinnert zich een werkgroep waarin nagedacht werd over 'Het Product' van de dienst. *Daar [deed] een aantal mensen [...] enorm hun best [...]. En die zijn later toen ook allemaal op management functies gekomen bij de organisatie, toen die [reorganisatie] afgerond was.*⁹⁹⁸

Het zal niet verbazen dat veel van deze nieuwe leidinggevendenden goede, spannende herinneringen hebben overgehouden aan de reorganisatie. Maar dat gold niet voor iedereen. *Ja, ik heb makkelijk praten. Ik ben blijven zitten,*⁹⁹⁹ antwoordt een vroegere BVD'er op de vraag hoe hij zich de grote reorganisatie herinnerde. *Ik had niet het idee dat ik in de categorie zat waar de klappen zouden vallen. [...] Dus [...] ik [was] meer*

*positief nieuwsgierig, zegt een ander.*¹⁰⁰⁰ De tegenstrijdigheid komt daarom vooral naar voren door ook te luisteren naar vroegere BVD'ers die de dienst toen verlaten hebben of minder enthousiast waren over de veranderingen.

De reorganisatie van Docters van Leeuwen was een *moeizame*,¹⁰⁰¹ maar ook *natuurlijk een geweldige tijd*.¹⁰⁰² *In een sneltreinvaart werden allerlei oude heilige huizen aangepakt.*¹⁰⁰³ Het was *een hele levendige tijd*,¹⁰⁰⁴ *de grote omslag*,¹⁰⁰⁵ *een kwalitatieve verbetering*,¹⁰⁰⁶ *een grote klap, een grote omslag*, die gepaard ging met *veel energie en ergernis*, maar ook wellicht *buiten proportie* is geweest.¹⁰⁰⁷ Het was de enige keer dat een *heel duidelijk en herkenbaar veranderingsmoment* merkbaar was, *een breekpunt en een afscheid van de oude BVD*.¹⁰⁰⁸ *Een soort revolutie*,¹⁰⁰⁹ zo belangrijk dat *als Docters er niet was geweest, hadden wij niet meer bestaan*.¹⁰¹⁰ Maar de reorganisatie was ook een *vorm van terreur*,¹⁰¹¹ *een traumatische periode*, omdat hij gepaard ging met overbodigheid en ontslag.¹⁰¹² Sommigen zaten te sidderen.¹⁰¹³

En heel veel was toch afhankelijk [...] van de relatie die je met Docters had, legt een vroegere BVD'er uit. *Ik denk, die [relatie] was of goed of heel slecht, maar daar zat niet zo gek veel tussen.*¹⁰¹⁴ In de ogen van anderen was Docters van Leeuwen juist persoonlijk betrokken bij het welzijn van zijn werknemers, geïnteresseerd in hun meningen.¹⁰¹⁵ Hij was zichtbaar binnen de dienst,¹⁰¹⁶ *een interessante vogel*,¹⁰¹⁷ *buitengewoon begaafd*,¹⁰¹⁸ *buitengewoon intelligent, een unicum, een briljante man*,¹⁰¹⁹ *echt uitzonderlijk*, met groot psychologisch inzicht.¹⁰²⁰ Maar hij was ook een *buitengewoon lastige man*,¹⁰²¹ *kon het uiterste vragen*,¹⁰²² *zeer opvliegend, een onmatig mens, die doorschoot in heel veel dingen*. Hij kon mensen *als een hond* behandelen, maar vervolgens wel zijn excuses aanbieden. Hij kon *echt vloeken en schelden*. Bovendien, het was duidelijk: *je was voor hem volstrekt vervangbaar waardoor ik [...] me op dat moment een nobody* voelde.¹⁰²³ Ook zelf erkent Arthur Docters van Leeuwen: *Ik ben helemaal niet makkelijk, hoor.*¹⁰²⁴

Het resultaat was dat veel mensen wel heel bang waren. Sommige directeuren, autoriteiten binnen de BVD, voelden zich als *kleine jongens*.¹⁰²⁵ Teams, werkgroepen en cursussen maakten de werksfeer weliswaar informeler. Maar dat informele betekende niet dat iedereen zich vrij voelde bezwaar te uiten als hij het ergens niet mee eens was. Ook het personeelsblad werd minder controversieel en meer terughoudend in die eerste tijd van de jaren negentig. In 1993 plaatste Ton Kievits een oproep.

*Laat je mening horen. In ons personeelsblad moet mijns inziens ook veel kunnen; controversiële meningen en kritiek moeten wij niet schuwen. [...] Een scherpe, hekelende pen moet rekenen op scherpe reacties. Dat is het risico van het vak. Ook een columnist hoeft niet altijd gelijk te krijgen. Kortom, scherpte is prima.*¹⁰²⁶

In de verschillende werkgroepen die nadachten over de nieuwe richting van de dienst was ruimte voor discussie. Maar de discussie moest wel de visie van Docters van Leeuwen ondersteunen. BVD'ers moesten *de goede kant op meebewegen*.¹⁰²⁷

Docters van Leeuwen bood mensen aan hun mening te uiten, maar maakte tegelijkertijd duidelijk, ook binnen het management team, dat hij degene was die besloot.¹⁰²⁸ Zelf benadrukt Docters van Leeuwen zijn waardering voor onafhankelijkheid en mondigheid.

Iemand die meteen zijn eigen positie kiest ten opzichte van de baas: prima! Daar heb ik tenminste wat aan. Mensen die alleen maar zeggen wat ik zelf ook al heb bedacht: wat

*moet ik daarmee? [...] Als iemand het altijd met mij eens is, wordt het toch moeilijk, want dan is er één van ons tweeën overbodig. Dan mag jij raden wie dat is.*¹⁰²⁹

Hij licht toe: *Mensen durven vaak te weinig. Dus als er zijn die wel durven, daar moet je aandacht aan besteden. Dat zijn 'role models' voor de rest. [...] Je moest wel langs de hiërarchie, maar je hoefde niet naar de hiërarchie te luisteren. Dus als je naar je baas ging en hij was het er niet mee eens, dan moest het er wel bij staan dat hij het er niet mee eens was. Maar je hoefde niet je verhaal te wijzigen. [...] In dit soort dingen zijn vrouwen vaak moediger dan mannen.*¹⁰³⁰

Inderdaad vertelt een vroegere BVD'ster een enthousiast verhaal over hoe Docters van Leeuwen zijn waardering liet blijken voor tegenspraak. Kort na haar indiensttreding in 1993 woonde ze een grote bijeenkomst bij van het net opgerichte vrouwenennetwerk. *De algemene sfeer was heel erg politiek correct. Dat was enorm braaf, herinnert ze zich. Ik was het met dat enorm brave niet eens, dus ik maakte een enorm niet-brave opmerking. De volgende dag lag er in mijn postvakje een handgeschreven briefje van Docters waarin hij helemaal niet schreef of hij het met me eens was of niet, maar waarin hij zei dat hij het zo reuzeleuk vond dat ook mensen, die nog niet zo lang binnen waren, hun mond opentrokken en het lekker niet eens waren met de meerderheid. Ga toch lekker zo door, had hij geschreven. Dat was enorm leuk en enorm stimulerend.*¹⁰³¹ Maar bij nader inzien blijkt toch dat deze BVD'ster een uitzondering op de regel was in de manier waarop ze durfde tegen te spreken.

4. NA DE WERVELWIND: SYBRAND VAN HULST

Voor de meeste getuigen was Arthur Docters van Leeuwen 'Docters van Leeuwen', 'DVL' of 'Docters'; het daarop volgende diensthoofd Nico Buijs was 'Buijs'; maar Sybrand van Hulst, diensthoofd vanaf 1997, was 'Sybrand'. *Sybrand was iemand die mensen weer een gevoel van eigenwaarde gaf, die mensen weer zelfvertrouwen [...] gaf, doordat hij wel daadwerkelijk geïnteresseerd was in je mening.*¹⁰³² vertelt een vroegere BVD'er, in 1973 bij de dienst begonnen.

Toen Sybrand van Hulst in 1997 hoofd van de BVD werd, was de dienst nog aan het bekomen van de revolutie van Docters van Leeuwen. Dat viel bijvoorbeeld op aan de manier waarop BVD'ers omgingen met hiërarchie. *Nog geen piep of pap in de organisatie of de baas moet het weten en moet er kennelijk een oordeel over hebben,* herinnert Van Hulst zich. Die manier van werken paste niet bij hoe hij de BVD het liefst zag functioneren. *Dus dat was best lastig,* vertelt hij. *Het kostte ook moeite om dat kwijt te raken.*

Van Hulst wilde de BVD niet beheersen, maar beheren. Beheersing zag hij als het op de hoogte willen zijn van alles, tot in de details, en ervoor zorgen dat alles past met de vooropgestelde targets. Dit was voor hem een zenuwachtige manier om de BVD te leiden. *Ik voel mij veel meer thuis als iemand die verantwoordelijk is voor het beheren, dat wil zeggen: zorgen dat eenieder in de omgeving die ik moet beheren en onder de condities daarvan het beste uit zichzelf laat komen.*¹⁰³³ Dat beste uit zijn BVD'ers te laten komen wilde Van Hulst bereiken door zijn werknemers *de ruimte [te geven] om dingen te ontwikkelen, tegen te spreken, stapjes te maken, stapje terug te maken en zo verder te gaan. Kijk, vult hij aan, elke operationele organisatie heeft nodig dat je op enig moment moet*

zeggen 'we gaan nu rechtsaf en iedereen die linksaf gaat, doet niet mee'. Omdat de operatie [...] op dat moment eenduidigheid [vraagt]. Klaar. Maar voordat dat moment er is, vraagt diezelfde organisatie dat je kunt brainstormen, kunt ontwikkelen [...] voordat je tot die keuze komt.

Om te brainstormen en te ontwikkelen was het volgens Van Hulst noodzakelijk dat zijn BVD'ers zich vrij voelden om te discussiëren en dus weerwoord te bieden als ze het niet eens waren met een beslissing. Tegenspraak wilde hij *cultiveren* binnen de organisatie, op een manier dat het een tweede natuur zou worden. Hierdoor geloofde hij niet dat de BVD goed kon functioneren door *strak top down [te] werken*. Hij had er vertrouwen in dat zijn BVD'ers hun werk goed deden en vond het onnatuurlijk als hij over te veel zaken moest beslissen.¹⁰³⁴ Van Hulst paste met deze manier van leidinggeven goed in zijn tijd. Een grotere vrijheid en verantwoordelijkheid voor de werknemer kwam in de tweede helft van de jaren negentig ook buiten de BVD vaker voor.¹⁰³⁵

Van Hulst slaagde in zijn doel om meer tegenspraak en discussie te cultiveren. Daar getuigt bijvoorbeeld een vroegere voorzitter van de ondernemingsraad van. *Ze vertelt dat ze er ten tijde van Van Hulst niet bij stil stond wanneer ze bezwaar maakte over het functioneren van de BVD. Ze voelde zich veilig binnen de dienst. Ik [deed] het [...] gewoon. [...] Ik heb altijd het idee gehad dat men het ook wel waardeerde. [...] Ik heb nooit het gevoel gehad dat daardoor mij het leven moeilijk werd gemaakt.*¹⁰³⁶

Die tegenspraak en discussie waren belangrijk voor de BVD. Een vroegere BVD'er herinnert zich hoeveel ruimte er in de jaren negentig was voor creativiteit. Voor BVD'ers was het belangrijk voldoende ruimte te hebben om inventief na te denken over alle mogelijkheden om aan informatie te komen. Bijvoorbeeld, het gebruik van microfoons, het tappen van telefoons, achtervolging, observatie, of het inzetten van agenten. In die creativiteit zat het *onderscheidend vermogen* van de dienst.¹⁰³⁷ Discussie en tegenspraak was ook belangrijk wanneer het ging over de precieze taken van de BVD. Die konden ingewikkeld zijn en lagen niet altijd voor de hand. Bovendien zaten er voordelen aan het niet overschrijden van de officiële taak. BVD'ers vermeden zo in het vaarwater te komen van de taken van de politie, schiepen niet te hoge verwachtingen en behielden een zo groot mogelijke onafhankelijkheid ten opzichte van de 'politiek'; men kon immers telkens terugvallen op de grenzen van wat wettelijk bepaald was voor het handelen van de dienst.

In een extern onderzoek uit 2001, over ministeriële verantwoordelijkheid en ambtelijke professie bij ambtenaren binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken, was deze mentaliteit opgevallen bij de BVD: BVD'ers bediscussieerden telkens of een nieuw onderwerp, operatie, of een nieuwe wending in hun onderzoek binnen hun taak viel. *Het meest opvallende, schreef de projectleider, is dat [bij de BVD] deelnemers aan de sessies kennelijk gewend zijn om terug te schakelen naar onderliggende vragen als 'wat is precies onze taak hierin', 'waarom doen we dit eigenlijk', 'wat is uiteindelijk onze opdracht', enzovoort.*¹⁰³⁸ Van Hulst was bijzonder trots op zijn BVD'ers dat ze zich telkens de 'zingevingsvraag' van hun werk stelden.¹⁰³⁹

De 'beheerpolitiek' van Van Hulst had zijn keerzijde toen de BVD vanaf het einde van de jaren negentig sterk ging groeien. *Ik denk dat ze mij hier voor een deel hebben gezien als een misschien ook wel te losse baas,* vertelt Van Hulst, al terugblikkend op zijn loopbaan bij de dienst, *maar voor een deel, denk ik, zeker ook als iemand die ruimte*

heeft gelaten voor mensen om dingen te doen, dingen te ontwikkelen, over dingen na te denken. Hij heeft gelijk. Veel vroegere BVD'ers herinneren zich hem als een vriendelijk diensthoofd, waar ze nog steeds met affectie over spreken en waar ze trots op waren. Ze waardeerden het vertrouwen dat hij in hen had, de ruimte die hij hun gaf en het geduld dat hij had. Tegelijkertijd was die vrijheid, die ruimte, dat geduld en daardoor ook het gebrek aan sturing toen de dienst hard groeide, ook een bron van bezwaar.¹⁰⁴⁰

5. CONCLUSIES

Uit de geschiedenis van hiërarchie, protest en inspraak binnen de BVD vallen twee opvallende uitkomsten op. Ten eerste lijkt de BVD in deze geschiedenis veel op wat zich in de rest van Nederland afspeelde. De BVD maakte dus deel uit van sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. En ten tweede was een beperkte hiërarchie en de mogelijkheid tot protest en inspraak belangrijk voor het uitvoeren van operaties.

De oudste getuigen, die de jaren vijftig hebben meegemaakt, hadden weinig interesse in hiërarchie en inspraak. Hetzelfde bleek uit het personeelsblad, dat vooral heel braaf was. Zo braaf dat er zelfs van bovenaf behoefte was aan meer zelfstandigheid, prikkeling en tegenspraak. Binnen een jaar was die behoefte meer dan genoeg vervuld. De emancipatie van de werknemer had geen aanmoediging meer nodig, maar zette zich van onderen voort. Jonge BVD'ers stelden van alles ter discussie. En dat niet alleen. Ze provoceerden bovendien, met veel plezier en met bijna net zoveel succes. Aan kritiek was geen gebrek en het woord 'kritisch' behoorde tot de meest gebruikte woorden. Dit revolutionaire élan kalmeerde wat in de jaren zeventig en tachtig. Voorzichtig tutoyeerden mensen elkaar, maar het tegenspreken van leidinggevenden bleef nog vaak een probleem. Toch bleef het woord 'kritisch' nog erg populair. Deze ontwikkeling bestond ook buiten de BVD.

De komst van Arthur Docters van Leeuwen had tegenstrijdige gevolgen voor de mate van inspraak en discussie. Zelf zei hij weerwoord te waarderen, maar dat was vooral besteed aan de BVD'ers waarmee hij op dezelfde golflengte zat. Met echte tegenstanders had Docters van Leeuwen minder geduld. Bovendien zorgde zijn reorganisatie voor nieuwe mensen én minder mensen: een combinatie die velen angst inboezemde.

Ruimte voor eigen opvattingen, ruimte voor tegenspraak en ruimte om na te denken was belangrijk voor de BVD. Sybrand van Hulst gaf zijn mensen deze ruimte, hoewel uiteindelijk, volgens sommigen, wat te veel. In de gesprekken is maar terloops aan de orde gekomen waarom deze ruimte nu specifiek voor de BVD belangrijk was. De dienst had verschillende middelen tot zijn beschikking om achter informatie te komen. Om voldoende creativiteit te behouden bij de keuze voor die middelen en niet te vervallen in vaak gebruikte oplossingen, kwam de nieuwe mentaliteit van de jaren zestig goed van pas. Eigenwijsheid, kritiek en originaliteit pasten bij het operationele werk.

5 GESLOTENHEID EN OPENHEID

We zijn een duikboot. Dat blijven we ook. We moeten niet aan de oppervlakte van de maatschappij functioneren. Maar als je een duikboot bent moet je wel zorgen dat je ademhalingsapparatuur in orde is, anders komen er allemaal schadelijke stoffen binnen. Dat is bij ons niet helemaal in orde en daarom hangen er kwalijke dampen in het schip. Ik zeg, dat probleem moeten we aanpakken, dan is er wat meer frisse lucht, de motivering wordt daar beter door. In frisse lucht kan je harder en beter werken dan in de mist.¹⁰⁴¹

(diensthoofd Arthur Docters van Leeuwen, 1989)

Een veiligheidsdienst heeft geheimhouding en daarmee geslotenheid nodig, tot op bepaalde hoogte in ieder geval. De identiteit van bronnen, actuele werkwijzen en het actuele kennisniveau van een dienst moeten geheim blijven. Anders kan een dienst niet functioneren. Bovendien zou het prijsgeven van deze geheimen samenwerking met buitenlandse diensten belemmeren. Maar de BVD functioneerde in een democratie. Daarbij waren maatschappelijke steun en acceptatie nodig voor de grootte en het bestaan van de BVD. Hier hoorden verantwoording en openheid bij.

Deze afweging tussen geheimhouding en verantwoording was een gevoelig evenwicht.¹⁰⁴² Verantwoording en toezicht was er. Dat ging over het beleid van de BVD en over operationele feiten. Vanaf 1952 werd de BVD, in het geheim, gecontroleerd door de vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Deze commissie, waarin tot 2003 de fractievoorzitters van de grootste partijen zaten, deed dit namens de Tweede Kamer. In 1994 veranderde de commissie zijn naam in de Commissie op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (CIVD). Daarnaast hield de minister van Binnenlandse Zaken toezicht op de BVD en coördineerde en stemde de BVD zijn beleid af in de Ministeriële Commissie voor Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV) sinds 1976 en in het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) sinds 1957. Ook was er geheim toezicht bij de inzet van af luistermiddelen, waarmee drie of vier ministers moesten instemmen. Naast geheime controle was er ook openbaar toezicht. Dat gebeurde door de vaste Kamercommissie voor Binnenlandse Zaken, de president van de Algemene Rekenkamer over het financieel toezicht op de BVD, de Nationale Ombudsman en de rechter. Tenslotte ontstond later ook de Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, die in 2002 werd ingesteld met de nieuwe Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten.

In de regelingen rondom bijvoorbeeld de vaste Commissie voor de BVD en de CIVD is hetzelfde gevoelige evenwicht te proeven tussen noodzakelijke openheid en even noodzakelijke geheimhouding. Uiteindelijk is het de Tweede Kamer, niet de minister, die besluit of haar vragen over de BVD voldoende beantwoord zijn. Dat oordeel is

politiek van aard. Tegelijkertijd kan de minister besluiten om geen informatie met de Tweede Kamer te delen, die de 'nationale veiligheid' zou schaden.

Deze controleorganen konden bijdragen aan de maatschappelijke acceptatie van de BVD. En die had de BVD, zoals elke overheidsorganisatie, nodig voor zijn bestaan. Daar is veel tijd voor nodig. Het grootste deel van de Nederlandse bevolking merkte weinig van de geheime openheid van zaken die de dienst gaf aan de eigen minister en aan de vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Daar kwam bij dat operationele successen, door de geheimhouding, bijna nooit de openbaarheid bereikten. Het waren vooral de fouten die de aandacht van de pers trokken.

Ondanks deze noodzakelijke maatschappelijke acceptatie kan binnen diensten en ook andere organisaties toch de indruk bestaan dat hun voortbestaan verzekerd is. Dat is begrijpelijk: net zoals bijna geen enkel gezond mens zich constant bewust is van het feit dat hij ziek zou kunnen worden, zo zal ook bijna geen enkele werknemer van een overheidsdienst dagelijks het voortbestaan van zijn dienst betwijfelen. Het kan dus gebeuren dat mensen hun organisatie of werkgever als een vanzelfsprekende noodzakelijkheid gaan zien. De machtsbasis beschouwt men dan als natuurlijk. Bovendien denkt men het zich te kunnen permitteren om zich op de puur beroepsmatige kant van zijn problemen te concentreren. Een overheidsdienst kan zich dan vrij wanen van de politiek.¹⁰⁴³ Zo waren ook binnen de BVD mensen die hun dienst als een vanzelfsprekendheid beschouwden en zich niet druk wilden maken over de maatschappelijke acceptatie van de BVD. Het zou hen van hun echte werk afleiden.

Tussen de jaren zestig en negentig zocht de BVD steeds meer aansluiting met de buitenwereld. Hieruit vloeiden discussies voort. Dat zien we aan de grotere openheid over het eigen werk, zorgen over de reputatie van de dienst en de onafhankelijkheid van politieke belangen. Deze aansluiting op de buitenwereld had bovendien gevolgen voor het beeld dat BVD'ers hadden van zichzelf en hun werk.

1. EEN STIJGENDE LIJN IN VOGELVLUCHT

*We kunnen verheugd zijn over het feit dat, ondanks ons aller grote activiteit, de Dienst opnieuw een jaar achter zich heeft waarin we onbesproken bleven. In het werk dat wij doen betekent dit een lof voor elke medewerker afzonderlijk.*¹⁰⁴⁴

Zo sprak het eerste diensthoofd Louis Einthoven tijdens zijn kersttoespraak van 1955. Geen publiciteit was goede publiciteit. In de daaropvolgende jaren verloor de BVD een gedeelte van zijn verborgenheid. Zo verhuisde de dienst in 1957 naar een duidelijk herkenbaar gebouw aan de Haagse President Kennedylaan. Snel daarna kreeg de dienst een eigen adres en telefoonnummer in het telefoonboek, een 'public relations officer' en een afdeling die opleiding en zelfs beperkte voorlichting gaf.¹⁰⁴⁵

De afzijdigheid van Louis Einthoven kwam snel onder druk te staan. In 1963 brandde een publiciteitsstorm los over het af luisteren van telefoons. Een jaar later gebeurde hetzelfde over de kwaliteit van onderzoekingsambtenaren. Weer een jaar later, in 1965, schreven de kranten opnieuw over de BVD. Een onoplettende hoge ambtenaar van het ministerie van Justitie had een nota laten slingeren over een advies van de BVD over het af luisteren met microfoons. De slingerende nota kwam in handen van een

groenteboer en vervolgens in handen van De Telegraaf. En afgezien hiervan waren er nog verschillende affaires die ook de aandacht van de pers trokken. J.S. Sinninghe Damsté, de opvolger van Einthoven, had net als zijn voorganger gehoopt dat afzijdigheid van politieke en openbare meningsvorming de BVD in de luwte kon houden. 'Wij bewaren geheimen, maar wij hebben niets te verbergen' vond hij. Maar de dienst kon zich steeds moeilijker afzijdig houden. Ook de metafoor van Sinninghe Damsté voor de pers en de BVD – 'de honden blaffen, maar de karavaan trekt verder' – boezemde weliswaar vertrouwen in, maar bleef een beperkte oplossing.

Andries Kuipers, diensthoofd vanaf 1967, keek anders naar de blaffende honden. Onder zijn leiding trad de dienst meer naar buiten. In november 1968 verscheen Kuipers zelfs op televisie voor een interview in het programma 'Inburgeren' van de NTS. BVD'ers reageerden er tevreden op: 70% van de werknemers die hun mening hadden gegeven over het televisieoptreden, vonden dat de BVD als *acceptabele en noodzakelijke Dienst naar voren gekomen* was en 51% vond dat deze vorm van transparantie *zijn positieve uitwerking niet missen* zou. Toch geloofde 80% dat de *sceptische buitenstaanders* niet bekeerd zouden zijn. Desalniettemin, zo vond 66%, smaakte dit optreden naar meer en zou de BVD in de toekomst opnieuw in de publiciteit moeten treden. Maar dan zou de dienst wel *meer feitelijke informatie* moeten geven, zo vond 60%.¹⁰⁴⁶ Een meerderheid van de BVD'ers zag dus de voordelen in van meer openheid en publiciteit. De BVD was in 1968 dus inmiddels ver verwijderd van de kersttoespraak van Einthoven uit 1955.

Het idee dat de klant koning was kwam voorzichtig naar voren in de jaren zeventig. 'Klanten' of de afnemers van de BVD waren de eigen minister, andere ministers zoals die van Justitie, Economische Zaken en Buitenlandse Zaken, het Openbaar Ministerie en het bedrijfsleven. Ton Kievits, die in 1987 plaatsvervangend hoofd zou worden, benadrukte in 1976 dat de kwaliteit van een willekeurig product, ook dat van de dienst, uiteindelijk door de consument of afnemer bepaald werd. *Je kunt wel zeggen: 'Alle ingrediënten die erin zitten, zijn volgens de kok goed', maar als het eenmaal op tafel staat moet de consument toch zeggen of hij het lekker vindt. Daar ben je afhankelijk van.*¹⁰⁴⁷ Hij was zijn tijd vooruit. Vanaf het einde van de jaren tachtig zou de BVD zich duidelijk op de behoeften van de afnemer richten. En in de jaren negentig richtte de dienst zich bovendien steeds vaker direct tot de burger, zoals bijvoorbeeld bij de publicatie van een dienstgeschiedenis.

In die late jaren zeventig dook een tweede argument op voor meer openheid: overbodige geheimhouding zou de BVD kunnen schaden, vooral voor de werving van personeel. Zo startte de dienst in 1977 een wervingsactie met open advertenties waarin de BVD als werkgever vermeld stond. Hoewel dit niet de eerste keer was dat de dienst open advertenties plaatste, de redenering erachter was veelzeggend en onthullend voor een veranderende mentaliteit ten opzichte van de buitenwereld: *Wat in onze moderne tijd [...] meespreekt, is de openheid*, luidde de uitleg van twee mensen van de afdeling Personeelszaken. *Wij hopen op deze wijze duidelijker de werving van de BVD te hebben aangegeven, [en] niet langer de indruk te wekken van het langs geheimzinnige wegen aantrekken van personeel.*¹⁰⁴⁸

Een paar jaar later, in 1982, verscheen de BVD opnieuw op televisie. Nu werd diensthoofd Pieter de Haan geïnterviewd door Sonja Barend in het programma 'Sonja op Maandag'. De Haan had schoorvoetend toegegeven aan een interview, zoals hij later in het personeelsblad uitlegde.

Na vijf jaar [...] zorgvuldig getracht te hebben buiten de publiciteit te blijven leek het verstandig eens voor het voetlicht te treden. Het in de publiciteit treden heeft soms negatieve bij-effecten. Het is echter niet altijd vol te houden weg te blijven; wanneer je in een bepaalde houding weigerachtig blijft kan dat eveneens negatieve effecten hebben. Enerzijds wilde ik ook door aan het programma medewerking te verlenen, een poging doen de Dienst te 'ontmythologiseren', de waas van geheimzinnigheid en onwetendheid omtrent het karakter van de Dienst weg te nemen. Anderzijds was het mijn bedoeling de BVD een 'menselijker gezicht' te geven.¹⁰⁴⁹

Ondanks zijn schoorvoetendheid, vond De Haan dus de voordelen van publiciteit en openheid zwaarder wegen dan de nadelen. Deze ontwikkelingen leidden tot veranderingen die ook de minister van Binnenlandse Zaken opvielen. In 1985, bij de veertigjarige verjaardag van de dienst, omschreef hij die veranderingen. Hij leek tevreden.

De stijl van werken is in de loop der jaren zekerder geworden, meer nuchter, zakelijker ook. Het aantreden van vele jongere medewerkers heeft met dit laatste eveneens te maken. Het is dan ook een ontwikkeling ten goede die ik zoëven heb geschetst. Dit is een open, democratische maatschappij. Daarin hoort geen vrees voor een geheime dienst die onzichtbaar blijft, onbenaderbaar, onbespreekbaar is. Daarin past geen dienst met een onduidelijk karakter, met een onzuiver gevoel voor democratische normen.¹⁰⁵⁰

Pieter de Haan bij Sonja Barend (SSA AIVD, fotocollectie)

In 1988 werd Arthur Docters van Leeuwen hoofd van de BVD. Goede publiciteit vergde tijd, vond hij, maar dat deerde hem niet. Hij was het eerste diensthoofd dat vond dat de BVD *toch in een bepaald isolement verkeerde*, in zijn relatie met de buitenwereld *ernstig tekortschoot* en dat daar ook risico's aan kleefden.¹⁰⁵¹ Toen Docters van Leeuwen aantrad als diensthoofd, vroeg toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Van Dijk hem: 'Je bent toch wel bereid de BVD publiekelijk te verdedigen?'¹⁰⁵² Dat was hij. Zijn doel was het *maatschappelijk draagvlak* van de dienst te vergroten door de aandacht te richten op de *maatschappelijke toegevoegde waarde* van de BVD.¹⁰⁵³ Uit zijn reorganisatie kwam de communicatieafdeling voort, hij dacht na over de plaats van geheimhouding

Arthur Docters van Leeuwen verdedigt zijn BVD te vuur en te zwaard
(SSA AIVD, *Het Spionnetje*, februari 1989)

in de contacten met de afnemers van de dienst, hij benoemde deze afnemers, afnemers konden meer vragen stellen aan de BVD.¹⁰⁵⁴ Daarnaast besteedde hij meer aandacht aan ‘verwachtingenmanagement’,¹⁰⁵⁵ en stelde teamopdrachten in die flexibel konden inspringen op de behoeften van afnemers.¹⁰⁵⁶ Ook vormde hij een klankbordgroep van mensen uit de wetenschap, kunstwereld, justitie en politie, mensen met *antennes zodat je de juiste prikkels ontvangt uit de samenleving*.¹⁰⁵⁷ Een nieuwe strategische afdeling dacht na over de ‘nieuwe BVD’, waar deze nieuwe dienst voor stond, wat hij moest doen, wat hij moest verantwoorden en wat daar voor nodig was.¹⁰⁵⁸ Docters van Leeuwen verscheen op televisie, liet peilen wat belangdragers van de BVD verwachtten,¹⁰⁵⁹ en bracht jaarverslagen uit die de Tweede Kamer besprak. Ook liet hij diensthistoricus Dick Engelen een geschiedenis van de BVD schrijven die grote openheid van zaken gaf over de operationele geschiedenis van de dienst.

[We werden] ons meer bewust [...] van dat er een omgeving was waarvoor we het deden, vertelt een vroegere BVD’er over deze periode. Docters van Leeuwen introduceerde nadrukkelijk het principe *we doen het niet voor onszelf, we doen het voor anderen*.¹⁰⁶⁰

Maar de aanpak van Docters van Leeuwen was niet voor iedereen de ideale oplossing. *De eeuwige balans moest wel gezocht worden*, merkt Ton Kievits op, de vroegere plaatsvervanger van Docters van Leeuwen, *en dat blijft volgens mij voor een dienst [...] een probleem: hoe ver kun je nou gaan met openheid zonder dat je je handen op een gegeven moment zo gebonden hebt door al die openheid dat je dus geen geheim werk meer kan doen?*¹⁰⁶¹ *Nou, op een gegeven moment sloeg het door*, vertelt een ander. Hij spreekt over een speciale uitzending van het televisieprogramma Brandpunt van 7 november 1990. Cameraploegen mochten filmen in het archief en de gangen van de BVD, sommige BVD’ers kwamen zelf in beeld en de uitzending noemde het precieze aantal mensen in dienst bij de BVD. *Ja, dat vonden we allemaal weer te veel van het goede*, merkt deze voormalige BVD’er op. Maar met terugwerkende kracht kan hij er ook begrip voor opbrengen. *Misschien was die actie wel nodig om er daarna weer een soort evenwichtige balans in aan te brengen. Dus dat is wel gelukt. Dus meer openheid vind ik goed*.¹⁰⁶²

Verantwoording was ook een vorm van openheid. En die verantwoording, in de vorm van toezicht op het handelen van de dienst, was vanaf 1987 gegroeid. Dat jaar ontstond namelijk de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV). Deze nieuwe WIV bracht, volgens sommigen, een *juridificering*¹⁰⁶³ met zich mee. Niet iedereen juichte dit toe. De fiats van de juridische afdeling, steeds vaker verplicht tijdens operaties, verminderden de vrijheid en creativiteit in het opereren. *Ik vind het wel goed, misschien in tegenstelling tot mijn generatiegenoten, dat we wat meer verantwoording moeten afleggen*, vertelt een vroegere BVD’ster die in 1986 bij de dienst begon.¹⁰⁶⁴ Ton Kievits is het daarmee eens. Maar hij kon minder begrip opbrengen voor volledig openbare verantwoording en toezicht.¹⁰⁶⁵

In de herinnering van veel vroegere BVD’ers is de grote reorganisatie van Docters van Leeuwen een revolutie geweest. De ‘oude BVD’ van voor zijn komst herinneren sommigen als *een in zichzelf gekeerd orgaan*.¹⁰⁶⁶ Dat kwam doordat er relatief weinig aandacht zou zijn voor de afnemers van de dienst en hun wensen.¹⁰⁶⁷ Een andere reden was dat topfuncties gewoonlijk bekleed werden door mensen die binnen de BVD de hiërarchie doorlopen hadden. Van buiten de dienst kwam iemand niet vaak direct op een leidinggevende positie terecht.¹⁰⁶⁸ De komst van Docters van Leeuwen was een

omslag naar de moderniteit, vertelt een vroegere BVD’er. *Dat merkte je aan alles. Er kwamen jaarverslagen, veel meer briefings [...] aan Kamerleden en andere politici, we kwamen ook veel meer in het nieuws.. De dienst ging open. De dienst ging open!* Nog steeds is hij erg enthousiast over deze veranderingen. Hoewel Docters van Leeuwen de dienst inderdaad veel toegankelijker maakte naar de buitenwereld, we moeten niet vergeten dat hij daarbij ook een ontwikkeling voortzette die al langer gaande was.

Gedecideerd versnelde Docters van Leeuwen een jarenlange ontwikkeling van grotere openheid. Sybrand van Hulst, diensthoofd vanaf 1997, zette die ontwikkeling voort en bracht de dienst in rustiger vaarwater. *We leefden niet meer in een beschut klein hoekje in een gesloten gebouw, maar we werden zichtbaar*, vertelt hij over zijn eigen periode.¹⁰⁶⁹ Aan het einde van de jaren negentig begon de BVD zijn woordvoering voor eigen rekening te nemen en liet dit niet meer over aan het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het aantal Kamervragen en inzageverzoeken in persoonsgegevens groeide snel. Het contact met de pers werd regelmatig, beter georganiseerd en meer gericht op de mogelijkheden van openheid in plaats van de beperkingen. ‘Open waar het kan, gesloten waar het moet’ werd daarbij het uitgangspunt. Het was een moeilijke en meer tijdrovende manier om geheimhouding en beveiliging te handhaven, maar ook een poging om schadelijke gewinning aan geheimhouding tegen te gaan.

2. ZORGEN OVER DE REPUTATIE

Tot in de jaren zestig maakte de BVD zich weinig druk over zijn reputatie. De dienst was in de jaren vijftig nog in opbouw en groeide snel. Maar een kritische pers in de jaren zestig begon deze golf van optimistische vooruitgang en zelfverzekerdheid aan te tasten. Hierdoor veranderde de blik op negatieve openbare meningsvorming en de aantasting van het imago van de BVD. Teleurstelling veranderde in een bewuste, maar passieve acceptatie van deze kritiek. En deze acceptatie veranderde, vanaf het midden van de jaren zestig, in een snel groeiende actieve houding. Inkeer begon plaats te maken voor bescheiden voorlichting van geïnteresseerde niet-BVD’ers over het werk van de dienst.

Tot in het begin van de jaren zestig was de BVD gezegend met een overtuiging van zijn eigen nut en waarde. Maar deze situatie liep in 1960 een deuk op. De eigen minister van Binnenlandse Zaken, Edzo Toxopeus (VVD), had de BVD een ‘noodzakelijk kwaad’ genoemd. *Het is niet erg bemoedigend*, reageerde een columnist in ‘Het Spionnetje’ teleurgesteld.

*Dat ‘noodzakelijk’ steekt ons nog een hart onder de riem, maar dat ‘kwaad’, was dát nu nodig? Geen mens zal bijvoorbeeld de Politie, die ons allen tegen misdadigers beschermt als zodanig bestempelen, de misdadigers vormen het kwaad, dat is zonder meer duidelijk. Waar dan wel de B.V.D., die met inzet van alle krachten politieke en andere subversieve gangsters te lijf gaat zo’n kwalijk etiket opgeplakt? [...] We blijven het een bittere pil vinden.*¹⁰⁷⁰

De BVD als ‘noodzakelijk kwaad’ was een voorbode van de negatieve openbare meningsvorming in de daaropvolgende jaren. In 1962 was het *nog mogelijk in dienst te treden van een betrekkelijk achtenswaardig ambtelijk instituut dat op de bres stond ter bestrijding van staatsgevaarlijke activiteiten*.¹⁰⁷¹ In 1967 was het tij gekeerd.

Diensthofid Sinninghe Damsté, die in 1961 Louis Einthoven was opgevolgd, probeerde deze kritiek gelaten te accepteren. Zijn vaak herhaalde leus was dan ook ‘de honden blaffen, maar de karavaan trekt verder’. In zijn nieuwjaarstoespraak van 1966 verduidelijkte hij wat hij daarmee bedoelde.

*Helaas is alleen slecht nieuws over de BVD ‘nieuws’ voor de pers en goed nieuws niet. In haar waardering voor de BVD is de pers zelden veel verder gekomen dan het bekende ‘noodzakelijk kwaad’.*¹⁰⁷² *Wij moeten [...] dus eenmaal aanvaarden, dat de BVD nooit bemind zal worden. Wij zijn geheim en: onbekend maakt onbemind. [...] Kritiek zal er blijven, ook in 1966! Desondanks, de karavaan trekt verder.*¹⁰⁷³

De BVD zou volgens hem altijd onder vuur liggen, maar zou toch zwijgzaam moeten volharden in zijn werk. Kritiek zou het bestaan van de BVD niet deren. Oftewel, de dienst stond met de handen gebonden en kon deze negatieve publiciteit niet verhinderen. Lijdzame acceptatie was het enige wat restte. Sinninghe Damsté was niet de enige die er zo over dacht. Zo schreef een anonieme BVD’er in ‘Het Spionnetje’ een, zo mogelijk, nog meer moedeloze bijdrage.

*Bij de pers, bij het algemene publiek, ja, daar is onze image niet zo best. Kunnen we dat verbeteren? Geliefd zullen we nooit worden. Geduld misschien. Zelden geprezen, veel gelaakt. Meestal door onbekendheid, waaraan we weinig kunnen veranderen. Want dit is ons noodlot. [...] En hoe minder er over ons geschreven wordt in ‘t algemeen, hoe beter het nog wel is.*¹⁰⁷⁴

Uit deze lijdzaamheid spreekt ook een zekere zorg en teleurstelling. Kritiek op hun dienst liet BVD’ers niet koud. Daarbij was *de publieke opinie geneigd het beleid van de BVD negatief te beoordelen*.¹⁰⁷⁵ Daar moest wat aan gedaan worden, vonden velen. In 1966 werd dan ook de BVD-werkgroep ‘image’ opgericht. Deze werkgroep ging er vanuit dat de BVD maatschappelijke acceptatie, niet perse maatschappelijke geliefdheid, nodig had voor zijn voortbestaan. Daar was niet iedereen het mee eens.

Het verbaast mij steeds meer welk een aandacht wijzelf menen te moeten besteden aan onze eigen reputatie of image, reageerde een oudere beveiligingsambtenaar geërgerd in het personeelsblad.

*Het lijkt voor sommigen bijzonder belangrijk om na te gaan of de indruk die wij buiten maken wel goed is, met andere woorden of wij wel populair genoeg zijn. Dit is m.i. een teken van zwakte, van twijfel. [...] Wij zijn evenals de Politiek en ons defensieapparaat, ter wille van het voortbestaan van onze samenleving volgens onze normen, een noodzakelijke dienst en daarmee is de kous af.*¹⁰⁷⁶

Deze BVD’er beschouwde zijn dienst dus niet als afhankelijk van de openbare meningsvorming, maar van de minister en de vaste Commissie voor de BVD waar de dienst verantwoording aan moest afleggen. Als staatsapparaat zou de dienst van zo groot belang zijn dat een negatieve openbare meningsvorming er niet aan kon tornen.

Hij vervolgde: *Of er nu contra’s zijn die ageren – en het zijn altijd de contra’s die ageren – dat moet ons Siberisch laten. Dit zijn juist de mensen die hinder van een dienst als de onze hebben en die uiteraard al het mogelijke zullen doen om ons te doen verdwijnen.*¹⁰⁷⁷ Hier reageerde een jonge BVD’er op. Kritiek op de BVD, vond hij, was niet alleen afkomstig van mensen die ‘hinder’ ondervonden van de dienst, of een bepaalde politieke kleur hadden. Hij noemde voorbeelden van reacties in de pers op verschillende affaires, die lieten zien dat de politieke kleur van de persorganen niet bepalend is voor hun visie op de BVD.¹⁰⁷⁸

*Verder, vervolgde de beveiligingsambtenaar, zijn wij per definitie een geheime dienst en dat houdt in dat wij – behoudens voor een zeer select groepje uit onze volksvertegenwoordiging, de kamercommissie – niet ‘open komen’. Wanneer deze kamercommissie, het volk vertegenwoordigend, het vertrouwen in onze dienst heeft en houdt is wederom de kous af. Geen enkele democraat mag onze dienst een kwaad noemen.*¹⁰⁷⁹ Ook hier was dezelfde jonge BVD’er het niet mee eens. *Nu, begon hij, ik meen dat de democratie niet levend is, wanneer zij een geheime dienst niet met gezonde argwaan bekijkt en de middelen zoekt om tot zo effectief mogelijke controle te komen.* Het informeren van het ‘zeer selecte groepje’ van de Kamercommissie was, volgens deze jonge BVD’er, niet genoeg om een ‘democraat’ voldoende vertrouwen in te boezemen voor volledige acceptatie van de BVD.¹⁰⁸⁰

*We moeten ons minder interesseren voor wat een ander van ons denkt, ging de beveiligingsambtenaar verder. Dat is niet het belangrijkste. We weten zelf dat onze Dienst goed is en een noodzaak. Daarmee is de derde kous af.*¹⁰⁸¹ Maar ook deze derde kous was volgens de jonge BVD’er niet af. *Het [gaat] ons m.i. wel aan [...] wat de Nederlandse samenleving van ons denkt. [...] Struisvogelpolitiek is m.i. dan ook wel de minst gewenste reactie, vatte hij zijn onenigheid met zijn oudere collega samen.*¹⁰⁸² En ook de beveiligingsambtenaar sloot toen af: *De honden blaffen (altijd!!!), maar de karavaan trekt verder. En laten we nu gauw over ‘onze reputatie’ uitscheiden.*¹⁰⁸³

Maar veel BVD’ers bleven zich wel bezighouden met hun reputatie. De werkgroep ‘image’ had datzelfde jaar, in 1967, juist zijn rapport afgerond. Daarin stond onder meer dat kritiek op de BVD veroorzaakt werd door de publieke *sfeer van clandestiniteit* die rondom de dienst hing. Daarnaast had de maatschappij een tekort aan feitelijke kennis over de dienst. Wel dacht de werkgroep dat de BVD een verbetering van zijn reputatie in eigen hand had. Maar het maximaal haalbare was dan een *kritisch-positieve instelling, d.w.z. begrip voor het werk van de BVD*. Dit zou de dienst kunnen bereiken door een ‘stelselmatige voorlichting’ die allereerst gericht dient te worden op de publiciteitsmedia.¹⁰⁸⁴ Zwijgzaamheid, een stoïcijnse houding ten opzichte van openbare meningsvorming en het vertrouwen dat de karavaan hoe dan ook verder trekt, was geen optie volgens de werkgroep ‘image’. *Een dergelijke passieve benadering kan [...] nauwelijks een oplossing genoemd worden, nog afgezien van het feit dat ze een problematische toepassing van de democratische spelregels is.*¹⁰⁸⁵

Datzelfde jaar, in 1967, trad het nieuwe diensthoofd Andries Kuipers aan. Hij had het debat over de 'image' van de BVD vermoed gevolgd. *Bijna iedereen binnen de BVD wilde dat de dienst een betere reputatie zou krijgen. Ik moet zeggen dat ik dat met veel reserves heb aangehoord*, vertelde Kuipers. *Ik ben niet zo erg verzot op het modebegrip 'image', [...] omdat het voor mij toch altijd iets heeft – dat is dan misschien een beetje het ouderwese in me – van iets anders voor te willen stellen dan je bent. En ik dacht dat we dáár niet naar toe zouden moeten.*¹⁰⁸⁶ Hij vond dat BVD'ers de kritiek wat moesten relativiseren.

*Ik meen [...] dat er overgevoeligheid in de dienst bestaat op dit punt; een overgevoeligheid die zich dáárin uit dat men iedere kritiek heel gemakkelijk ziet als een aanval op de dienst. Het is m.i. normaal dat in een democratische samenleving op de overheid kritiek wordt uitgebracht. Het spreekt vanzelf dat die kritiek natuurlijk niet prijzend uitvalt. De essentiële functie van de publiciteit is juist om de overheid kritisch te toetsen en daardoor bij de dragen tot een goed functioneren van een vrije samenleving. Daarom zou ik dit willen beschouwen als iets dat betrekkelijk van aard is en ook als iets dat als normaal moet worden gezien.*¹⁰⁸⁷

Bovendien was de kritiek op de BVD, volgens Kuipers, te wijten aan de generatie van de jaren zestig. Deze generatie zou niet begrijpen dat de mens niet vrij kon zijn zonder orde, hoewel vrijheid niet kon bestaan bij een overdaad aan orde. De BVD bevond zich, volgens hem, in dit spanningsveld tussen individuele vrijheid en noodzakelijke orde om vrijheid mogelijk te maken.¹⁰⁸⁸

Ondanks Kuipers' twijfels over het belang van een goede reputatie, gaf hij veel meer openheid van zaken over het functioneren van de BVD dan zijn voorgangers dat hadden gedaan. In 1968, amper een jaar na zijn aantreden en in hetzelfde jaar dat hij zijn scepsis uitte over het belang van een goed 'image', verscheen hij als eerste diensthoofd op televisie. En in 1971 verscheen een interview met hem in de Haagse Post.¹⁰⁸⁹

Zijn opvolger, Pieter de Haan, leek terug te keren naar de acceptatie van de dienst als moeilijk geliefde instelling. Hij zou zich goed hebben kunnen verstaan met Sinninghe Damsté. *Een Dienst als de onze*, legde De Haan in 1980 uit, *zal zich nooit al te sterk in de positieve belangstelling van het publiek, de media en de parlementariërs kunnen verheugen.*¹⁰⁹⁰ Toch verscheen ook De Haan op televisie, in 1982 bij Sonja Barend.

Het eerste diensthoofd dat zich niet neerlegde bij de reputatie van de BVD was Arthur Docters van Leeuwen. *De manier waarop we aan onze – vaak negatieve – historische beeldvorming vastzitten*, was volgens hem een specifiek probleem van de BVD. *Ons 'image' is koren op de molen van de landelijke pers die, dat moet ook gezegd, nu te weinig feiten krijgt toegevoerd om het beeld bij te stellen. Daar is, ook met het zeker stellen van de operationele veiligheid, best wat aan te doen.*¹⁰⁹¹ Die voorlichting werd daarom, na zijn grote reorganisatie van 1989 tot 1991, structureler: met jaarplannen, televisieoptredens, interviews en een communicatieafdeling. Dit leek niet meer op pogingen 'de blaffende honden' op afstand te houden.

3. ZELFVERTROUWEN

In 1993 verliet Theo Bot als toenmalig hoofd van de afdeling strategie (SPC) de BVD. In 2001 zou hij terugkeren als plaatsvervangend diensthoofd. In het personeelsblad gaf hij in 1993 een afscheidsinterview. Hij vertelde er dat hem bij de dienst *een hele grote dosis onzekerheid* was opgevallen. *Ik zou zeggen, gaf hij daarom als advies mee, jullie kunnen veel meer dan je denkt. Heb wat meer zelfvertrouwen.*¹⁰⁹² Inderdaad leken sommige vroegere BVD'ers ook in onze gesprekken de neiging te hebben de diversiteit van hun collega's, hun eigen capaciteiten en de kwaliteit van hun werk te onderschatten.¹⁰⁹³ Een vroegere BVD'ster legt bijvoorbeeld uit dat bij de dienst vooral onopvallende mensen zaten,¹⁰⁹⁴ en ze was niet de enige die dat dacht.¹⁰⁹⁵ Eén van haar jongere collega's, uit de jaren negentig, is het daar trouwens niet mee eens. Onopvallende mensen zaten vooral in de volgploeg, want *als je met een groene hanenkam in zo'n auto zit ... ja, dan is het natuurlijk wel heel moeilijk om onopvallend achter iemand aan te blijven rijden*. Er was, volgens haar, *helemaal niets doorsnees* aan de BVD. *Het was een enorm leuk gezelschap.*¹⁰⁹⁶ Ze legt uit dat de dienst *altijd*, dus in ieder geval sinds haar komst in 1993, *een enorm kalimerogevoel* zou hebben gehad en zou hebben geleden aan een gebrekkig vertrouwen in eigen kunnen.

Het werk in een relatief gesloten, niet altijd gelauwerde dienst kon het zelfvertrouwen van BVD'ers aantasten. De geslotenheid bemoeilijktte vergelijkingen met anderen en met vakgenoten. Hierdoor ontbraken vaak referentiepunten voor de vorming van een zelfbeeld. Ook openbare kritiek op de dienst, als BVD'ers zich persoonlijk identificeerden met hun dienst, kon leiden tot bezinning op de arbeidsmotivatie en kon het zelfvertrouwen van BVD'ers aantasten.

Ik moet [...] zeggen dat ik veel van het werk van de dienst als Spielerei heb ervaren, vertelt een vroegere BVD'er die in 1973 bij de dienst begon.

Maar dat vond ik niet erg, want [...] ik vond het een leuk spel. [...] En ik geloof, eerlijk gezegd, dat meerdere mensen van mijn generatie [het werk ook zo ervoeren]. [...] Ik had het idee dat de echt wat ouderen het allemaal heel ernstig zagen. [...] Ik had wel het idee dat er een ernstige dreiging was, maar dat datgene wat wij daar nou aan deden, dat dat nou niet wereldschokkend was. [...] Ik bedoel, [...] Nederland [was, denk ik,] niet echt een super belangrijk target voor de Russen [...], ondanks Rotterdam. Ik denk dat de prioriteiten van de Russen elders lagen. [...] Wat wel grappig is dat [het werk als Spielerei] achteraf toch reuze is meegevallen. Dat we het toch beter deden dan ik dacht.

Samenvattend dacht deze vroegere BVD'er dat *de dienst destijds [...] best aardig functioneerde.*¹⁰⁹⁷ Ook had de BVD operaties waarvan buitenlandse diensten niet begrepen dat de dienst ze had. *Maar die hadden we dus wel!*, vertelt Arthur Docters van Leeuwen.¹⁰⁹⁸ Maar velen zagen die successen pas later in. Naast twijfels over het functioneren van de dienst, herinnert deze vroegere BVD'er zich ook twijfels over zijn eigen capaciteiten. *Maar ook bij andere collega's [heerste] veel onzekerheid [...] van 'ja, hier zijn we wat, maar als je dan op het [ministerie van Binnenlandse Zaken] geplaatst wordt, kun je dan meedraaien of hoe gaat dat daar' ... De weinige referentiepunten brachten best een flink stuk onzekerheid mee. Het was niet echt weten waar je als persoon staat: ben ik goed, ben ik niet goed, kan ik wat, wat kan ik niet.*¹⁰⁹⁹

De weinige referentiepunten betroffen niet alleen de samenwerking met vakgenoten buiten de dienst. Het betrof ook het feit dat veel functies binnen de BVD buiten de dienst, behalve bij buitenlandse diensten, geen equivalenten kenden. Een onderzoekingsambtenaar, runner, analist, of volger kon de kwaliteit van zijn werk niet gemakkelijk vergelijken met anderen die elders soortgelijk werk deden, want het bestond nauwelijks of niet. Het verlaten van de BVD betekende daarom vaak een overstap naar volledig ander werk. Dat veroorzaakte onzekerheid. Bovendien was het onduidelijk of kwaliteiten, die binnen de BVD nodig waren, vertaald konden worden naar andere functies.

Vooraf tijdens de reorganisatie van Arthur Docters van Leeuwen ontstond *hele grote onrust* of mensen bij de dienst konden blijven, elders werk moesten zoeken, of werden overgeplaatst.¹¹⁰⁰ Dat lag niet alleen aan de veranderingen van Docters van Leeuwen, maar ook aan het feit dat de organisatie lange tijd niet veranderd was en dat de verhoudingen daardoor *versteend* waren. Daarnaast vergrootten ook internationale politieke veranderingen de onzekerheid. De Koude Oorlog liep ten einde, er heerste *angst voor de buitenwereld, die vijandig was en moeilijk te begrijpen*. En *de pers joeg op de BVD*, herinnert Docters van Leeuwen zich. Er heerste cynisme, vertelt hij over de situatie die hij tegenkwam bij zijn komst in 1988.¹¹⁰¹ Maar, gaat hij verder, *de kern van het werk – namelijk iets kunnen wat de politie niet kan: geheimen uit mensen peuteren – dat konden ze toch heel erg goed. [...] Dat gaf de mensen ook zelfvertrouwen, dat er iemand van buiten kwam die dat ook zei.*¹¹⁰² Maar juist doordat er tot in de jaren tachtig niet veel mensen, zoals Arthur Docters van Leeuwen, van buiten kwamen om te kunnen oordelen en beamen dat BVD'ers hun werk goed deden, was niet elke BVD'er daar altijd van overtuigd.

Naast het gebrek aan referentiepunten was de openbare meningsvorming over de BVD vaak ook niet erg bevorderlijk voor een groot vertrouwen in de eigen capaciteiten. Dat gold vooral voor de jaren zestig. Na meerdere dieptepunten van negatieve publiciteit schreef het personeelsblad in 1967:

*Misschien bent u het wel met ons eens dat het in een tijd waarin de BVD regelmatig negatieve publiciteit en niet zelden misplaatste kritiek krijgt, dat het dan zinvol is als je over het motief om bij zo'n dienst te werken nog eens extra nadenkt.*¹¹⁰³

Slechte publiciteit, zoals die er in de jaren zestig in overvloed was geweest, leidde dus tot bezinning op de arbeidsmotivatie. En het leidde tot bezinning bij sollicitaties, wat gevolgen kon hebben voor de werving van nieuw personeel. Daarnaast ontstond ook een grotere angst om fouten te maken. Zo gaf een met pensioen vertrekkende BVD'er in 1982 zijn jongere collega's als advies mee om *eens wat minder bang [te] zijn voor politieke consequenties etc. Aanvaardbare risico's horen nou eenmaal bij dit werk.*¹¹⁰⁴ Ook Docters van Leeuwen viel het op dat mensen in 1988, toen hij bij de dienst begon, bang waren om fouten te maken.

Men [was] dat zo gewend, dat risico mijden. Wat moet ik daarmee? Wij zitten hier niet om geen fouten te maken. We zitten hier om operationele resultaten te boeken. Daar horen fouten bij. Net een oorlogsschip dat geen kogels durft te schieten. Daar hebben we dus niet zo veel aan. Bij operaties, dat weten we, gaan altijd dingen fout. En je moet er

*niet te veel maken natuurlijk en ook niet op het verkeerde moment. Maar als je ze niet maakt, heb je niet genoeg risico's genomen.*¹¹⁰⁵

Daarnaast was slechte publiciteit, eenvoudigweg, onaangenaam. BVD'ers waren loyaal ten opzichte van hun dienst. En tot op bepaalde hoogte identificeerden ze zich ook met de BVD. Kritiek op de dienst liet BVD'ers daarom niet koud. Hierdoor vergiste, in 1967, een oudere BVD'er zich toen hij een vurig betoog beëindigde tegen pogingen om de reputatie van de BVD te verbeteren. *Op hetzelfde moment dat men zich zou schamen voor zijn eigen dienst, of zich bij ons niet thuis zou voelen, moet men ontslag nemen*, stelde hij resoluut. *Men hoeft zich niet te handhaven tegenover vrienden en kennissen. Die weten niet – als het goed is – dat U bij deze Dienst werkt.*¹¹⁰⁶ Hij onderschatte hier de effecten van een negatieve beeldvorming van de dienst op BVD'ers. Ook al richtten critici zich niet persoonlijk op BVD'ers die zij niet als zodanig kenden, negatieve beeldvorming over de BVD raakte BVD'ers wel degelijk.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit een interne reactie op een artikel in de Groene Amsterdammer van 29 april 1967 waarin het tijdschrift de BVD een gebrek aan politieke vorming verweet. *Onterecht*, richtte 'Het Spionnetje' zich tot zijn lezers, *als men de vele hartstochtelijke V-N lezers en grondige Groene-lezers (en puzzelaars) in onze dienst kent. [...] Al met al: weer eens een verkeerd beeld van onze Dienst.*¹¹⁰⁷ Maar voor wie schreef 'Het Spionnetje' deze reactie? De Groene Amsterdammer kon dit niet lezen, want het personeelsblad mocht het gebouw van de BVD niet uit en was bovendien niet voor anderen bestemd. 'Het Spionnetje' kon dit alleen schrijven voor zijn eigen collega's. Een verkeerde of negatieve beeldvorming van BVD'ers in de pers was ontmoedigend, het personeelsblad begreep dit en probeerde deze beeldvorming daarom te weerleggen. De weerlegging fungeerde als steun voor BVD'ers. Het was een poging de identificatie met de dienst en zijn doelen te behouden, de trots op de BVD te verdedigen en daarmee de arbeidsmotivatie te stimuleren. Negatieve beeldvorming was voor BVD'ers persoonlijk onplezierig.

Deze onderschatting van de eigen capaciteiten, door de geslotenheid van de dienst en de negatieve openbare meningsvorming, sijnpelde door in het beperkte voorlichtingsbeleid van de BVD. Aan het einde van de jaren tachtig ging het voorlichtingsbeleid uit van de beruchte uitspraak dat de dienst een noodzakelijk kwaad was. Dat had in 1960, toen de eigen minister zijn BVD zo genoemd had, nog tot grote teleurstelling en verontwaardiging geleid. *Ik zeg*, vertelt Docters van Leeuwen beslist, *daar houden we dus nu mee op. Ben je helemaal mal?* Hij wilde een nieuw voorlichtingsbeleid gebaseerd op de teneur *Jullie mogen blij zijn dat wij dit doen!* Meer oog moest komen voor de offers die BVD'ers maakten voor hun werk. Sommige BVD'ers liepen soms toch *serieuze risico's*. *Daar deden we altijd luchtig over, [...] maar af en toe was het toch een beetje link*. Die insteek leidde ook bij journalisten tot andere gesprekken, *dan wanneer je begint met 'excuseert u mijn bestaan'. Je kunt je nooit genoeg excuseren, dus dat moet je ook helemaal niet doen*, luidt het advies van Docters van Leeuwen.¹¹⁰⁸ *De BVD bestond, daar was wet- en regelgeving voor. Dat bestaansrecht ging de BVD gewoon kenbaar maken. Dus dat hele geheimzinnige, dat mag wel wat minder.*¹¹⁰⁹

Niet alleen vond Docters van Leeuwen dat de BVD zelfverzekerder over zijn bestaan moest reflecteren en spreken. Hij merkte ook dat geheimhouding niet altijd een

barrière hoefde te zijn bij goede contacten buiten de dienst. *Er omheen lullen gaat altijd verkeerd, zeker voor de buis. [...] Dan wordt het een karikatuur.* In de voorbereidingen van interviews vroegen journalisten hem wel eens of ze hem een vraag mochten stellen waarop hij zou antwoorden dat het geheim is. *Die journalisten vonden het prachtig! [...] Dat had ik niet verwacht, hoor,* vertelt hij. Met een gevoel voor humor, een opvallende zelfverzekerdheid en eerlijkheid kreeg Docters van Leeuwen tijdens (televisie)interviews het publiek en de lachers gemakkelijk op zijn hand.¹¹¹⁰ *Het was mij natuurlijk te doen om een verbetering van de positie van de BVD in het politiek-maatschappelijk bestel, maar ook om die mensen zelfvertrouwen te geven.*¹¹¹¹ En ten dele lukte dat. Hoewel veel BVD'ers in onzekerheid verkeerden tijdens zijn grote reorganisatie, zorgde hij er wel voor dat hun dienst zelfverzekerder in de openbaarheid trad.

4. ONAFHANKELIJKHEID

*We voelen ons in de eerste plaats deel van het [ministerie van Binnenlandse Zaken]; we voelen ons echter ook altijd een beetje bijzonder, omdat we menen dat we een eigen klimaat hebben, een eigen sfeer, misschien zelfs een eigen identiteit, maar in ieder geval een eigen soort van broederschap, een soort van homogeniteit, die wellicht niet uitsluitend voor de BVD geldt, maar die toch een deel van onze kenmerken is. Zo voelen we dat.*¹¹¹²

(diensthoofd Pieter de Haan, 1978)

Geheimhouding leidde tot een zekere geslotenheid, geslotenheid leidde tot afzondering, en afzondering tot een gevoel van onafhankelijkheid van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen: 'De honden blijven blaffen, maar de karavaan trekt verder'. Dat gevoel van onafhankelijkheid uitte zich niet alleen in een 'eigen klimaat', zoals Pieter de Haan het in 1978 noemde, maar ook in een beperkte identificatie met het ministerie van Binnenlandse Zaken. Het is maar de vraag of BVD'ers zich 'in de eerste plaats' onderdeel voelden van het ministerie waar ze officieel toe behoorden. Een vroegere BVD'ster, die in 1974 bij de dienst begonnen was, gelooft dat BVD'ers in de jaren zeventig en tachtig nauwelijks een verbintenis met het ministerie voelden. *Wij waren natuurlijk wel een onderdeel van [Binnenlandse Zaken], maar zo apart: wel [Binnenlandse Zaken] en ook niet [Binnenlandse Zaken].*¹¹¹³

We gaan terug naar de jaren zestig. In 1965 was Jan Smallegenbroek (ARP) korte tijd minister van Binnenlandse Zaken in het centrumlinkse kabinet Cals. Hij volgde Edzo Toxopeus (VVD) op. Diensthoofd Sinninghe Damsté reageerde daarop in zijn nieuwjaarstoespraak van 1966.

*Er is wederom wijziging gekomen in de politieke kleur van de bewindsman voor Binnenlandse Zaken, doch dit heeft ook ditmaal geen verandering gebracht in de lijn welke de dienst volgt. De BVD is geen politiek instrument.*¹¹¹⁴

Sinninghe Damsté was trots dat de BVD onafhankelijk zou zijn van de 'politiek' en de openbare meningsvorming. Maar in de jaren zeventig leken steeds minder BVD'ers te willen dat hun dienst zich afzijdig hield, of geloofden dat hun dienst dat kon doen, van politieke en openbare meningsvorming. Dat zien we bijvoorbeeld door de grotere openheid van de dienst onder Andries Kuipers. In 1976 schreef Ton Kievits *dat de dienst [...] wel een vrij zelfstandig bestuursorgaan [is], maar tegelijk een politiek gevoelig fenomeen, dat dicht tegen het kabinet aanligt.* Hij legde uit dat een BVD'er het vanzelfsprekend niet altijd eens hoefde te zijn met zijn minister, *maar verder kun je niet gaan... Als je je helemaal niet meer kunt vereenzelvigen met het beleid, dan opstappen.*¹¹¹⁵

Dat gevoel van onafhankelijkheid van de eigen minister betekende ook dat de BVD, tot in de jaren tachtig, soms terughoudend was in het inlichten van anderen, zelfs de minister. *Ik herinner me heel sterk uit een vergadering over een operatie in de jaren zestig, vertelt een vroegere BVD'er, dat iemand vroeg aan de leiding [...] 'wat doen we? gaan we dit melden aan de minister?' 'Ja ja, hij zou het eigenlijk wel moeten weten, ja...', had een ander gezegd. 'Maar [...] heeft hij het echt nodig?', bracht weer een ander in. In 2010, al vertellend over dit voorval, verbaast deze vroegere BVD'er zich over de gepercipieerde terughoudendheid om de minister in te lichten. *Dat was gewoon een punt van overweging!*, roept hij ongelovig uit.¹¹¹⁶ Later is dit veel minder geworden.*

Het bleef een gevoelig evenwicht tussen, enerzijds, de politieke onafhankelijkheid van de BVD en, anderzijds, de betrokkenheid bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en de politieke en openbare meningsvorming.¹¹¹⁷ In 1985, bij het veertigjarig bestaan van de BVD, zei de eigen minister van Binnenlandse Zaken:

*De taak die u gesteld is met het oog op de bescherming van de democratische rechtsorde is een eervolle. Haar juist uit te voeren vereist inzicht in en tegelijk wijze afstandelijkheid van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.*¹¹¹⁸

Het belang van een juist evenwicht licht een vroegere BVD'er toe. Onder onafhankelijkheid verstaat hij het zicht op de wereld vanuit een eigen perspectief en met een eigen identiteit. Maar tegelijkertijd moest de BVD de verbinding met de buitenwereld niet verliezen. Met terugwerkende kracht vindt hij nu dat hij die verbinding in de jaren tachtig en negentig niet voldoende heeft gevoeld.¹¹¹⁹ Ook een ander beaamt dat ze zich de BVD in de jaren tachtig herinnert als *een beetje een dienst op zichzelf.*¹¹²⁰

Ook voormalig diensthoofd Sybrand van Hulst is het hiermee eens. Hij vertelt over de tijd dat hij in 1997 in dienst kwam en dat BVD'ers niet altijd vanzelfsprekend voorrang gaven aan verzoeken van de minister. *En die cultuur moesten we wel veranderen,* legt hij uit.

*Natuurlijk moet je ook de minister bedienen en [...] je bent verantwoording schuldig aan de minister, dat is waar. Maar op het moment dat je als ambtenaar zou zeggen 'ik zit hier om de minister te bedienen' en niet het gevoel hebt dat je vooral gedreven wordt door het feit dat de samenleving op jouw werk zit [te wachten], dan heb je wel een hele schrale taakopvatting. [...] Het lastige daarmee is wel dat je niet een houding kunt hebben: 'de minister kan me gestolen worden'. [...] Je hebt natuurlijk ook een ambtelijke rol naar de minister toe, maar dat is iets anders dan de zingevingsvraag. De zingevingsvraag is: ik zit hier voor de samenleving.*¹¹²¹

Dit bleek ook uit een enquête uit 2001 over hoe ambtenaren binnen de overheid de ministeriële verantwoordelijkheid en hun ambtelijke professie opvatten.¹¹²² Volgens Tom Pauka, de projectleider, was de BVD *een waarden gestuurde organisatie*. Dat wilde zeggen dat de waarden, niet de loyaliteit aan de minister, de keuzen in het handelen bepaalden. In tegenstelling tot de ambtenaren bij het ministerie van Binnenlandse Zaken was *de tevredenheid van de minister [...] geen doorslaggevend criterium voor wat BVD-medewerkers als kwaliteit zien*. Terwijl een ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken *vroeger of later in moeilijkheden* zou komen als hij de professionele kwaliteit voorrang gaf op de wens van de minister, hielden BVD'ers de professionele kwaliteit hoog in het vaandel. Bij de BVD beschouwde dan ook *vrijwel niemand de eigen minister als zijn klant*. De 'klant' was eerder *de samenleving, de rechtsorde, de democratie*.¹¹²³

Van Hulst was met de uitkomsten van deze enquête trots op zijn BVD'ers. Zo trots dat hij het tijdens ons gesprek meerdere keren herhaalde. *Dat was zo'n heldere uitkomst en ik was er zo trots op. [...] Ik vond het geweldig*. En even later opnieuw: *Ik was [...] apetrots!*¹¹²⁴

5. CONCLUSIES

Tussen Louis Einthoven en Sybrand van Hulst zit meer dan dertig jaar en een wereld van verschil. In drie decennia tijd veranderde de BVD van een organisatie die bijzonder zelfverzekerd was van zijn bestaansrecht en zich een comfortabele geslotenheid kon permitteren, naar een veel meer open, beter gecontroleerde organisatie met aandacht voor de behoeften van haar afnemers en de openbare meningsvorming.

Tot in de jaren zestig was de BVD een zelfverzekerde organisatie. Maar in dat decennium werd de openbare meningsvorming over de dienst meer negatief dan positief. Dat leidde binnen de BVD tot reflectie over het belang van de reputatie van de dienst. Een negatieve reputatie van de BVD had namelijk gevolgen voor de werving van nieuw personeel, de vanzelfsprekendheid van het bestaan van de dienst, de waardering van het werk van de dienst en het zelfvertrouwen van BVD'ers. Dit waren allemaal nieuwe zorgen die tot een paar jaar eerder niet bestaan hadden. Het waren bovendien zorgen die afleidden van het operationele werk. En de BVD bestond tenslotte voor dat operationele werk.

De insteek van diensthoofd Sinninghe Damsté – 'de honden blaffen, maar de karavaan trekt verder' – was dan ook een begrijpelijke reactie op deze plotselinge, grote veranderingen. Het was een poging om de oorzaak van deze nieuwe zorgen, namelijk het belang van de openbare meningsvorming, opzij te schuiven. De BVD zou verder blijven bestaan, wat de maatschappelijke kritiek ook inhield en hoe krachtig deze ook was. Sinninghe Damsté probeerde zijn mensen vertrouwen in te boezemen. Maar deze passieve verdedigingslijn tegen een wantrouwende buitenwereld leidde vooral tot verdere isolatie en zelftwijfel. Het was een begrijpelijke, maar ook noodgedwongen tijdelijke oplossing.

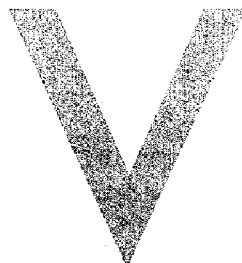
Andries Kuipers hief dit tijdelijke karakter op. Hoewel hij zich niet wilde identificeren met modewoorden zoals 'image' of reputatie, keerde hij de openbare meningsvorming niet de rug toe. Onder zijn leiding horen we de eerste stemmen tegen overbodige

geheimhouding en voor meer openbare voorlichting over het werk van de BVD. Zo snel als de openbare meningsvorming in de jaren zestig en zeventig kritischer werd, zo snel en behendig sprong Kuipers in op een veranderende situatie.

De overgang van Sinninghe Damsté naar Kuipers was daarom een ware cesuur in de openheid van de BVD. Beide diensthoofden vertegenwoordigden bovendien twee verschillende scholen in het denken over het bestaansrecht van de BVD. Sinninghe Damsté beschouwde het bestaan van de BVD als vanzelfsprekend. BVD'ers hoefden zich nauwelijks bezig te houden met de openbare meningsvorming. Alleen de opvattingen van de vaste Commissie voor de BVD en die van de eigen minister waren van belang. Met deze selectieve, besloten, maar democratische verantwoordingsprocedure moest de Nederlandse bevolking genoegen nemen. Als er dan nog behoefte bestond om het nut van de BVD te verdedigen, was dat aan de minister.

Maar deze visie kon zich niet onttrekken aan de noodzaak van maatschappelijke acceptatie. Dat begreep Kuipers en hij vertegenwoordigde daarmee de tweede denkschool over het bestaansrecht van de BVD. Het bestaansrecht van de dienst was voor hem niet vanzelfsprekend, maar moest gecultiveerd worden. De BVD moest zich mengen in 'de politiek' en het nut van zijn bestaan duidelijk maken.

De tweede cesuur was de komst van Arthur Docters van Leeuwen. Hij borduurde voort op een ontwikkeling die binnen de BVD al sinds de jaren zestig een onderwerp van discussie was geweest. Maar hij bracht deze ontwikkeling in een alomvattende stroomversnelling, verfrissend voor de één, veel te snel voor de ander. Hij introduceerde bovendien een tweede taak voor de BVD: voorlichting en verantwoording. Docters van Leeuwen was ver verwijderd van het idee dat het bestaansrecht van de BVD een geboorterecht was. De BVD moest zijn waarde bewijzen. In de jaren negentig, vooral toen de wervelwind van Docters van Leeuwen in de beginjaren van Sybrand van Hulst ging liggen, werd de BVD zelfverzekerder. Deze zelfverzekerdeheid was meer gebaseerd op maatschappelijke acceptatie, dan op de exclusieve overtuiging van het eigen nut.

TOT SLOT

TOT SLOT

Vaak zijn buitenstaanders het beste in staat om een hun onbekende cultuur op scherpe wijze te omschrijven. Met de onbevangen blik van een observant kunnen ze vergelijkingen maken en verschillen zien. Ze bemerken zo kenmerken, ontwikkelingen en problemen die de cultuurdragers zelf niet meer zien, omdat deze er aan gewend zijn geraakt. Het is een tweede natuur geworden en daardoor hun cultuur. Geschiedschrijving kan, tot op zekere hoogte, de lezer in deze rol van buitenstaander verplaatsen.

De lezer zal gemerkt hebben dat binnen de BVD bepaalde gewoonten de cultuur bepaalden. Hij zal nu beter begrijpen waar deze gewoonten vandaan kwamen en hoe en waarom ze veranderden. Dit alles zet ik hier op een rijtje.

Als een buitenstaander op een willekeurige werkdag, ergens tot in de jaren negentig, de BVD was binnen gestapt, zouden hem tal van gewoonten zijn opgevallen. Deze gewoonten waren verweven met elkaar en vormden de cultuur binnen de BVD. Ten eerste zou hem een gesloten, exclusieve organisatie zijn opgevallen ten opzichte van de buitenwereld en ten opzichte van andere afdelingen binnen de dienst. Maar binnen die geslotenheid, zou hij merken, heerste een warm groepsgevoel, dat het sterkst was op het kleinste en meest gesloten niveau: de afdeling.

BVD'ers waren loyaal aan hun dienst, zou de buitenstaander ook vinden, of ze dat nu onderbouwden met idealistische redenen zoals de landsverdediging, de bescherming van de democratie, of het voorkomen van een nieuwe oorlog; nuchtere redenen zoals plichtsbesef ten opzichte van de werkgever; emotionele redenen zoals de verbondenheid aan hun collega's; of praktische redenen zoals de verknochtheid aan het unieke werk bij de dienst. De verbondenheid aan de BVD was groot.

Deze loyaliteit en het groepsgevoel zorgden ervoor dat BVD'ers met grote vanzelfsprekendheid hun persoonlijke leven aan hun dienst aanpasten. Sommigen leidden namelijk een waar dubbelleven, waarin ze ook hun families meesleepten, ze ondervonden serieuze barrières in hun sociale leven buiten de dienst, weinigen konden zich openlijk identificeren en trots zijn op hun werk en sommigen liepen bovendien gevaar. BVD'ers waren zich nauwelijks bewust van deze offers en klaagden er bijna nooit over, onder andere omdat hun sociale leven binnen de dienst zo rijk was.

Deze besloten omgeving van de BVD was veilig en aangenaam. De saamhorigheid, het gevoel van exclusiviteit en een overtuiging van het belang van de dienst zorgden bovendien voor een zelfverzekerdheid en onafhankelijkheid als BVD'er. Maar die zelfverzekerdheid was niet tegen alles bestand. Aanhoudende isolatie van de professionele en sociale buitenwereld en een negatieve openbare meningsvorming knaagden met terugkerende vlagen toch aan het zelfvertrouwen van BVD'ers.

Deze cultuur kwam voort uit, ten eerste, de cultivering van een bepaald type operationele BVD'er. En ten tweede kwam ze voort uit de vele, tegenstrijdige manieren waarop geheimhouding doorsijpelde in de werksfeer binnen de BVD. Deze twee kenmerken hadden te maken met de zogenaamde 'aard' van het werk.

Veel bewondering was er binnen de dienst voor BVD'ers die zich direct met operaties bezighielden, en dan vooral in de 'buitendienst'. Het operationele werk was 'de kern van het werk' van de BVD, vonden veel BVD'ers, vaak ten koste van andere, misschien wat minder tot de verbeelding sprekende, maar wel noodzakelijke werkzaamheden. Het operationele buitenwerk was een voornamelijk mannelijke aangelegenheid, met onregelmatige werktijden, spanning, avontuur en gevaar, waarbij de 'model' BVD'er aanspraak moest maken op zijn overtuigingskracht, sociale intelligentie en flexibiliteit. Door het (straat)leven geharde mannen zouden hiervoor nodig zijn. Tot in de jaren zeventig waren het vooral mannen met een verzetsverleden die aan deze eisen voldeden. Maar dit beeld, dat niet altijd gebaseerd was op zorgvuldige afwegingen en dat flexibeler was dan men dacht, straalde ook af op andere functies binnen de dienst en versteende het ideaalbeeld van de BVD'er. Het heeft bijvoorbeeld geleid tot de late acceptatie van vrouwen als runner. En ook hoger opgeleiden, die vanaf de jaren zestig in grotere getale in dienst kwamen, zouden niet voldoen aan de eisen voor het operationele buitenwerk.

Naast de verspreiding van een bepaald type operationele BVD'er, speelde ook geheimhouding een belangrijke rol in het ontstaan van gewoonten. Geheimhouding had de grootste invloed op de cultuur van de BVD, op vaak tegenstrijdige wijze. Het bemoeilijkte, ten eerste, de werving van goede gekwalificeerde medewerkers. Geheimhouding zorgde er voor dat de BVD voorrang gaf aan betrouwbaar personeel boven gemotiveerd en capabel personeel. Het geheime karakter van de dienst kon sollicitanten bovendien afschrikken in plaats van aantrekken. Ten tweede beïnvloedde geheimhouding de binding van BVD'ers met hun dienst, doordat het hen sociaal en professioneel aan de BVD hechtte. Geheimhouding naar de buitenwereld toe zorgde voor een gevoel van exclusiviteit, dat een groepsgevoel onder BVD'ers bevorderde. Maar dat groepsgevoel was ook de aangename compensatie van een grote aanpassing van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van het werk, opnieuw door de geheimhouding: het dubbellevens, de opzettelijke vervorming van het zelfbeeld, de zwijgzaamheid, de onwaarheden en beperkte openheid in de sociale contacten buiten de dienst waren serieuze struikelblokken in de ontwikkeling van een persoonlijk sociaal leven. De compensatie vonden BVD'ers binnen hun dienst.

Maar ook binnen hun dienst waren BVD'ers niet vrij van geheimhouding. Dezelfde geheimhouding die BVD'ers bond, kon BVD'ers binnen de dienst juist van elkaar scheiden. Geheimhouding kon van afdelingen afgezonderde, soms rivaliserende eilandjes maken, terwijl het van diezelfde eilandjes veilige, aangename gezelschappen kon maken, die als vrienden met elkaar omgingen. Geheimhouding, tenslotte, schiep zelfstandigheid en onafhankelijkheid, maar creëerde ook isolatie, en daardoor eenzaamheid en kwetsbaarheid. Uit dezelfde geheimhouding kwamen veel tegenstrijdigheden voort.

Deze gewoonten veranderden door het groeiende belang van de buitenwereld en de komst van nieuwe generaties. Het belang van de buitenwereld en vooral de manier waarop de BVD omging met negatieve publieke meningsvorming, heeft van de jaren vijftig tot in de jaren negentig grote sprongen gemaakt. Van de eeuwig blaffende

honden met de onverstoord voorttrekkende karavaan van Sinninghe Damsté, naar het kweken van publiek begrip en acceptatie door Andries Kuipers, naar uiteindelijk de zelfverzekerde, gedecideerde en humoristische openheid door Arthur Docters van Leeuwen. Deze ontwikkeling beïnvloedde niet alleen de beeldvorming over de BVD, maar ook de werksfeer binnen de dienst. De betekenis van geheimhouding veranderde. Daarnaast kwam vanaf de jaren negentig, door dit groeiende belang van de buitenwereld, binnen de BVD meer waardering voor hoger opgeleiden. Zij waren het die zich moesten ontfemen over een inmiddels tweede kerntaak van de dienst: publieke verantwoording en voorlichting. De manier waarop de BVD reageerde op kritiek en onbegrip van de buitenwereld zorgde, tenslotte, voor een groter zelfvertrouwen onder BVD'ers. Een gebrekkige maatschappelijk erkenning van het werk van de dienst was, dat zal niet verbazen, niet bevorderlijk voor het zelfvertrouwen van BVD'ers. De manier waarop Andries Kuipers, Arthur Docters van Leeuwen en Sybrand van Hulst de buitenwereld tegemoet traden, maakte minder kwetsbaar. De zelfverzekerdheid van Docters van Leeuwen was bovendien aanstekelijk.

Naast dit groeiende belang van de openbare meningsvorming, is de komst van nieuwe generaties voor de BVD ook een belangrijke drijfveer voor cultuurverandering geweest. Met deze nieuwe generaties koos de BVD er telkens voor, vooral in de jaren zestig, om maatschappelijke veranderingen binnenshuis te halen. Nieuwe generaties zorgden voor nieuwe discussies, meningsverschillen, een grotere diversiteit en kritiek. Een van die meningsverschillen betrof geheimhouding.

Geheimhouding was niet statisch, onveranderlijk of absoluut. Het veranderde door het belang van de buitenwereld en het verloop van de tijd, waardoor het bijvoorbeeld mogelijk werd in de jaren negentig een eigen geschiedenis van de dienst te publiceren. Maar geheimhouding veranderde ook door de komst van nieuwe generaties bij de BVD. En het waren deze nieuwe generaties die de statische, onveranderlijke opvatting ervan betwistten.

En dat was belangrijk. Geheimhouding kon namelijk wennen. Hierdoor kon overbodige of automatische geheimhouding ontstaan. Overbodige geheimen konden, evenals de noodzakelijke werkregels ten aanzien van geïnclassificeerde informatie, vervolgens de interne werksfeer en het contact met de buitenwereld schaden. Het kon leiden tot irritatie, rivaliteit tussen afdelingen en isolatie. Daarom was het belangrijk bewust na te blijven denken welke informatie wel en geen geheimhouding verdiende. Die onbevangen blik en de prikkels om hierover na te denken werden vergroot door de komst van nieuwe generaties.

Nieuwe generaties vergrootten ook de discussies en tegenstellingen binnen de BVD. Ze provoceerden en stelden onbevangen vragen. Het belang van discussie, tegenstelling en provocatie is moeilijk te overschatten. Mensen slijpen hun gedachten en ideeën het scherpst door gedachtewisselingen met anderen, vooral met hen waar ze het niet helemaal mee eens zijn. Beslissingen worden hierdoor beter. Voor BVD'ers was het niet altijd mogelijk te discussiëren met buitenstaanders, vooral als het ging over de BVD of onderwerpen die met het werk te maken hadden. Dat kwam door de geheimhouding, maar ook door de pers en publieke opinie, die lange tijd negatief was over de BVD. De dienst had lange tijd de tijdgeest tegen. Dit laatste was een reden te meer om te zwijgen

over de BVD als werkgever. De teneur bij de ander bleef namelijk vaak negatief, vooral tot in de jaren negentig. Daarnaast onderhielden veel BVD'ers een groot deel van hun sociale contacten op het werk, waar weinig collega's zouden twijfelen over bijvoorbeeld het bestaansrecht van hun eigen dienst.

Ruimte voor discussie, tegenstelling en provocatie bestond binnen de BVD, in ieder geval in de jaren zestig, zeventig en een gedeelte van de jaren negentig. Vooral de tweede helft van de jaren zestig was erdoor gekleurd. Deze discussies waren weliswaar vermoeiend, maar ook prikkelend, heilzaam en dynamisch. Overigens waren er wel grenzen aan het belang van deze discussies en tegenstellingen. Een overdaad remt enthousiasme, is nauwelijks te besturen en daardoor onmogelijk. Zoals een voormalige BVD'er zei: 'Als ik zeg: 'jongens, nou gaan we aanvallen'. Dan gaan we aanvallen. Gewoon. Dan gaan we niet zeuren.'

Pieter de Haan zwaait uit aan de President Kennedylan in Den Haag (SSA AIVD, fotocollectie)

EINDNOTEN

Om publicatieredenen zijn onderstaande noten in verkorte vorm opgeschreven. In de loop van het onderzoek is, zoals gebruikelijk, een volledig en gedetailleerd notenapparaat opgesteld.

- ¹ Publicaties Dick Engelen: *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1995; *50 jaar Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Leidschendam: Binnenlandse Veiligheidsdienst 1995; *Inlichtingendienst Buitenland: een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst / Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996)*, Den Haag: Rijksarchiefdienst / PIVOT, Ministeries van OC en W en AZ, 1996; (als redacteur, samen met P. Koedijk en J. Linssen), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1996; *De militaire inlichtingendiensten: een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999*, Den Haag: Rijksarchiefdienst / PIVOT 1999; (samen met Joop van der Wilden en J.W.M. Linssen) *Duister Amsterdam. Wandelen langs spionage-adressen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1999; *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2000; *Per undas adversas: een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002*, Den Haag: Rijksarchiefdienst / PIVOT 2002; *Duister Den Haag. Wandelen langs spionage-adressen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2004; *De Nederlandse stay-behind: organisatie in de Koude Oorlog 1945-1992: een institutioneel onderzoek*, Den Haag: Rijksarchiefdienst / PIVOT 2005; *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007.
- ² Hans Olink, Paul Arnoldussen (samenstelling), Kiki Amsberg (presentatie), *Het Spoor Terug. BVD. Waakzaam voor het Vaderland*, VPRO radiouitzending, uitgezonden op 18 oktober, 25 oktober, 1 november, 8 november en 15 november 1998. Een vijfdelige serie over het alledaagse leven in de BVD.
- ³ Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004.
- ⁴ Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005.
- ⁵ Chris Vos (regie), 'De Geheime Dienst. De BVD in de Koude Oorlog' (Deel 1: 'Het rode gevaar', Deel 2: 'De Hollandse ziekte'), documentaire, *Dokwerk*, 11 en 18 oktober 2004.
- ⁶ Herman Veenhof, 'De BVD schiep haar [sic] eigen werk', 3 juni 2006; 'Gereformeerd dus betrouwbaar', 3 juni 2006; 'De schaker en de theoloog', 10 juni 2006, uit de serie 'Christenen in de BVD', *Nederlands Dagblad*.
- ⁷ Hooghout (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*, uitgezonden op 25 oktober 1998. Een vijfdelige serie over het alledaagse leven in de BVD: 'Waakzaam voor het Vaderland', deel 2: 'De BVD en de CPN'.

- ⁸ De Nederlandsche Unie was een politieke beweging die in oorlogstijd, kort na de Duitse inval, is opgericht. De beweging stond onder leiding van het driemanschap Louis Einthoven, Hans Linthorst Homan en Jan de Quay. Hun doel was de eenheid van de Nederlandse maatschappij en cultuur te verenigen en tijdens de bezetting daardoor beter te kunnen waarborgen. Ze wilden, boven de verzuilde samenleving uit, een voorzichtig tegenwicht bieden tegen de invloed van de NSB. Hiervoor moesten ze wel met de Duitse bezetters samenwerken. Al snel na de oprichting werden honderdduizenden Nederlanders lid. Door hun lidmaatschap lieten ze hun voorkeur zien voor een Nederlandse eenheid en daarmee hun afkeuring van de Duitse bezetting. Maar de Duitse bezetter verwachtte een pro-Duitser standpunt van de Unie en verbood haar daarom al in december 1941. Tijdens en vooral na de oorlog, met name na de publicaties van Lou de Jong, bleef de Nederlandsche Unie een omstreden organisatie. Dat kwam door de samenwerking van de Nederlandsche Unie met de Duitsers, waardoor de Unie de bezetting erkende en zich defatistisch opstelde. Dit zette bij sommigen kwaad bloed. Historicus Lou de Jong verweet de Unie collaboratie, wat een grote smet wierp op de naam van de Unie. Overigens moeten we het gewicht van deze controversie niet overdrijven gezien de hoge naoorlogse functies van het driemanschap: Louis Einthoven werd hoofd van de BVD, Hans Linthorst Homan werd vertegenwoordiger bij de Europese Economische Gemeenschap en Jan de Quay werd minister-president.
- ⁹ F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 88.
- ¹⁰ Louis Einthoven in F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 89.
- ¹¹ Piet Storm (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*.
- ¹² Cees van den Heuvel (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*.
- ¹³ Cees van den Heuvel (pseudoniem) verwijst naar 1200 tot 1400 personeelsleden (in radioprogramma *Het Spoor Terug*). Kluiters verwijst naar ongeveer 1300 personeelsleden tussen juni 1945 en november 1945, 1184 in januari 1946, 978 in maart 1946 en 794 als streefgetal voor mei 1946 (F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 98).
- ¹⁴ Tot 1 oktober 1945: Grand Hotel, Gevers Deynootweg 128 te Scheveningen; per 1 oktober 1945: Huize 'Royal', Badhuisweg 58 te Scheveningen; en ook, in verschillende periodes: Badhuisweg 23, 25, 27, 29, 77, 79, 81, Brusselschelaan 4 en Harstenhoekstraat 2 te Scheveningen, Alexanderplein 22 en Javastraat 68 te Den Haag (F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 98).
- ¹⁵ Javastraat 68, Carel van Bylandtlaan 16 en Stadhouderslaan (F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 98).
- ¹⁶ Louis Einthoven in F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 89.
- ¹⁷ F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 139-140. Een presentator van het radioprogramma van de VPRO *Het Spoor Terug* verwijst naar 20 tot 25 personeelsleden die overgingen van het BNV naar de CVD, terwijl Cees van den Heuvel in hetzelfde radioprogramma verhaalt over enkele tientallen mensen (uitgezonden op 18 oktober 1998).
- ¹⁸ Piet Storm (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*, uitgezonden op 18 oktober 1998.
- ¹⁹ Piet Storm (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*, uitgezonden op 18 oktober 1998.
- ²⁰ F.A.C. Kluiters beargumenteert dat de CVD nooit goed heeft kunnen functioneren (F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 140-141), terwijl Dick Engelen de CVD achteraf gezien [als] de eerste 'echte' veiligheidsdienst beschouwt (Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1995, p. 23).
- ²¹ Cees van den Heuvel (pseudoniem), in radioprogramma *Het Spoor Terug*, uitgezonden op 25 oktober 1998.
- ²² Het ambtenarenverbod heette officieel 'Nieuwe Lijst van Verboden Verenigingen'. Het was het Algemeen Rijksambtenarenreglement (A.R.A.R.), art. 97b, uit 1933. Daarin stond dat een ambtenaar eervol ontslag kon worden verleend op grond van revolutionaire gezindheid (lid 1). Die revolutionaire gezindheid kwam tot uiting door lidmaatschap van een vereniging, waarvan de voorzitter van de ministerraad heeft verklaard, dat deze om de doeleinden die zij nastreeft of de middelen die zij aanwendt de behoorlijke vervulling van zijn plicht als ambtenaar in gevaar kan brengen of schaden (lid 2). (R. Bergamin en C.J.G. Olde Kalter, *Overheidspersoneel en grondrechten: preadvies*, Alphen aan den Rijn: Tjeenk Willink 1979, p. 176-180). In augustus 1970 werd lid 2 teruggetrokken waarmee de lijst verdween.
- ²³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁴ Voor de periode 1948-1952, zie: geschreven bron; voor de periode 1953-1955, zie: geschreven bron; voor de periode 1956, zie: geschreven bron.
- ²⁵ Alleen onderzoek naar de religieuze gezindheid en oorlogsachtergronden van een behoorlijk aantal eerste BVD'ers zou dit kunnen staven.
- ²⁶ Ik heb niet beoogd te onderzoeken of familieleden en kennissen van bestaand personeel betrouwbaarder en loyaler waren dan 'onbekende' sollicitanten.
- ²⁷ SSA AIVD, twee gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met 'Sreve' (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug* op 29 en 31 maart 2010).
- ²⁸ Hier zou veel uitgebreider onderzoek voor nodig zijn in personeelsdossiers. Maar door de zeer geheime rubricering van deze dossiers is dit een bron die vooralsnog voor nagenoeg niemand toegankelijk is.
- ²⁹ Drie personen die op de hiërarchisch hoogste posities zijn binnengekomen heb ik niet meegeteld. Hun aanstelling is anders verlopen dan in de meeste andere gevallen.
- ³⁰ SSA AIVD, twee gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met 'Sreve' (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³² Eén gesproken bron (SSA AIVD) vergelijkt de BVD met Shell en vindt daarom dat de BVD helemaal niet echt een familiebedrijf was.
- ³³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁵ SSA AIVD, vier gesproken bronnen.
- ³⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁸ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.

- ³⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁴² Arthur Docters van Leeuwen omschrijft hier zijn nieuwe communicatielijnen naar de pers en politiek toe.
- ⁴³ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p.58.
- ⁴⁴ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p.61-62.
- ⁴⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁸ SSA AIVD, geschreven bron, 1986.
- ⁴⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵⁰ Vooral onder jonge Nederlanders in de jaren zestig en zeventig had de BVD niet altijd een goede reputatie. Dit kwam onder andere door de groeiende aandacht voor het communisme, het gesloten karakter van de dienst, het idee dat weinig toezicht was op het doen en laten van de BVD en de negatieve publiciteit over de dienst.
- ⁵¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵⁶ Zie één gesproken bron (SSA AIVD) over een opvliegend afdelingshoofd. Zie één gesproken bron (SSA AIVD) over een morrende leidinggevende, die zijn nieuwe rekrut op die manier duidelijk wilde maken *waar hij aan toe* was.
- ⁵⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁵⁸ De Bloedraad of Raad van Beroerten was een rechtbank die de wrede hertog van Alva had ingesteld in de Nederlanden. De rechtbank bestond tussen 1567 en 1576 en was berucht om zijn vele doodvonnissen.
- ⁵⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁰ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁶¹ Over de zorgen van Andries Kuipers, zie Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 68-70.
- ⁶² De kennis over de BVD in de jaren tachtig illustreerde één gesproken bron (SSA AIVD) als volgt: *Nou, dat was het wel zo'n beetje [wat ik van de BVD wist]. Een beetje een soort overburenpaar, zeg maar: je weet dat ze kinderen hebben, je weet als er bonjes is, maar verder weet je het niet. Dus dat was alles wat ik van ze wist.*
- ⁶³ Zie bijvoorbeeld Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 68-69.
- ⁶⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵ De publieke geslotenheid en openheid van de BVD komt uitgebreid aan bod in deel IV, hoofdstuk 5.
- ⁶⁶ SSA AIVD, elf gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem), gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug* op 29 en 31 maart 2010.
- ⁶⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁸ SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010.
- ⁶⁹ SSA AIVD, vier gesproken bronnen.
- ⁷⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷² SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁵ Eén gesproken bron (SSA AIVD) doelt hier op de Molukse treinkapingen bij Wijster en De Punt in 1975 en 1977.
- ⁷⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁷ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁷⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁹ SSA AIVD, zes gesproken bronnen.
- ⁸⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸² Bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁸⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁷ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁸⁸ SSA AIVD, één gesproken bron en een interview uit 1982 met een oud-BVD'er over zijn periode bij het BNV en de CVD (SSA AIVD, geschreven bron, november 1982).
- ⁸⁹ SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010.
- ⁹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁹¹ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelde over *prettige mensen*.
- ⁹² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁹³ Arthur Docters van Leeuwen somt deze kenmerken op (SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010). Ik heb er de causaliteit in aangebracht.
- ⁹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁹⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁹⁷ Arthur Docters van Leeuwen (SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010) verwees naar deze uitdrukking die zijn plaatsvervanger gebruikte tijdens een eerste gesprek met hem.
- ⁹⁸ SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010.
- ⁹⁹ SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010.
- ¹⁰⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁰¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ¹⁰² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁰³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁰⁴ SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010.
- ¹⁰⁵ SSA AIVD, gesprek met Sybrand van Hulst op 16 februari en 6 april 2010.
- ¹⁰⁶ De plotselinge opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland in 1994 is een voorbeeld van onder andere veranderende opvattingen over het bestaansrecht van inlichtingen- en veiligheidsdiensten na de Koude Oorlog.

- ¹⁰⁷ SSA AIVD, één gesproken bron, en SSA AIVD, een gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁰⁸ Eén gesproken bron (SSA AIVD) kwam in de jaren vijftig bij de BVD en werd, tot zijn grote ontevredenheid, na een half jaar nog steeds als nieuwkomer toegesproken; dit ondanks zijn eerdere werkervaring en niet meer heel jonge leeftijd.
- ¹⁰⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹¹ Dit gold ook vanaf het midden van de jaren tachtig tot aan het eind van de jaren negentig.
- ¹¹² SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelt over een soortgelijke ervaring.
- ¹¹³ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ¹¹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹⁵ De lengte van de introductie cursus was niet altijd dezelfde. Tijdens sommige perioden, zoals een paar jaar in de jaren negentig, was er zelfs geen introductie cursus.
- ¹¹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹¹⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²⁰ SSA AIVD, zeven gesproken bronnen.
- ¹²¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²⁴ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelt dat het na één keer zakken niet meteen 'einde verhaal' was, maar dat nieuwkomers wel meerdere kansen kregen. Beide gesproken bronnen zijn allebei aan het einde van de jaren zeventig bij de BVD in dienst gegaan.
- ¹²⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²⁶ SSA AIVD, zes gesproken bronnen.
- ¹²⁷ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ¹²⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³⁴ SSA AIVD, één gesproken bron. Deze stageperiode moeten we niet verwarren met het stagiairsysteem, waar ook sprake was van een 'stage'.
- ¹³⁵ SSA AIVD, één gesproken bron. Andere gesproken bronnen (SSA AIVD) vertellen over stageperiodes van een paar maanden tot een jaar.
- ¹³⁶ Zie bijvoorbeeld drie gesproken bronnen (SSA AIVD) en een interview uit 1982 met een oud-BVD'er over zijn periode bij het BNV en de CVD (SSA AIVD, geschreven bron, november 1982).
- ¹³⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹³⁹ SSA AIVD, zes gesproken bronnen, en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁴⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁴¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁴² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁴³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁴⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁴⁵ Voor veruit de meeste onderwerpen van dit onderzoek leken de herinneringen van mensen met een lang dienstverband mij interessanter.
- ¹⁴⁶ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ¹⁴⁷ SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010.
- ¹⁴⁸ Bijvoorbeeld één gesproken bron (SSA AIVD); en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁴⁹ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ¹⁵⁰ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁵¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁵² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁵³ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ¹⁵⁴ Piet Storm (pseudoniem) in radioprogramma *Het Spoor Terug*, uitgezonden op 18 oktober 1998.
- ¹⁵⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁵⁶ F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993, p. 89.
- ¹⁵⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁵⁸ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1976; SSA AIVD, geschreven bron, maart 1976.
- ¹⁵⁹ FLO staat voor 'functioneel leeftijdsontslag', waarmee de pensioengerechtigde leeftijd verlaagd was naar 60 jaar. BVD'ers hadden sinds 1966 recht op FLO. BVD-plus was een vaste maandelijks vergoeding, in de vorm van een extra periodiek, voor BVD'ers. Deze diende ter compensatie van de ongemakken van de geheimhoudingsplicht.
- ¹⁶⁰ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1976.
- ¹⁶¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ¹⁶² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶⁵ SSA AIVD, één gesproken bron; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁶⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁶⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁷⁰ Uitvoerig omschrijft Tony Judt hoe in het Europa van de jaren zestig een sociale revolutie ontstond door de combinatie van een generatiekloof, het hoge percentage jongeren, hun hogere opleidingsniveau en onderscheidende cultuur. Deze sociale

- revolutie was een voorbode van een politieke revolutie, die niet alleen door studerende, maar ook door werkende jongeren werd gedragen (Tony Judt, *Postwar. A history of Europe since 1945*, Londen: William Heinemann 2005, p. 390-398, 407-421).
- ¹⁷¹ SSA AIVD, vijf gesproken bronnen.
- ¹⁷² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁷³ Zie ook SSA AIVD, één gesproken bron. Na zijn proeftijd kreeg hij van zijn leidinggevende te horen dat hij *wel een heel bijzonder mens [moest] zijn dat [hij] bij de dienst mag werken*.
- ¹⁷⁴ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ¹⁷⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁷⁶ SSA AIVD, drie gesproken bronnen, en Arthur Docters van Leeuwen (in *Met Witteman*, televisieuitzending op 25 februari 1993, VARA).
- ¹⁷⁷ Bijvoorbeeld SSA AIVD, zes gesproken bronnen.
- ¹⁷⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁷⁹ Bijvoorbeeld SSA AIVD, vier gesproken bronnen.
- ¹⁸⁰ SSA AIVD, één gesproken bronnen.
- ¹⁸¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ¹⁸² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸³ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸⁶ Eén gesproken bron (SSA AIVD) noemt dit woord.
- ¹⁸⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ¹⁸⁹ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 191. Op p. 194 noemt hij het BNV opnieuw een *nachtmerrie*.
- ¹⁹⁰ SSA AIVD, één geschreven bron, april 1980.
- ¹⁹¹ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 187-188.
- ¹⁹² SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ¹⁹³ Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 69.
- ¹⁹⁴ Voor zijn antecedentenonderzoek beschikte het BNV onder andere over Duitse archieven (Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 193). Voor de overige bronnen en hun betrouwbaarheid zou onderzoek nodig zijn in de BNV-archieven. Deze archieven maken sinds 2001 deel uit van het Nationaal Archief in Den Haag.
- ¹⁹⁵ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 193.
- ¹⁹⁶ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 186-187.
- ¹⁹⁷ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974, p. 194.
- ¹⁹⁸ Zie bijvoorbeeld Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Contact 2002.
- ¹⁹⁹ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Contact 2002, p. 280.
- ²⁰⁰ Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 195.
- ²⁰¹ Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004, p. 18.
- ²⁰² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁰³ SSA AIVD, geschreven bron.
- ²⁰⁴ SSA AIVD, geschreven bron.
- ²⁰⁵ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ²⁰⁶ Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998, p. 330-331.
- ²⁰⁷ Zie de mémoires van Floris Bakels, een medegevangene van Ad de Jonge in Natzweiler. Floris Bakels, *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*, Amsterdam: Elsevier 1977, p. 354.
- ²⁰⁸ Toespraak B.A. de Jong bij crematie W.A.H. de Jonge, 23 juli 2002, privéarchief B.A. de Jong.
- ²⁰⁹ Voor de kampervaringen van W.A.H. de Jonge, zie Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*, Amsterdam: De Bezige Bij 2005.
- ²¹⁰ SSA AIVD, geschreven bron.
- ²¹¹ Piet Storm is een pseudoniem.
- ²¹² SSA AIVD, geschreven bron.
- ²¹³ Kort gesprek met een BVD'ster op 7 december 2010 in Zoetermeer.
- ²¹⁴ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1976.
- ²¹⁵ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ²¹⁶ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ²¹⁷ SSA AIVD, zes gesproken bronnen.
- ²¹⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²¹⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²²⁵ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1968. Ook één gesproken bron benadrukt in zijn gesprek dat het verzet in Nederland niet zo groot was *als we met zijn allen toen wel beweerden*.
- ²²⁶ Zie een citaat van Mathieu Smedts in Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact 2002, p. 280.
- ²²⁷ In de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog stond in Europa de herinnering aan de oorlog in het teken van nationale eenheid, nationale wederopstanding, de overwinning van de goede democratie en de ondergang van het slechte fascisme. Christelijke en nationale thema's vierden hoogtij en de verzetsheld en de militair

waren de boegbeelden van de oorlog. De jaren zestig knaagden aan deze bakens. De verschrikkingen en het leed in de oorlog, gaandeweg nutteloos in de ogen van velen, kregen toen meer aandacht. Naast de verzetshelden en de militairen kwam toen oog voor de slachtoffers van de oorlog, zoals joden, gevangenen, homoseksuelen, gehandicapten en, in hele kleine mate, Roma en Sinti (Frank van Vree, 'De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context', p. 17-40, in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2009).

²²⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

²²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.

²³⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

²³¹ Zie bijvoorbeeld ook SSA AIVD, geschreven bron, april 1980: *De ideële kant van het werk bij een veiligheidsdienst [...] trok ongetwijfeld velen van ons aan. Wanneer je vijf harde jaren onder een dictatuur hebt geleefd en juist door het inlichtingenwerk dat je bedreef de vijand grondig hebt leren kennen, wanneer je aan je kameraden of aan je eigen lijf hebt leren ervaren hoe beestachtig gemeen de dragers van deze dictaturen kunnen zijn, dan heb je maar een wens: dit nooit meer. Je bent dan bereid er daadwerkelijk iets tegen te doen, ook al moet je daarvoor misschien een zekere betrekking verruilen voor een mindere zekere toekomst.*

²³² SSA AIVD, geschreven bron, maart 1976.

²³³ Bijvoorbeeld SSA AIVD, twee gesproken bronnen.

²³⁴ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1977. Dit artikel is een interview met Louis Einthoven naar aanleiding van het afscheid van Andries Kuipers.

²³⁵ Zie ook SSA AIVD, één gesproken bron.

²³⁶ SSA AIVD, geschreven bron, mei 1965.

²³⁷ SSA AIVD, geschreven bron, mei 1965.

²³⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

²³⁹ SSA AIVD, gesprek met Sybrand van Hulst op 16 februari en 6 april 2010.

²⁴⁰ Bijvoorbeeld SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010, over zijn ontberingen in een Japans kamp in Nederlands Indië. Zijn herinneringen hieraan vormden de rode lijn in ons gesprek, ongeacht vragen over (ver) naoorlogse perioden.

²⁴¹ Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 66-67.

²⁴² SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.

²⁴³ Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 72.

²⁴⁴ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.

²⁴⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁴⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁴⁷ Bijvoorbeeld SSA AIVD, twee gesproken bronnen.

²⁴⁸ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁴⁹ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1977. Dit artikel is een interview met Louis Einthoven naar aanleiding van het afscheid van zijn opvolger, Andries Kuipers.

²⁵⁰ Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 13.

²⁵¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁵² SSA AIVD, geschreven bron, november 1982.

²⁵³ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁵⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁵⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁵⁶ In de beginperiode van de Tweede Wereldoorlog bestond de Nederlandse illegaliteit vooral en noodgedwongen uit communisten. De CPN is bij de bezetting meteen ondergedoken, ook omdat ze het eerste doelwit zou zijn geweest van de Duitse bezetters, waarna ze al snel een georganiseerde ondergrondse organisatie op poten zetten. Hierna doken ook anderen onder en voegden zich aan verschillende verzetsgroeperingen toe. Ondanks politieke en religieuze verschillen had de illegaliteit dezelfde doelen voor ogen: weerstand tegen de Duitse bezetting en het nationaal-socialisme.

²⁵⁷ Eén gesproken bron (SSA AIVD) had tijdens zijn sollicitatie de indruk dat men sneller als betrouwbaar werd geboekstaafd als men van gereformeerde huize was. Ook in het antecedentenonderzoek nam de BVD de geloofsovertuiging mee in zijn inschatting van de betrouwbaarheid van een onbekend persoon (SSA AIVD, één gesproken bron).

²⁵⁸ SSA AIVD, veertien gesproken bronnen.

²⁵⁹ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶¹ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.

²⁶² SSA AIVD, één gesproken bron. Ook Frits Hoekstra citeert zijn oudere collega's in dergelijke termen in Herman Veenhof, 'Gereformeerd, dus betrouwbaar', uit het dossier 'Christenen in de BVD', in *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006.

²⁶³ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶⁶ Zie ook: Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 27 en Herman Veenhof, 'De BVD schiep haar eigen werk', uit het dossier 'Christenen in de BVD', in *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006.

²⁶⁷ In 1944, de gewelddadigste periode van de Duitse bezetting, deed zich een splitsing voor binnen de Gereformeerde Kerk van Nederland. De dissidenten stichtten de 'Gereformeerde Kerken (onderhoudende art. 31)' en werden daarom wel Art. 31-ers genoemd. Dat artikel verwees naar de Dordtse Kerkenordering en de afsplitsing hield verband met de precieze betekenis van de doop.

²⁶⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

²⁶⁹ Frits Hoekstra in Herman Veenhof, 'Gereformeerd, dus betrouwbaar', uit het dossier 'Christenen in de BVD', in *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006.

- ²⁷⁰ Beide citaten staan in Herman Veenhof, 'De BVD schiep haar eigen werk', uit het dossier 'Christenen in de BVD', in *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006.
- ²⁷¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁷² Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 70.
- ²⁷³ Piet Stavast, *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983, p. 17.
- ²⁷⁴ Hoe deze waardering van 'karakter' boven opleidingsniveau binnen de BVD heeft standgehouden zal in deel IV, hoofdstuk 3, aan bod komen.
- ²⁷⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ²⁷⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁷⁷ Deze tegenstrijdige getuigenissen over hiërarchische omgangsvormen zullen in deel IV, hoofdstuk 4, aan bod komen.
- ²⁷⁸ Zie ook deel IV, hoofdstuk 2.
- ²⁷⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸⁰ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ²⁸¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) bemerkt een verandering in de jaren negentig, maar niet ten negatieve.
- ²⁸⁶ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ²⁸⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁸⁹ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ²⁹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelt ook over de *aardige mensen* bij de BVD.
- ²⁹¹ SSA AIVD, acht gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ²⁹² SSA AIVD, één gesproken bron; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ²⁹³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ²⁹⁸ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelt over vriendschappen binnen de BVD.
- ²⁹⁹ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1960.
- ³⁰⁰ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1983.
- ³⁰¹ SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1984.
- ³⁰² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁰³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁰⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁰⁵ SSA AIVD, geschreven bron, februari 1982.
- ³⁰⁶ Zie SSA AIVD, geschreven bron, september 1953, en SSA AIVD, geschreven bron, december 1953.
- ³⁰⁷ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1958.
- ³⁰⁸ Zie SSA AIVD, geschreven bron, 2de jaargang.
- ³⁰⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹⁰ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1989.
- ³¹¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹² SSA AIVD, één gesproken bron. Voor meer informatie over de interne geheimhouding en de sociale gevolgen daarvan, zie deel III, hoofdstuk 1.
- ³¹³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹⁴ Voor meer informatie over de sociale gevolgen van leeftijdsverschillen binnen de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 1.
- ³¹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³¹⁸ Bijvoorbeeld zie SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ³¹⁹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ³²⁰ Bijvoorbeeld, Arthur Docters van Leeuwen citeert één van zijn naaste medewerkers aan het einde van de jaren tachtig (SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010). Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) voelde zich 'getrouwd' met de dienst.
- ³²¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²² SSA AIVD, zes gesproken bronnen.
- ³²³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³²⁸ Het dossier behoort tot het persoonlijke archief van een AIVD'er.
- ³²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³³⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³³² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³³³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³³⁴ SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1955.
- ³³⁵ SSA AIVD, geschreven bron, februari 1955.
- ³³⁶ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1953.
- ³³⁷ Voor huisvesting zie SSA AIVD, geschreven bron, november 1956. In dit artikel worden collega's opgeroepen aan de 'sectie Personele Zaken' door te geven als ze op de hoogte zijn van *vrijkomende woongelegenheden, van pensions, of van kamerverhuurders, waar nog gasten kunnen worden opgenomen*.
- ³³⁸ Zie bijvoorbeeld: SSA AIVD, geschreven bron, mei 1960.

- ³³⁹ Bijvoorbeeld, SSA AIVD, geschreven bron, 27 mei 1961; SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1963; SSA AIVD, geschreven bron, januari 1964; SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1963.
- ³⁴⁰ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1963.
- ³⁴¹ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1965.
- ³⁴² SSA AIVD, geschreven bron, maart 1987.
- ³⁴³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁴⁴ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1965.
- ³⁴⁵ SSA AIVD, één gesproken bron; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ³⁴⁶ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ³⁴⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁴⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁴⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁵⁰ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010. Hij vertelt daarin over een dergelijk geval in de jaren zestig of zeventig.
- ³⁵¹ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010. Hij vertelt daarin over een dergelijk geval bij de afdeling documentatie (ACD).
- ³⁵² SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ³⁵³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁵⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁵⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁵⁶ SSA AIVD, acht gesproken bronnen.
- ³⁵⁷ SSA AIVD, één gesproken bron
- ³⁵⁸ Eén gesproken bron (SSA AIVD) vertelt over roddels en vetes, maar benadrukt dat *in het algemeen [...] de onderlinge verhouding toch zeer vriendschappelijk [was]*.
- ³⁵⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁰ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) neemt het woord 'vetes' in de mond.
- ³⁶¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁸ Bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁶⁹ SSA AIVD, één gesproken bron. Voor meer informatie over discussie en tegenstelling binnen de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 2.
- ³⁷⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷¹ Deze afdelingen komen uitvoerig aan bod in deel III, hoofdstuk 2.
- ³⁷² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷⁴ SSA AIVD, geschreven bron, december 1985.
- ³⁷⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁷⁸ SSA AIVD, geschreven bron, april 1979.
- ³⁷⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁸⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁸¹ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1992.
- ³⁸² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁸³ SSA AIVD, geschreven bron, april 1979.
- ³⁸⁴ SSA AIVD, geschreven bron, december 1957.
- ³⁸⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ³⁸⁶ SSA AIVD, geschreven bron, juli 1980.
- ³⁸⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁸⁸ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1989. Anderhalf jaar later liet Docters van Leeuwen zich op soortgelijke wijze uit: *De BVD vormt een hechte club waarvoor – als het moet – geen moeite te veel is. In het laatste jaar ben ik wel doordrongen geraakt van een feit: als je hier iets afsprekt, als de mensen precies weten wat ze moeten gaan doen, dan wordt dat ook uitgevoerd. Daarbij komt dan een flinke dosis inventiviteit en creativiteit los.* (SSA AIVD, geschreven bron, 31 mei 1990).
- ³⁸⁹ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere BVD'er (SSA AIVD), in 1980 bij de dienst gekomen, verbond het groepsgevoel binnen de BVD aan de gedrevenheid van BVD'ers, die weer te maken had met hun loyaliteit aan de *eerzame taak* van de dienst.
- ³⁹⁰ Bijvoorbeeld SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ³⁹¹ SSA AIVD, één gesproken bron. En een gesprek met een oud-BVD'ers in SSA AIVD, geschreven bron, januari 1977.
- ³⁹² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁹³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁹⁴ Zie SSA AIVD, geschreven bron, september 1953; SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1953; SSA AIVD, geschreven bron, december 1953.
- ³⁹⁵ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1958.
- ³⁹⁶ SSA AIVD, geschreven bron, december 1953. Ook andere oproepen probeerden meer animo aan te wakkeren voor de babysitcentrale. Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, geschreven bron, mei 1956; SSA AIVD, geschreven bron, vakantienummer 1959.
- ³⁹⁷ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1956.
- ³⁹⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ³⁹⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁰⁰ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁴⁰¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁰² SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁴⁰³ SSA AIVD, geschreven bron, februari 1986.
- ⁴⁰⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁴⁰⁵ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) zegt dat BVD'ers zich op hun collega's richtten voor hun sociale contacten, waarbij ze minder krampachtige antwoorden hoefden te geven op nieuwsgierige vragen over het werk.

- 406 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 407 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 408 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 409 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 410 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 411 SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010.
- 412 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 413 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 414 Voor de sociale gevolgen van externe geheimhouding, zie deel II, hoofdstuk 4.
- 415 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 416 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 417 Het ontbreekt aan onderzoek naar de beeldvorming van de BVD in de media en politiek.
- 418 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 419 SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010.
- 420 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 421 Hiervoor zou ik meer interviews moeten afnemen met mensen die in de jaren negentig hun werk bij de dienst zijn begonnen.
- 422 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 423 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 424 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 425 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 426 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 427 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 428 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 429 SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron zegt dit bijna letterlijk zo.
- 430 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 431 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 432 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 433 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 434 Zie deel II, hoofdstuk 2, voor het groepsgevoel onder BVD'ers. Drie gesproken bronnen (SSA AIVD) koppelen hun plezier in het werk aan hun loyaliteit aan de BVD.
- 435 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 436 Zie deel II, hoofdstuk 4, voor een uitvoerigere blik op geheimhouding naar de buitenwereld toe en zijn gevolgen.
- 437 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 438 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 439 Voor meer herinneringen van oud-BVD'ers over hun dekmantel bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, zie: Hans Olink, Paul Arnoldussen (samenstelling), Kiki Amsberg (presentatie), *Het Spoor Terug. BVD. Waakzaam voor het Vaderland*, VPRO radiouitzending, uitgezonden op 18 oktober, 25 oktober, 1 november, 8 november en 15 november 1998. Van deze vijfdelige serie over het alledaagse leven in de BVD gaat deel 4 over hoe BVD'ers in hun privéleven omgingen met geheimhouding. Zie ook: Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 25-26.
- 440 Eén gesproken bron (SSA AIVD) vertelt dat geheimhouding naar de buitenwereld ook inhield dat men niet in het middelpunt mocht staan. Hij noemt daarbij het voorbeeld van activiteiten in een politieke partij.
- 441 SSA AIVD, veertien gesproken bronnen.
- 442 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 443 Eén gesproken bron (SSA AIVD) legt dit uit aan de hand van het opvragen van informatie over zijn vader, die in de jaren vijftig bij de BVD in een buitenfunctie werkte.
- 444 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 445 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 446 Zie SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 447 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 448 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 449 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 450 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 451 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 452 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 453 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 454 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 455 SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- 456 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 457 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 458 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 459 SSA AIVD, één gesproken bron. Zie ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) met een soortgelijke herinnering over zijn opvallend autogebruik in de buurt.
- 460 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 461 Over vrouwen bij de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 3.
- 462 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 463 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 464 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 465 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 466 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010. Hij citeert hierin zijn echtgenote.
- 467 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 468 Leo Schipper in Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 26.
- 469 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 470 Johan van Gogh in Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 26.
- 471 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 472 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 473 SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- 474 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 475 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.

⁴⁷⁶ In 1975 kaapten Molukse jongeren een trein bij het Drentse Wijster. Ze probeerden daarmee de Nederlandse regering te bewegen een vrije Republiek der Zuid-Molukken te laten stichten, zoals de regering de Molukkers in 1951 had beloofd. Bij de kaping vielen drie doden. Om dezelfde reden kaapten Molukse jongeren in 1977 opnieuw een trein, dit keer bij het Drentse dorp De Punt. Deze kaping duurde twintig dagen en kostte acht mensen het leven.

⁴⁷⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁷⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁷⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸² 1) Dick Engelen heeft in *Geschiedenis van de BVD* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1995) en *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam: Boom 2007) verscheidene BVD'ers bij naam genoemd. 2) Zie ook een VPRO-radiouitzending uit 1998: Hans Olink, Paul Arnoldussen (samenstelling), Kiki Amsberg (presentatie), *Het Spoor Terug. BVD. Waakzaam voor het Vaderland*, uitgezonden op 18 oktober, 25 oktober, 1 november, 8 november en 15 november 1998. 3) Een documentaire van Dokwerk uit 2004: Chris Vos (regie), *De Geheime Dienst. De BVD in de Koude Oorlog* (Deel 1: 'Het rode gevaar', Deel 2: 'De Hollandse ziekte'), 11 en 18 oktober 2004; 4) en een boek uit 2005, gebaseerd op de documentaire: Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005; 5) Herman Veenhof, 'De BVD schiep haar [sic] eigen werk', 3 juni 2006; 'Gereformeerd dus betrouwbaar', 3 juni 2006; 'De schaker en de theoloog', 10 juni 2006, uit de serie 'Christenen in de BVD', *Nederlands Dagblad*. 6) Frits Hoekstra heeft, tenslotte, zonder toestemming van de AIVD, gepubliceerd over zijn werk bij de dienst, waarbij hij ook namen noemde van vroegere collega's (Frits Hoekstra, In dienst van de BVD. *Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004).

⁴⁸³ Herman Veenhof, 'De BVD schiep haar [sic] eigen werk', in: *Nederlands Dagblad*, uit de serie: 'Christenen in de BVD', 3 juni 2006.

⁴⁸⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁸⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹² SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹³ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁴⁹⁸ Theo Bot, later plaatsvervangend diensthoofd, legt uit dat de kwetsbaarheid van het verliezen van staatsgeheimen vooral zat in de *meer tijdelijke vogels*. Deze mensen werkten korte tijd bij de dienst en vertrokken daarna met de keukengeheimen van de BVD weer naar elders. In vergelijking hiermee vond hij het geen probleem dat BVD'ers voortaan zeiden waar ze werkten (SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010).

⁴⁹⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁰ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰² SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰³ Eén gesproken bron (SSA AIVD) is het hier stellig mee eens.

⁵⁰⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵⁰⁹ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.

⁵¹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹² SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹³ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵¹⁹ Dit is mijn interpretatie van de tegengestelde getuigenissen van een gesproken bron (SSA AIVD): *Ik wist niet zoveel van de andere directie. Je kende de collega's, maar ze hielden zich toch met andere zaken bezig, en een andere gesproken bron (SSA AIVD): De compartimentering was sterk, zonder meer. Maar [...] de onderlinge band was toch wel sterk; je kende iedereen.*

⁵²⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²² SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²³ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²⁵ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.

⁵²⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵³⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.

⁵³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.

- 532 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 533 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 534 SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- 535 SSA AIVD, één gesproken bron. Zie ook twee andere gesproken bronnen (SSA AIVD) over rivaliteit en concurrentie tussen de verschillende afdelingen.
- 536 SSA AIVD, geschreven bron, 30 november 1988.
- 537 SSA AIVD, geschreven bron, 30 november 1988.
- 538 Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, geschreven bron, februari 1976.
- 539 Zie bijvoorbeeld de verzuchtingen van een vertrekkend BVD'er over *het handlichten met de compartimentering*, in SSA AIVD, geschreven bron, 1982.
- 540 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 541 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 542 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 543 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 544 SSA AIVD, geschreven bron, juni (?) 1989.
- 545 SSA AIVD, geschreven bron, februari 1989.
- 546 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 547 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 548 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 549 Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998, p. 57.
- 550 Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998, p. 119-120.
- 551 Bijvoorbeeld, SSA AIVD, geschreven bron, april 1969. Verschillende getuigen verwezen ook naar de documentatieafdeling als de 'ruggengraat' van de dienst.
- 552 SSA AIVD, geschreven bron; SSA AIVD, geschreven bron, 1980; SSA AIVD, geschreven bron, 1981-1984; SSA AIVD, geschreven bron; SSA AIVD, geschreven bron.
- 553 SSA AIVD, één gesproken bron; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 554 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 43.
- 555 SSA AIVD, geschreven bron, november 1981.
- 556 SSA AIVD, geschreven bron, juni/juli 1976.
- 557 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 558 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 35-37.
- 559 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 560 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 36, 40.
- 561 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 562 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 563 Zie noot 22 voor uitleg over het 'ambtenarenverbod'.
- 564 Tijdens een kort gesprek op 2 maart 2011 heeft een oud-BVD'er mij voorbeelden gegeven van enkele opvallende uiterlijke kenmerken van mensen bij D waardoor ze geen operationeel werk konden doen. Ook heeft hij mij uitgelegd dat het werk bij D als een 'buitenfunctie' gold en daardoor stagiairs aantrok die moeilijk een operationele buitenfunctie konden bekleden.
- 565 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 566 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 567 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 568 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 569 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 570 Over de geheimhoudingsplicht van BVD'ers, zie deel II, hoofdstuk 4.
- 571 SSA AIVD, geschreven bron, maart 1984.
- 572 SSA AIVD, geschreven bron, maart 1984.
- 573 SSA AIVD, geschreven bron, december 1990.
- 574 SSA AIVD, geschreven bron, december 1990.
- 575 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 576 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 72.
- 577 Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.
- 578 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 579 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 580 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 581 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 72.
- 582 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 583 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 584 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 585 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 586 Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998, p. 330, en SSA AIVD één gesproken bron.
- 587 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 588 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 589 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 590 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 591 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 592 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 593 SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 594 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 595 Zie Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 105.
- 596 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 28.
- 597 In de jaren zestig kwam een speciale afdeling voor het afschermen van de identiteit van bronnen in rapporten van runners (Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 57).
- 598 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 599 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 600 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 601 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 31-33.
- 602 Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, één gesproken bron.

- ⁶⁰³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁰⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁰⁵ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 31.
- ⁶⁰⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁰⁷ SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) drukt zich in soortgelijke bewoordingen uit.
- ⁶⁰⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁰⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹⁰ Eén gesproken bron (SSA AIVD) omschrijft de visie van directie C op politieke onderwerpen.
- ⁶¹¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹³ Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 30.
- ⁶¹⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶¹⁸ SSA AIVD, geschreven bron, november 1965.
- ⁶¹⁹ Interessant is dat de verzuilde Nederlandse maatschappij bijzonder handig was voor het werk van EIX. Verzuilde kerken, studentenverenigingen, tennisclubs, cafés, buurten en partijen waren gerieflijke ingangen om iemands achtergrond door te lichten. De sociale controle was er namelijk groot en familiebanden, politieke sympathieën en oorlogsactiviteiten waren daardoor gemakkelijk te achterhalen.
- ⁶²⁰ Een gesproken bron (SSA AIVD) vertelt dat de mensen van EIX elkaar ook buiten werktijden zagen, terwijl andere EIX-medewerkers het solitaire werk benadrukten, vooral in vergelijking met EXIII en het militaire leven (SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982; en SSA AIVD, geschreven bron, februari-maart 1983).
- ⁶²¹ SSA AIVD, geschreven bron, november 1982.
- ⁶²² SSA AIVD, vier gesproken bronnen. Zie ook de herinneringen van een BVD'er over zijn loopbaan bij EIX in SSA AIVD, geschreven bron, januari 1981; en SSA AIVD, geschreven bron, november 1982.
- ⁶²³ Zie bijvoorbeeld twee gesproken bronnen (SSA AIVD) en de herinneringen van een BVD'er over zijn loopbaan bij EIX in SSA AIVD, geschreven bron, januari 1981.
- ⁶²⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶²⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶²⁶ Herinneringen van een BVD'er over zijn loopbaan bij EIX in SSA AIVD, geschreven bron, januari 1981.
- ⁶²⁷ Zie SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982. Over de positie van vrouwen binnen de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 3. Het argument van kwetsbaarheid komt uit een gesprek met een oud-BVD'er op 2 maart 2011. Van dit korte gesprek heb ik geen verslag gemaakt.
- ⁶²⁸ SSA AIVD, één gesproken bron; SSA AIVD, geschreven bron, januari 1981.
- ⁶²⁹ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1987.
- ⁶³⁰ Zie SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982. Over de positie van vrouwen binnen de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 3.
- ⁶³¹ SSA AIVD, geschreven bron, februari-maart 1983.
- ⁶³² Herinneringen van een BVD'er over zijn loopbaan bij EIX in SSA AIVD, geschreven bron, januari 1981.
- ⁶³³ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1987.
- ⁶³⁴ Zie deel IV, hoofdstuk 5.
- ⁶³⁵ SSA AIVD, drie gesproken bronnen; SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶³⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶³⁷ Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁶³⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶³⁹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁶⁴⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁴¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁴² SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁶⁴³ Twee gesproken bronnen (SSA AIVD) over de jaren zestig, zeventig en tachtig.
- ⁶⁴⁴ SSA AIVD, geschreven bron, november 1978.
- ⁶⁴⁵ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁴⁶ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁴⁷ SSA AIVD, één gesproken bron. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) benadrukte de zonderlinge karakteristieken van EJ.
- ⁶⁴⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁴⁹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁶⁵⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵¹ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁵² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵⁵ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁵⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵⁷ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁵⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁵⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶⁰ SSA AIVD, geschreven bron, 1989 [maand onbekend].
- ⁶⁶¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶³ SSA AIVD, geschreven bron, februari-maart 1982.
- ⁶⁶⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁶⁶⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁶⁶⁸ SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977.
- ⁶⁶⁹ SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977.
- ⁶⁷⁰ SSA AIVD, geschreven bron, februari-maart 1982.

- 671 SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 672 SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977.
- 673 SSA AIVD, één gesproken bron. Over haar beleving als eerste vrouw, zie deel IV, hoofdstuk 3.
- 674 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 675 SSA AIVD, geschreven bron, februari-maart 1982.
- 676 SSA AIVD, twee gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 677 Eén gesproken bron (SSA AIVD) vertelt over werkdagen van 's ochtends 7 uur tot 's avonds 23 uur.
- 678 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 679 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 680 Zie bijvoorbeeld één gesproken bron (SSA AIVD) over een pianospelende dame in tranen bij het vertrek van de volgploeg.
- 681 SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977; en SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 682 SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 683 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 684 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 685 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 686 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 687 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 688 Zie bijvoorbeeld één gesproken bron (SSA AIVD) over de spanning bij het uitdelen van de wekelijkse roosters en de hoop bij een vrouwelijke revo ingedeeld te zijn.
- 689 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 690 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 691 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 692 SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) omschrijft de volgploeg als een *familieafdeling*.
- 693 SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) vertelt ook *dat je op iedereen [binnen de volgploeg] kon rekenen*. Ook een andere volger weidt, over zijn tijd bij de volgploeg van 1954 tot 1976, uit over de onderlinge afhankelijkheid en het belang van 'teamgeest' (SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977).
- 694 SSA AIVD, één gesproken bron. Over het belang van het kunnen werken in teamverband voor EXIII, zie ook SSA AIVD, geschreven bron, mei 1977; en SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 695 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 696 SSA AIVD, twee gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 697 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 698 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 699 SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 700 SSA AIVD, zeven gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010; SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 701 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 702 SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) refereerde aan over een *vrij grote component*. Aangezien cijfers over het aantal BVD'ers uit Nederlands Indië ontbreken, beperk ik me tot omschrijvingen van de gesprokenen over de omvang van deze groep nieuwe collega's.
- 703 Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 27.
- 704 SSA AIVD, vier gesproken bronnen, en 'Sreve' (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*).
- 705 Dick Engelen legt de nadruk op Indische Nederlanders op hoge posities binnen de BVD (Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 26-27).
- 706 SSA AIVD, vier gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 707 SSA AIVD, twee gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 708 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 709 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 710 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 711 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 712 SSA AIVD, vier gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 713 De gevolgen van de Tweede Wereldoorlog in Europa voor de werksfeer binnen de BVD zijn aan bod gekomen in deel II, hoofdstuk 1.
- 714 'Sreve' is een pseudoniem.
- 715 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 716 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010. Hierin noemde hij ook anderen met soortgelijke ervaringen. Ook een andere gesproken bron (SSA AIVD) sprak over zijn Nederlands Indische leidinggevende in de jaren zeventig, die getekend was door zijn verblijf in een Japans concentratiekamp.
- 717 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 718 SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 719 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 720 Citaat van Louis Einthoven in Dick Engelen, *Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007, p. 42. De onderstreping staat in het originele citaat.
- 721 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 722 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 723 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 724 Over BVD'ers met een verleden in de illegaliteit en hun invloed op de dienst, zie deel II, hoofdstuk 1.
- 725 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.

- ⁷²⁶ Meerdere gesproken bronnen (SSA AIVD) hebben de uitspraak van het 'wrakhout' aangehaald, maar niemand wist meer zeker wanneer Sinnighe Damsté dit heeft gezegd. Om die reden kan ik de precieze bewoordingen van het diensthoofd niet meer achterhalen. Dit citaat komt uit Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004, p. 17.
- ⁷²⁷ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷²⁸ Frits Hoekstra, *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004, p. 17.
- ⁷²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁰ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ⁷³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷³⁸ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ⁷³⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴¹ SSA AIVD, vijf gesproken bronnen.
- ⁷⁴² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴³ SSA AIVD, één gesproken bron. Een andere gesproken bron (SSA AIVD) noemt het oplossingsgericht denken en handelen, zoals dat bij de politie bestaat, ook als een probleem voor de BVD.
- ⁷⁴⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴⁵ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷⁴⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁴⁸ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1977.
- ⁷⁴⁹ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1965.
- ⁷⁵⁰ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1977.
- ⁷⁵¹ SSA AIVD, geschreven bron, extra editie, maart 1989.
- ⁷⁵² SSA AIVD, drie gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁵³ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁷⁵⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁵⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁵⁶ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷⁵⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁵⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁵⁹ SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- ⁷⁶⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁶¹ De correlatie tussen grootscheepse reorganisaties en groeiende kritiek op de politie zou uitvoeriger onderzocht moeten worden.
- ⁷⁶² SSA AIVD, geschreven bron, december 1978.
- ⁷⁶³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁶⁴ SSA AIVD, geschreven bron, januari 1968.
- ⁷⁶⁵ Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998, p. 30.
- ⁷⁶⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁶⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁶⁸ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷⁶⁹ Onduidelijk is hoe lang de twee categorieën naast elkaar hebben bestaan en of ze daadwerkelijk van elkaar verschilden. Sommige JIMs herinnerden zichzelf namelijk als JAM en andersom. Wel kwam de categorie JIM vaker voor dan JAM. Daarom beperk ik me hier tot de JIMs.
- ⁷⁷⁰ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁷¹ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁷² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁷³ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁷⁴ Theo de Bruin, een vroegere BVD'er van de jongere generatie die in de jaren zestig in dienst kwam, omschrijft de reacties van zijn oudere collega's. Zie Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 27.
- ⁷⁷⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁷⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁷⁷ Dick Engelen herinnert zich zijn eerste indrukken van zijn nieuwe collega's in 1966. Zie Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 27.
- ⁷⁷⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁷⁹ SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁸⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁸¹ SSA AIVD, twee gesproken bronnen; SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁸² SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- ⁷⁸³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁸⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁸⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁸⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.

- ⁷⁸⁷ Ik plaats 'kritisch' tussen aanhalingstekens, omdat de kritische houding vanaf het einde van de jaren zestig en de jaren zeventig niet *alles* op de korrel nam. Zo was er veel meer kritiek op rechtse dictaturen dan op linkse dictaturen, waar soms zelfs een breed gedragen sympathie voor bestond. Voor een kritiek op deze 'kritische' houding van de generatie van 1968, zie Frits Bolkestein, *Onverwerkt verleden*, Amsterdam: Prometheus 1998. Voor een bespreking van de oorsprong en aard van het revolutionaire élan in de jaren zeventig, zie Antoine Verbij, *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland, 1970-1980*, Amsterdam: Ambo 2005.
- ⁷⁸⁸ Voor meer over de kritische noot van de jaren zestig binnen de BVD, zie deel IV, hoofdstuk 4.
- ⁷⁸⁹ SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- ⁷⁹⁰ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷⁹¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁹² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁷⁹³ SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1968.
- ⁷⁹⁴ SSA AIVD, geschreven bron, november/december 1968.
- ⁷⁹⁵ Kersttoespraak HBVD in SSA AIVD, geschreven bron, kerstnummer 1975.
- ⁷⁹⁶ Sinds 1966 kregen BVD'ers de gelegenheid op zestigjarige leeftijd met functioneel leeftijdsontslag te gaan.
- ⁷⁹⁷ SSA AIVD, geschreven bron, mei 1981.
- ⁷⁹⁸ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁷⁹⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰² SSA AIVD, vier gesproken bronnen.
- ⁸⁰³ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁸⁰⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁰⁸ Die tweedeling merkt ook één gesproken bron (SSA AIVD) op over de jaren zeventig.
- ⁸⁰⁹ SSA AIVD, geschreven bron, april 1977; SSA AIVD, geschreven bron, april 1977.
- ⁸¹⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹¹ SSA AIVD, geschreven bron.
- ⁸¹² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹³ SSA AIVD, drie gesproken bronnen; SSA AIVD, geschreven bron, april 1979.
- ⁸¹⁴ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁸¹⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸¹⁸ SSA AIVD, geschreven bron, april 1969.
- ⁸¹⁹ Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 27.
- ⁸²⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²² SSA AIVD, geschreven bron.
- ⁸²³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²⁴ Het werkwoord 'sjezen' is vooral van toepassing op 'een student die van zijn studie niets terecht brengt en daarom de universiteit verlaat' of weggejaagd wordt (zie Van Dale 1999). Het werkwoord 'sjezen voor' betekent 'niet slagen op een examen' en is afkomstig van op een sjees of kar naar huis gebracht worden, wat met een gezakte student gebeurde (zie T. Pluim, *Keur van Nederlandsche woordafleidingen*, Purmerend: J. Muusses 1911).
- ⁸²⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²⁷ Bijvoorbeeld SSA AIVD, vier gesproken bronnen.
- ⁸²⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸²⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³² SSA AIVD, geschreven bron, april 1992.
- ⁸³³ SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1992.
- ⁸³⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸³⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴¹ SSA AIVD, geschreven bron, maart 1969.
- ⁸⁴² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁴ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁵ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁶ SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- ⁸⁴⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁴⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵² SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵³ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵⁴ SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1967.
- ⁸⁵⁵ De term 'bewerker' is ontstaan bij de organisatie van Arthur Docters van Leeuwen. Een bewerker coördineert operaties binnen een operationeel team.
- ⁸⁵⁶ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵⁷ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵⁸ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁵⁹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁶⁰ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁶¹ SSA AIVD, één gesproken bron.
- ⁸⁶² SSA AIVD, gesprek met Sybrand van Hulst op 16 februari en 6 april 2010.

- 863 SSA AIVD, geschreven bron, december 1991.
- 864 SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 865 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 866 SSA AIVD, geschreven bron, november 1969.
- 867 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 868 SSA AIVD, geschreven bron, april 1976.
- 869 SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1989.
- 870 SSA AIVD, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010.
- 871 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 872 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 873 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 874 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 875 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 876 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 877 SSA AIVD, geschreven bron, november 1962.
- 878 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 879 SSA AIVD, geschreven bron.
- 880 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 881 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 882 Bijvoorbeeld SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 883 SSA AIVD, geschreven bron, juni 1982.
- 884 SSA AIVD, geschreven bron, kerstnummer 1959.
- 885 SSA AIVD, geschreven bron, november 1962.
- 886 SSA AIVD, geschreven bron, juni 1967.
- 887 SSA AIVD, geschreven bron, september 1965.
- 888 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 889 SSA AIVD, geschreven bron, juni 1965.
- 890 SSA AIVD, geschreven bron, november 1988.
- 891 SSA AIVD, geschreven bron, mei 1967.
- 892 Kea Tijdens, *Een wereld van verschil: arbeidsparticipatie van vrouwen, 1945-2005*, inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 maart 2006, p. 3.
- 893 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 894 F.M. van der Meer en L.J. Roborgh, *Ambtenaren in Nederland: omvang, bureaucrativering en representativiteit van het ambtelijk apparaat*, Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink 1993.
- 895 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 896 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 897 SSA AIVD, één gesproken bron. Het woord 'mannenbolwerk' voor de BVD nemen meerdere gesproken bronnen (SSA AIVD) in de mond, waaronder een mannelijke gesproken bron (SSA AIVD).
- 898 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 899 SSA AIVD, geschreven bron, april 1992.
- 900 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 901 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 902 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 903 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 904 SSA AIVD, geschreven bron, mei 1956.
- 905 SSA AIVD, geschreven bron, oktober 1965.
- 906 SSA AIVD, geschreven bron, april 1976.
- 907 SSA AIVD, geschreven bron, december 1993.
- 908 SSA AIVD, geschreven bron.
- 909 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 910 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 911 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 912 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 913 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 914 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 915 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 916 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 917 SSA AIVD, geschreven bron, extra editie maart 1989.
- 918 SSA AIVD, geschreven bron, gesprek met Arthur Docters van Leeuwen op 3 maart 2010.
- 919 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 920 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 921 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 922 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 923 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 924 Zie bijvoorbeeld SSA AIVD, twee gesproken bronnen; en SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 925 SSA AIVD, geschreven bron.
- 926 SSA AIVD, geschreven bron, december 1966.
- 927 SSA AIVD, geschreven bron, januari 1967.
- 928 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 929 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 930 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 931 SSA AIVD, geschreven bron.
- 932 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 933 Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Londen: Allen Lane 2009, p. 122.
- 934 Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Londen: Allen Lane 2009, p. 131.
- 935 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 936 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 937 SSA AIVD, drie gesproken bronnen.
- 938 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 939 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 940 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 941 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 942 SSA AIVD, één gesproken bron.

- 943 SSA AIVD, geschreven bron, 1ste kwartaal 1978.
- 944 SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 945 SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 946 SSA AIVD, geschreven bron, januari/februari 1982.
- 947 SSA AIVD, geschreven bron, december 1977.
- 948 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 949 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 950 SSA AIVD, geschreven bron, extra editie maart 1989.
- 951 SSA AIVD, geschreven bron.
- 952 Christopher Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Londen: Allen Lane 2009, p. 122, 131.
- 953 SSA AIVD, geschreven bron, 1990.
- 954 Chris Vos, Rens Broekhuis, Lies Janssen, Barbara Mounier, *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005, p. 21.
- 955 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 956 Zie ook, Piet de Rooy, *Republiek der rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Mets en Schilt 2002, p. 238-241.
- 957 SSA AIVD, geschreven bron, augustus 1968.
- 958 SSA AIVD, elf gesproken bronnen.
- 959 SSA AIVD, geschreven bron, februari 1982.
- 960 SSA AIVD, geschreven bron, 27 april 1961.
- 961 SSA AIVD, geschreven bron, januari 1965.
- 962 SSA AIVD, geschreven bron, januari 1967.
- 963 SSA AIVD, één gesproken bron; SSA AIVD, geschreven bron.
- 964 SSA AIVD, geschreven bron, april 1968.
- 965 SSA AIVD, geschreven bron, juni 1968.
- 966 SSA AIVD, geschreven bron, juni 1968.
- 967 SSA AIVD, geschreven bron, november/december 1968.
- 968 SSA AIVD, geschreven bron, november/december 1968.
- 969 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 970 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 971 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 972 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 973 SSA AIVD, gesprek met Sreve (pseudoniem, gebruikt in het VPRO radioprogramma *Het Spoor Terug*) op 29 en 31 maart 2010.
- 974 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 975 SSA AIVD, twee gesproken bronnen.
- 976 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 977 SSA AIVD, geschreven bron, januari 1969, p. 30.
- 978 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 979 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 980 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 981 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 982 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 983 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 984 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 985 SSA AIVD, vijf gesproken bronnen.
- 986 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 987 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 988 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 989 SSA AIVD, geschreven bron.
- 990 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 991 SSA AIVD, geschreven bron, januari 1976.
- 992 SSA AIVD, één gesproken bron. Zie ook SSA AIVD, geschreven bron, juni 1984.
- 993 SSA AIVD, één gesproken bron; SSA AIVD, geschreven bron, december 1987.
- 994 SSA AIVD, geschreven bron, april 1976.
- 995 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 996 SSA AIVD, gesprek met Theo Bot op 14 januari 2010: *Alles werd over de top gespeeld*.
- 997 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 998 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 999 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1000 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1001 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1002 SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- 1003 SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- 1004 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1005 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1006 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1007 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1008 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1009 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1010 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1011 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1012 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1013 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1014 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1015 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1016 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1017 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1018 SSA AIVD, gesprek met Ton Kievits op 19 maart 2010.
- 1119 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1120 SSA AIVD, één gesproken bron.
- 1121 SSA AIVD, gesprek met Sybrand van Hulst op 16 februari en 6 april 2010.
- 1122 Deze enquête valt net buiten de periode van dit onderzoek. Ik verwijs er toch naar, omdat deze gegevens uit deze enquête ook de periode van vóór 2001 bestrijken.
- 1123 Tom Pauka, *Ministeriële verantwoordelijkheid en ambtelijke professie. Impressie van verloop en opbrengst van de sessies bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, p. 1-2, 28 september 2001, D. 1749021.
- 1124 SSA AIVD, gesprek met Sybrand van Hulst op 16 februari en 6 april 2010.

LITERATUUR EN BRONNEN

LITERATUUR

- Andrew, Christopher *The defence of the realm. The authorized history of MI5*, Londen: Allen Lane 2009
- Bakels, Floris *Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen*, Amsterdam: Elsevier 1977
- Bergamin, R.
Olde Kalter, C.J.G. *Overheidspersoneel en grondrechten: preadvies*, Alphen aan den Rijn: Tjeenk Willink 1979
- Bolkestein, Frits *Onverwerkt verleden*, Amsterdam: Prometheus 1998
- Eindhoven, Louis *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in. Alleen de dooie drijven mee*, Apeldoorn: Uitgeverij Semper Agendo 1974
- Engelen, Dick *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1995
- 50 jaar Binnenlandse Veiligheidsdienst*, Leidschendam: Binnenlandse Veiligheidsdienst 1995
- Inlichtingendienst Buitenland: een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996)*, Den Haag: Rijksarchiefdienst/PIVOT, Ministeries van OC en W en AZ, 1996
- (als redacteur, samen met P. Koedijk en J. Linssen), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1996
- De militaire inlichtingendiensten: een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999*, Den Haag: Rijksarchiefdienst/PIVOT 1999
- (samen met Joop van der Wilden, J.W.M. Linssen) *Duister Amsterdam. Wandelen langs spionage-adressen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1999

- De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2000
- Per undas adversas: een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002*, Den Haag: Rijksarchiefdienst/PIVOT 2002
- Duister Den Haag. Wandelen langs spionage-adressen*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2004
- De Nederlandse stay-behind: organisatie in de Koude Oorlog 1945-1992: een institutioneel onderzoek*, Den Haag: Rijksarchiefdienst/PIVOT 2005
- Frontdienst. De BVD in de Koude Oorlog*, Amsterdam: Boom 2007
- Graaff, Bob de
Wiebes, Cees *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1998
- Hart, Paul 't
Hooven, Marcel ten *Op zoek naar leiderschap: regeren na de revolutie*, Amsterdam: De Balie 2004
- Heijden,
Chris van der *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact 2002
- Hoekstra, Frits *In dienst van de BVD. Spionage en contraspionage in Nederland*, Amsterdam: Boom 2004
- Judt, Tony *Postwar. A history of Europe since 1945*, Londen: William Heinemann 2005
- Kluiters, F.A.C. *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag: Sdu Uitgeverij 1993
- Long, Norton E. 'Power and administration', in: *Public Administration Review*, Vol. 9, No. 4, (herfst 1949), pp. 257-264
- Meer, F.M. van der
Roborgh, L.J. *Ambtenaren in Nederland: omvang, bureaucrativering en representativiteit van het ambtelijk apparaat*, Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink 1993
- Nypels, Frans 'Wie is bang voor de BVD?', *De Haagse Post*, 14 mei 1971, p. 42-47 (Interview met Andries Kuipers)
- Pauka, Tom *Ministeriële verantwoordelijkheid en ambtelijke professie. Impressie van verloop en opbrengst van de sessies bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, 28 september 2001
- Pluim, T. *Keur van Nederlandsche woordafleidingen*, Purmerend: J. Muusses 1911
- Rooy, Piet de *Republiek der rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Mets en Schilt 2002
- Simmel, Georg 'The sociology of secrecy and of secret societies', in: *The American Journal of Sociology*, januari 1906, Vol. XI, No. 4, pp. 441-498
- Stavast, Piet *Vlucht en verzet. Dagboek van een KP'er*, Leeuwarden: Friese Pers Boekerij 1983
- Tijdens, Kea *Een wereld van verschil: arbeidsparticipatie van vrouwen, 1945-2005*, inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 maart 2006
- Veenhof, Herman 'De BVD schiep haar [sic] eigen werk', 3 juni 2006; 'Gereformeerd dus betrouwbaar', 3 juni 2006; 'De schaker en de theoloog', 10 juni 2006, uit de serie 'Christenen in de BVD', *Nederlands Dagblad*
- Verbij, Antoine *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland, 1970-1980*, Amsterdam: Ambo 2005
- Vos, Chris (e.a.) *De geheime dienst. Verhalen over de BVD*, Amsterdam: Boom 2005
- Vree, Frank van 'De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context', p. 17-40, in: Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2009
- Withuis, Jolande *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd*, Amsterdam: De Bezige Bij 2005
- Twee medewerkers van de AIVD 'Een kwestie van evenwicht: de inlichtingen- en veiligheidsdienst en de democratische rechtsorde', p. 593-603, in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2010
- Radio**
Olink, Hans en Arnoldussen, Paul (samenstelling), Amsberg, Kiki (presentatie), *Het Spoor Terug. BVD. Waakzaam voor het Vaderland*, VPRO, uitgezonden op 18 oktober, 25 oktober, 1 november, 8 november en 15 november 1998.

Televisie

Interview Andries Kuipers door W. Langeveld, *Inburgeren*, NTS, 20 november 1968

Interview Pieter de Haan door Sonja Barend, *Sonja op ...*, 21 december 1981

Interview Arthur Docters van Leeuwen door Paul Witteman, *Met Witteman*, VARA, 25 februari 1993

Vos, Chris (regie), 'De Geheime Dienst. De BVD in de Koude Oorlog' (Deel 1: 'Het rode gevaar', Deel 2: 'De Hollandse ziekte'), documentaire, *Dokwerk*, 11 en 18 oktober 2004.

Divers

Toespraak B.A. de Jong bij crematie W.A.H. de Jonge, 23 juli 2002, privéarchief B.A. de Jong.

BRONNEN

Semistatisch archief AIVD

Onder andere:

- Blad van de ontspanningsvereniging van de BVD, 1953-1997.
- Gespreksopnamen en verslagen van interviews met 37 oud-BVD'ers, waaronder:
 - A.W.H. Docters van Leeuwen (diensthoofd 1988-1995)
 - S.J. van Hulst (diensthoofd 1997-2007)
 - A. Kievits (plaatsvervangend diensthoofd 1987-1996, waarnemend diensthoofd 1995-1995)
 - T.P.L. Bot (plaatsvervangend diensthoofd 2001-2008)